

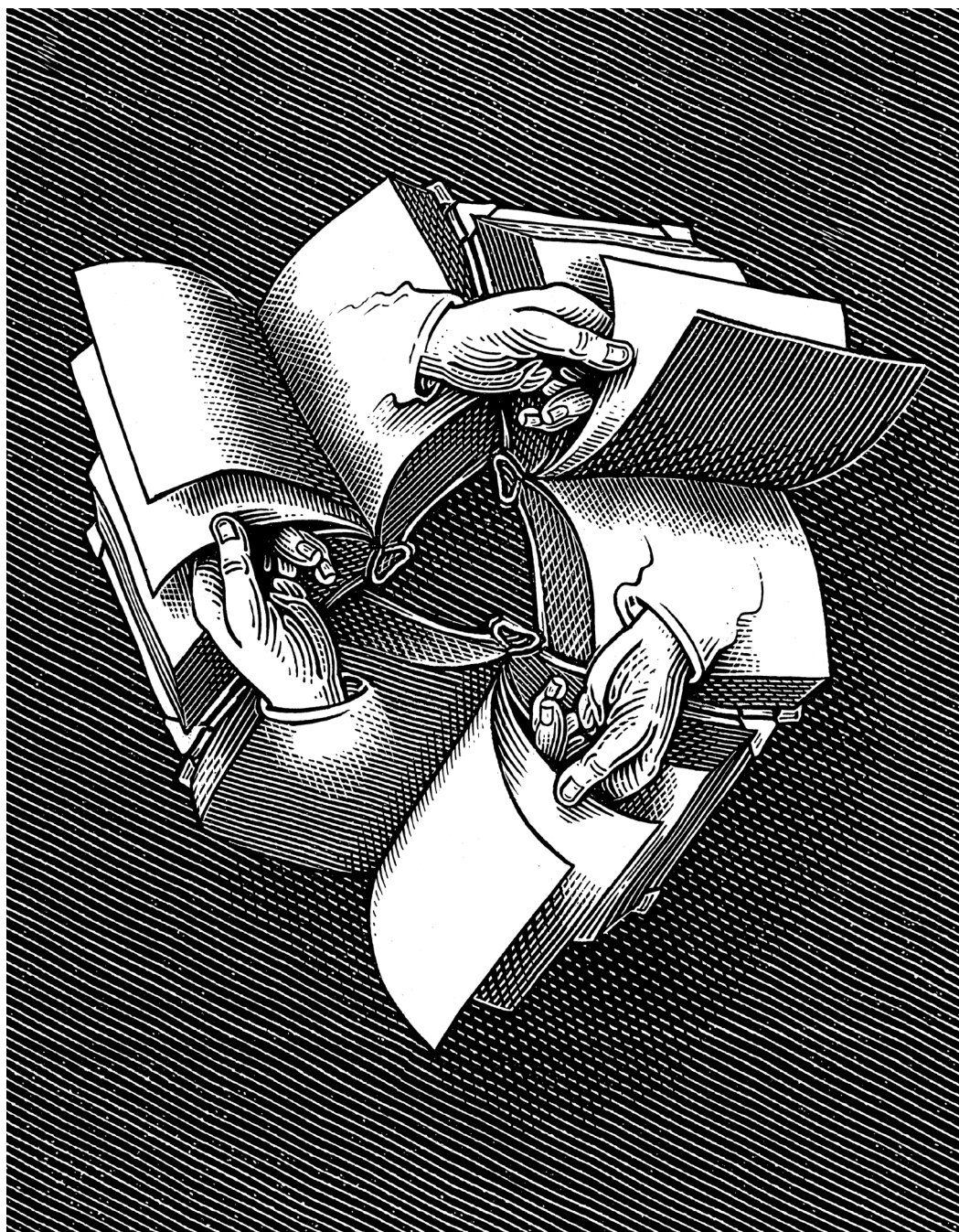
TARTALOM

- 3 Taxner-Tóth Ernő: Amikor még úszni lehetett a Principális csatorna vízében
- 15 Fecske Csaba: Hazám, hazám; Hiába őriztük; Hol voltam; Lekopott név
- 18 Orosz István: Ki volt jobbik sakkozó, Petőfi vagy Napóleon?
- 24 Falusi Márton: Elégia Cambridge-től egyre messzebb
- 28 Cutai István: Ahol a Csillag megáll
(Szabó Ferenc, Pálfa, 1942)
- 37 Kovács István: Fagyösszontek
- 39 Megyeri Edit Tünde: Akik gyufát árultak
(Regényrészlet)
- 50 Horváth Florencia: Hátha kirajzolódik
- 51 Eugenio Montale: Xéniák
(Biernaczky Szilárd fordításai kommentárokkal)
- 64 Iványi Márton: Kafkától a kirakatbábukig és azon túl
(A történelem végének toposza a kortárs közép-európai irodalomban)
- 71 Horváth Péter: Egy étellel ezelőtt: az emlékezet betevő kenyere
(Bruck Edith: Az elveszett kenyér)
- 85 Márkus Béla: „Sokországos magyar irodalmi haza”
(Szilágyi István válogatott publicisztikái)
- 97 Molnár Csongor: Az elképzelt Bánát
(Térképzetek egy régióról a második világháború végéig)
- 120 Oláh András: „fölrhettem volna akár az égig”
(Fecske Csaba: Hiteles nyomat)
- 123 Baráth Tibor: Antropocén ifjúsági regény
(Regős Mátyás: Lóri és a kihalt állatok)
- 126 Z. Zs.: „...a bárhonnan is jövő imperializmusok elleni küzdelemben”
(Bajcsy-Zsilinszky Endre és a Szózat. Cikkgyűjtemény, 1919–1926)

Borító: Jánosi Nikolett. E lapszámunk képanyaga Orosz István munkáiból nyújt válogatást.

HITEL irodalmi, művészeti és társadalmi folyóirat. MAGYAR ÖRÖKSÉG. Örökös tiszteletbeli főszerkesztő: [Csoóri Sándor](#); **Főszerkesztő:** Papp Endre; **Főmunkatárs:** Ágh István; **Szerkesztők:** Léka Géza, Nagy Gábor; **Képszerkesztő:** Isó M. Emese; **Nyelvi lektor:** Rátkay Ildikó; **A szerkesztőség titkára:** Kovács Nóra; **Tördelőszerkesztő:** Bagu László. **Felelős kiadó:** A Nemzeti Kulturális és Irodalomért Alapítvány elnöke. **Kiadó és szerkesztőség:** 1078 Budapest, Hernád utca 56/B, Tel.: (06-1) 237-0294; Fax: (06-1) 237-0293; E-mail: hitel@hitelfolyoirat.hu, honlap: www.hitelfolyoirat.hu; **Levelezési cím:** 1381 Budapest, Pf. 1324. Lapunk a Kulturális és Innovációs Minisztérium, a Petőfi Kulturális Ügynökség, a Magyar Kulturális Alapítvány, a Nemzeti Kulturális Alap és a Bethlen Gábor Alapítvány támogatásával jelenik meg. „A Hitel folyóirat 2022/1. szám kiadásának biztosítása” szakmai program megvalósítását 2022. évben a Magyar Művészeti Akadémia támogatta. „A Hitel folyóiratot – mint a civil szférát reprezentáló szakmai sajtóterméket – megjelentető Nemzeti Kulturális és Irodalomért Alapítvány szakmai programjának és működésének biztosítása” című támogatási cél megvalósítását 2022–2023-ban támogatta: Nemzeti Együttműködési Alap, a Bethlen Gábor Alapkezelő Zrt. és a Miniszterelnökség. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőnél; e-mail: hirlapelofizetes@posta.hu; fax: (06-1) 303-3440. **Előfizetési díj:** egy évre 8040 Ft, fél évre 4020 Ft. Nyomta és kötötte: Coradix Kft. HU ISSN 0238-9908. **E-mail:** Isó M. Emese (képszerkesztő) iso@hitelfolyoirat.hu; Kovács Nóra (szerkesztőségi titkár) szerk@hitelfolyoirat.hu; Léka Géza (vers) leka@hitelfolyoirat.hu; Nagy Gábor (kritika, próza) nagy@hitelfolyoirat.hu; Papp Endre (főszerkesztő) papp@hitelfolyoirat.hu.

Amikor még úszni lehetett a Principális csatorna vizében

„Ha vissza akarunk emlékezni, [...] gyakran kerülünk abba a helyzetbe, hogy összekeverjük azt, amit másoktól hallottunk, azzal, amit csakugyan magunk szemlélődő tapasztalataiból kiindulva őriztünk meg. Nem is kísérlem meg tehát szétválogatni, ami úgysem sikerülne...” (Goethe: *Költészet és valóság*)

Az értünk küldött lovaskocsi a keszthelyi állomás előtt várt ránk 1944. december 19-én. Miért Keszthelyen? Miért nem Nagykanizsán? Ami Felsőrajkhoz sokkal közelebb van? És ahonnan vonattal mehettünk volna tovább, persze csak akkor, ha kiszámíthatóan jártak még a vonatok. Miért nem a „kastély” parádés kocsisa jött? A „parádés” lovakkal? A pesti taxiról még szó lesz itt, de falun kevesen engedhették meg maguknak, hogy autót tartsanak, gyakoribb volt, hogy a családnak – megélhetési szintjének megfelelően – lovai voltak. De a „ló” fogalma csak a háború után vesztette el évszázados jelentését. A kisebb és nagyobb gazdák sokfajta lovat neveltek, s nagyjából mindenki tisztában volt vele, milyen egy nónius, egy lipicai, illetve egy jó félvér, milyen a „paraszt” és az „úri” ló. A jobb módúak megengedhették maguknak, hogy „nehéz” – belga vagy muraközi – lovat tartsanak a mezőgazdasági munkához, gyorsabb mozgású félvéreket a személyszállításához. Nekünk abba a kastélyba kellett eljárnunk, amit földbirtokos dédszüleim az előző század végén Várhely pusztán építettek, ahol anyám született, amelynek vendégszeretetét korábbi nyarakon mi is élveztük néhány napig, s amelynek úrnőire nagymama, aki márciusban ide menekítette nagypapát, többször panaszkodott.

Vajon mire gondolt a kocsi körül segítő szándékkal lábatlankodó kislány, aki még csak kilencéves volt? Ami e sorok írójának nyolcvan évvel később erről eszébe juthat, abba – mint minden emlékezésbe – belejátszanak későbbi élményei és tapasztalatai is. Az sem biztos, hogy a fiúcska kiábrándultsága olyan mély, főleg pedig ehhez a naphoz köthető volt, ahogyan most az öregember földidézi. Aligha gondolhatta, még kevésbé érezhette a kislány, hogy ezen a napon lép ki véglegesen mindabból, ami korábbi életét meghatározta.

TAXNER-TÓTH ERNŐ (1935) Széchenyi-díjas irodalomtörténész, professor emeritus. Kazinczy, Kölcsey, Vörösmarty, Eötvös életművének kutatója.

Tudatában az otthonfogalom legmélyebb jelentése – gondolja e sorok írója – a mai napig a Szent János térhez és a Monda utcához kapcsolódik. Közben a kaposvári két évből csak néhány mozaik maradt. A felnőtt kor pedig más mértékegységekhez (és a felesége meghatározó szerepéhez) igazodik. A kastély, ahová meg fog érkezni, ideiglenes szállás. Megszokhatatlan. És mégis: az majd csak élete vége felé jut eszébe, hogy az a ház, ami azon a fárasztó decemberi napon alapvetően barátságosan és szeretettel fogadta őket, nem lehetett eleve lepusztult, ahogy most gondol rá. Tisztában van azzal, hogy a kastélyfogalom az irigyelt jólét és tekintély képzetét hordozta, amit tapasztalt is. Ott, ahová élete virágkorában eljutott a Loire-mentén vagy Indiában. Talán abba nem tud beletörődni, hogy azt a házat, azokat a szobákat, azt az életformát soha nem érezhette a magáénak: családtagként is az otthontalanság távlatából gondol rá.

Kérdés, kérdés hátán a továbbiakban is: Vajon hogyan vitte anyám – talán a hordár és a kocsis, no meg kilencéves kisfia segítségével – sok csomagunkat a vonattól a „féderes hintóig”? Mozgásunkat aligha könnyítette meg két és fél hónapos Klára húgom, akinek tejszükségletére hivatkozva vették rá anyánkat – rokonok és barátok – erre a menekülésre. Nem tudom, kik lehettek, csak később kezdtem ezen töprengeni. 1944 őszén Budapest tele volt menekültekkel és menekülést fontolgatókkal. Biztosan hatott a kisfiúra, hogy a budai kertek virágágyasai között lovak legeltek. A Partiumból, Erdélyből már úton levők táboroztak ott rokoni jogon. Hallania kellett kétségbeesettségüket, pedig még nem tudták, mi minden vár rájuk. A fővárosban élők legföljebb néhány napra fogadhatták be őket. Tovább kellett menniük. De hová? Az öregember, aki e sorokat írja, nem talált adatokat arról, negyvennégy őszén hányan hagyhatták el az otthonukat. Arra sem, hányan kelhettek útra – hamarosan magyarországiak is –, mondhatni, behunyttal szemmel, kényszereknek engedve. A légkör tele volt feszültséggel és nyugtalansággal. Szoborrobantásról addig nem lehetett tudni. Gömbös Gyula szobra mégis a levegőbe röpült. Tudott erről a kisfiú már akkor, de nem látta. Még nem gondolhatott arra, minek – kiknek – az előjele ez a rombolás.

A boltokban már nem lehetett mindent és mindig kapni. Jött a Hiány. Ettől kezdve mintha fél évszázadig az határozta volna meg az egész magyar világ közérzetét. A különböző résekbe behatolva uralkodott a bizonytalanság. A nyilasok (nem úgy, mint a filmekben) kevesen hordtak karszalagot, de sokan hivatkoztak pártjuk korlátlan hatalmára. Bár szerették az egyenruhát, erőszakoskodó csoportok a nélkül is becsöngettek, bezörgettek mit sem sejtő otthonokba. A legnyugodtabb polgárok gondolatai közé is befészkelte magát a háborús hisztéria veszélyérzete. Mindenki tudta, ami van, az csak az előző pillanatban volt érvényes, a történések időpontjában már nem lehetett tudni, mi van a látótávolságon kívül. Mi következik? Mi várható? Hol áll a front? Hol omlott össze? Mi igaz abból a sok borzalomból, amit az erdélyiek mesélnek? Jönnek a románok is? Vagy az oroszokról igaz mindaz, ami a hírek szárnyán minden résen bejutott a közgondolkodás ágába-bogába?

A keszthelyi állomáson néhány magyar katona lézengett. „Leharcolt” egyenruhájuk földézte a kisleány emlékezetében azt a nagymise utáni sörözést a kaposvári állomás restijében, amire apja és barátai magukkal vitték. Sör helyett zónapörköltet kapott, és pogácsával „tunkolta föl” a roppant finom szaftot. A zónapörkölt mára (a restivel együtt) eltűnt a kínálatból, de az állomás minden sarkában zengő katonanóta dallama ma is a fülében cseng: „Szabadka, Zombor, Újvidék, / Honvédsereg virágra lép...” Hová lett az óta a virág és a sisakokat díszítő tölgyfalevél? (Ha tölgy volt...) Hová tűnt a tiszték eleganciája? A keszthelyi állomáson a járőrt vezető főhadnagy oldaláról hiányzik a kard, kis német (magyar?) géppisztoly lóg a hátán, s cigarettával kínálhatja azokat, akik köréje a gyűlnek. Sokan inkább eltűnnek a szemek elől. Mint az ősi föld, amire nem tudtak vigyázni a vagonok ajtajából vidáman integető fiúk, és a pullmanok ablakából zsebkendőt lebegtető tisztjeik...

Már az is csak emlék, hogy: „Légiriadó, légiriadó! Bácska, Baja, Pécs! – Öltözzetek gyerekek, mindjárt vijjog, és megyünk a pincébe.” Talán nem minden nap, de gyakran éjszaka is ki kellett bújni az ágyból, és fölkészülni az óvóhelyre. A hűgával ketten ültek vagy feküdtek a kinyitható táboriágyon, közben robbantak a bombák, s néha fölsikoltott egy-egy felnőtt: „ez egészen közel volt”. A gyerekek kevésbé féltek. A kisleányt az izgatta, jól szigetel-e a légópince ajtaja. A Monda utca 1. újabban épült háromemeletes ház volt, már légópincét is terveztek hozzá. Ha az ajtót szigetelő gumi átengedi a gázt, hallotta valamelyik felnőttől, megfulladunk, mint a rettegő bátyja az isonzói lövészárookban. Miután lefújták a légiriadót, visszamehettek – akár az ágyba is. Egyik éjjel sok bomba robbant körülöttünk, anyánk a szokottnál is idegesebb volt. Nem parancsolt minket azonnal vissza az ágyba, mintha elfeledkezett volna róla. Egyik cigarettáról a másikra gyújtott. Apánk konyakot töltött két kis pohárba: „Idd meg!” – mondta. Ezzel az itallal különben csak a vendégeket kínálgatták. „Mikor lesz már vége ennek a rémségnek?” – sóhajtotta anyánk. „Ne sürgesd – szolt rá apánk –, csak még rosszabb jöhet.”

Nagynénjével a Széll Kálmán téren szálltak át a Győri Vagon és Gépgyárban nemrég készült hatvanegyes „stukáról” az ósdi hatosra. Pestre siettek, nem emlékszik, miért. A szerelvény éppen a Margit körúton, a Ferencesek temploma előtt fékezett, hogy bele ne rohanjon az előtte állóba. A jelet ehhez az útmenti házak ablakainak a csörömpölése adta. A villamos utasai akár ültek, akár álltak, akár gyerekek voltak, akár felnőtt férfiak és nők, egymás nyakába omlottak. Még rezgett a környéket mélyen megrázó hatalmas robbanás dőreje. Az egymás ölébe, nyakába vagy a padlóra zuhant utasok igyekeztek kiszabadulni a köréjük halmozódott idegen ruhák és tapogató kezek közül. A fiú csak arra emlékszik, hogy a villamost elhagyó tömeggel ők is szaladtak a Duna felé. Amit ott láttak az Mars isten egyszerű mutatványa volt, noha róla a kisleány talán még nem is hallott. A Margit-híd egyes járdái és kocsijai fölfelé meredtek, rajtuk autók és villamos lógott, másokat már a Duna ölelgetett, miközben téli öltözetű gyerekek, nők és férfiak kapaszkodtak, amiben éppen tudtak. Néhányan Pest felé

úsztak vagy úszni igyekeztek. Mindenki ordított. Hamarosan megtelt a folyó menteni igyekvő csónakokkal és tutajszerűségekkel. Mindenütt nyüzsögtek a fuldoklók, a legmeglepőbb helyeken úsztak a roncsok. „Menjünk” – sürgette a nagynénje, aki maga sem tudott elmozdulni álló helyéből. Sokan akadályozták is ebben. Végül mégis csak elindultak a Lánchíd, illetve a Gellért-hegy felé, s az öregember nem tudja megmondani, hogy a kisfiú tudatában mikor állt össze a kép: az ő élete után összeomlott szülőházája is. Mozgóképpnyelven: összeomlóban volt. Mert azt a kisfiú és a nagynéni már akkor tudták, hogy nincs Vége. Valami még történni fog.

Hetekkel korábban éppen nem volt légiriadó. Szépen sütött a nap, s nem jártunk iskolába. Anyámmal hazamentünk a Monda utcába, hogy összecsomagoljunk, és elhozzunk néhány melegebb ruhát. Meg játékot. Mióta visszajöttünk Fonyódról, beköltöztünk nagynéném Gellért-hegyi lakásába, hogy anyánk ne maradjon magára. Most egyedül voltam régi otthonom gyerekszobájában, a szőnyegen magyar érdekekért harcoló csapataim győzelemre álltak a németekkel szemben, amikor anyám ideges hangon beszólt: „Gyorsan hívj taxit!” – „Mindjárt”, mondtam és megkérdeztem: „kék vagy szürke taxit?”. Győzelemre játszottam, nem akartam abbahagyni. A sürgetés olyan türelmetlenül parancsolta az azonnalt, hogy vettem a telefont, és néhány perc múlva már ott is volt a kocsi. Igen, a háború kellős közepén, vészes benzinhiányban így történt. Igaz, a tetén hatalmas gáztartályt hordozott, de minden nehézség nélkül indult. A „Kút-völgyi kórházba” – mondta anyám türelmetlenül. „Már kész?” – csodálkozott a taxis. – „Csak siessen” – mondta anyám. A főbejáratnál aztán nagy pocakjával kiugrott, kezembe nyomta a pénztárcáját, hogy fizessek. A kisfiú megkérte a gépkocsivezetőt, segítsen bevinni a csomagokat, s ennek megfelelő borralalóval egészítette ki a taxaméter viteldíját. Ahogy apja szokta. Csak a néhány hónapja elkészült új épület portájáig jutott, tovább nem engedték. Aztán egy ápolónő jött, elvett néhány csomagot, s szigorúan meghagyta, hogy nagynénje érkezéséig ott kell maradnia. Szokása szerint tiltakozott: ő már nagyfiú, egyedül közlekedik. De a portás rádörrent: „Légiveszély van”. Végül lefújták azt, megjött a nagynénje, akit beengedtek a szülőszoba előterébe. Aztán elhagyhatták a kórházat, hazamentek, persze a nagynéni lakására. A minden bútor szövetét kikarmoló macskák undorító közegébe. Ahol semmi nem úgy volt, mint otthon. Ahol savanyú krumplifőzeléket kapott, amit Irén, a cselédlány, aki itt szintén hiányzott neki, otthon kaporral készített, s ő azt szerette. A húsnak is furcsa íze volt, de anyja soha nem engedett a szigorú szabályból: „azt eszed, amit kapsz”. És hozzátette: „Ami a tányérodon van, azt mindent meg kell enni.”

Másnap – szeptember 30-án – éppen lefújták a légiriadót a kórházban. Ahogy lehetett, valaki telefonált, s már mentek is. Ezúttal a húga is jött. Ott kiderült, közben a kórház vadonatúj légópincéjében világra jött még egy kishúga. A névén a gyerekek szokásuk szerint összevesztek, de ez senkit nem zavart: addigra már rég eldőlt. Egyik Taxner-unokatestvérem Erzsébet volt, a szokás azt kívánta, az ő nevét kapja. Anyám e helyett a Klárit azért választhatta, mert nagyon

szerette az ősnemes rokonsághoz tartozó Hertelendy Klárát. A testvérek arra egyáltalában nem gondoltak, hogy az új jövevénnyel új gondok érkeztek. Anyjuk annál világosabban látta ezt is, csak éppen fölvitték a légópincéből a szobájába. Különszobába, mert az OTBA biztosítottjainak ez járt. Az aligha nyomasztotta, hogy az orvosok és ápolónők pénzt várnak, mert az itt elképzelhetetlen volt. Akkoriban borraivalót legföljebb a portás kapott, ha külön hoztattak vele valamit. Meg a taxisofőr.

Noha az emlékek lassan nyolcvanévesek, ennek megfelelően folyamatosan módosulnak. Abban a kislíú és az öregember egyetértenek, hogy a következő két hónapban mindenki a tejet emlegette, amit már nem hozott a tejesasszony, viszont még lehetett kapni a közeli tejcsarnokban. De bizonyára nem lesz, ha az oroszok még közelebb jönnek. Édesanyja megszokott arca megnyúlt az aggodalmaktól, homlokán a két ránc egyre mélyebb lett, és mindig ijedt gyanakvással nézett azokra a rokonaira – és férjének most tanácsadói szerepben tetszelgő barátaira –, akik még ezen a rossz hírekkel telített 1944-es őszön is hittek a német győzelemben. Akik reménykedtek a Brit szigetek ellen bevetett V2 rakétákban. És a még titkolt csodafegyverben. Nem lehettek sokan. Utólag senkiről nem tudom ezt föltételezni, pedig az emlékvilág szürkéjében ott vannak, s szinte hallani vélem fejtegetéseik tárgyyszerű érveit. Azok, akikről úgy tudtam, hogy németbarátok, azok sem kívánták a „szobafestő” győzelmét. A jogos aggodalmak se ragadtak meg mind az emlékezetemben, csak az, hogy ekkoriban, ha bajokról volt szó, szinte senki és soha nem azon a barátságos, figyelmes hangon szólalt meg, amit szüleim baráti-rokoni körében megszoktam. Gyakran hallottam – férfi szájából is – azt az éles, riasztó fölszólító kiáltást, ahogy Márta néni igyekezett helyreállítani a fiúosztály rendjét a Fenyves utcai iskola harmadik osztályában. Vagy nem is így hívták a tanítónénit? Akit a június másodiki légriadó után nem láttunk többé? Azt mondták, megsebesült. Más már nem jött a helyére. Megkezdődött a szünet, ami szeptemberben sem fejeződött be. Sőt most, december végén, amikor a fiú a leszálláshoz készülődött a vonatról, még mindig tartott.

Reggel, amikor a Déli pályaudvarról elindultak, sötét volt, mint más decemberi napokon. A kocsit a szénhiány ellenére jó melegre fölfűtötték. A pára vastagon borította a piszkos ablakokat. Hatan „ültek” a másodosztályú fülkében. A menetiránnyal ellentétes oldal sarkában meghúzódó fiatalasszony kezében azonban inkább feküdt, mint ült a pólyásbaba. Mellette feszkelődött a nő hatéves kislánya, és morcoskodott annak három évvel idősebb bátyja. Időnként összekaptak azon, ki nézzen ki az ablakon. Velük szemben, a sarokban termetes asszonyság töltötte be a teret. Ezen kívül fülkájukben még két jól öltözött idegen úr utazott. Egyikük sem volt beszédes. Az idős hölgy gyorsan lemondott arról, hogy elmondja élete fordulatos és fájdalmas eseményekkel teli történetét. Nem feszült, csak feszélyezett volt a légkör, legalábbis a fiú így érezte. A vonat még valahol Fehérvár előtt kanyargott, amikor a csecsemő fölsírt. Éhes lehetett, amit anyja nyugtalanul vett tudomásul. A meleg kardigán alatt szépen domborodó

blúza ugyan azt sejtette, hogy lenne elég teje, de nem tudta rászánni magát, hogy kislányát a két férfi szeme láttára megszoptassa. Jól öltözött urak voltak, s a síró hangra fölkapták a fejüket, aztán újra magukba mélyedtek. Az ablak mellett ülő asszonyosság alighanem tudta, miért sír a baba, mintha mondani is akart volna valamit, de végül mégsem törte meg a csendet. Inkább kapart az ablakon egy foltot, hogy kilásson. Valahogy benne volt a levegőben: kérdezősködni nem szerencsés. Sok veszedelmes fülről hallhattak akkoriban, meg ismerősök közül is eltűntek néhányan, főleg zsidók, de híres úriemberek is, például Zsilinszky Bandi bácsi; az óvatoskodásnak tehát voltak közismert okai. Mind erre persze a kisfiú csak sokkal később gondolt. Most nyugtalanul feszengett. Föl-fölemelkedett ültő helyéből, talán az ajtó felé akart elindulni, de csak a mellette ülő kislánynak kaffantotta oda: „Kinézhetsz te is. Úgy sincs semmi érdekes. Legföljebb a fák.” Okos fiúnak gondolta magát. Mivel a kövér asszonyosság hidegen kék szemei szigorúan részegeződtek, gyorsan visszahúzódott.

Az járt az eszében, hogy a nyáron apja egyedül küldte a szomszéd kocsiba vizelni, mivel az övékében a vécé le volt zárva. Idősebb korában sokat utazott, és akkor ez egyáltalában nem volt olyan szokatlan, mint ennél a háború alatti utazásnál. Elindult, hogy megkeresse, melyik vagonban működik végre a mosdó. A kisfiú addig még soha nem utazott harmadosztályon, amelynek termein át kellett mennie. Apjától tudta, a harmadik azoké, akik úri sorból oda süllyedtek, hogy nem tudják a másodikat megfizetni. Meg azoké, akik szegénynek születtettek. Az elsők meg a nagyurak utaznak, nem ők. A következő években a fiú sokszor gondolt erre, amikor nekik is csak fapadosra telt.

Pontosan tudta, hogy az anyja úriasszony, nem tehet úgy, mint az a kövér cigány nő a harmadikon, akinek nagy melleiből egyszerre két gyerek táplálkozott. Nem hagyta nyugodni az a gondolat, segítenie kellene anyjának a helyzet megoldásában. Nagyot nyelt, s újra elszánta magát, hogy megkérje a két urat, menjenek ki vele a folyosóra, amíg az édesanyja megszoptatja a babát. De hogy szólítsa őket? A fekete kalap alól változatlanul barátságatlan, szigorú kék szemek meredtek rá. Nem tudott szabadulni a nagymamakorú asszony megfélemlítő tekintetétől, s ez belefojtotta a szót. Uraim, mondaná az apja, de ő hogyan bácsizza le őket? Ezen rágódott, míg végül a férfiak Fehérváron leszálltak. Nem jött más utas, egyedül állt ki a folyosói ablakhoz. A baba végre elhallgatott.

Amikor visszament, elővette könyvét. A *Korhadtt fakeszeszket* kezdte olvasni. Már túl volt a *Hős fiúkon*, s nála volt a *Pogányok* is. Kedvence az *Egri csillagok* volt. Bornemissza Gergő történetét először az apja olvasta föl neki, akivel moziba is járt. Azóta, hogy maga is elolvasta az izgalmas történetet, fejében minden alkalommal személyes élményként játszódott le az a jelenet, ahogy Gergő és Vicska ruhátlanul fürdenek a patakban. Már elvégezte a harmadik elemet. Szerda délutánonként egyedül villamosozott apja elé a Dorottya utcába, ahonnan átsétáltak a Petőfi Sándor utcai Híradómoziba. Ott látta, hős honvédeink hogyan vonulnak be az elfoglalt helységekre. De már az előző tavasszal találkozott azzal is, hogyan jönnek rájuk a szovjet tankok, köztük előrehajló,

géppisztolyos gyalogosokkal, akik nagyon sokan voltak. Furcsa dobtáras fegyverük lefelé lógott a vállukon, nem úgy, ahogy a fölfelé meredő magyar karabélyok. Azt is észrevette, hogy a németek kisebb, rövid, ívtáras géppisztolyokkal lövöldöznek. Látták a híres 1941-es moszkvai díszszemlééről készült szovjet filmet, amit hős honvédeink zsákmányoltak. Abban a fiatal katonák szuronyos puskával masíroztak. Majdnem földig érő hosszú köpenyükből lábaikat magasról verték a földhöz. Úgy néztek ki, mintha egyenesen az egyenruhagyárból érkeztek volna. Minden újnak látszott rajtuk. Amikor kijöttek a moziból, azaz a moziként használt színházteremből, apja szokása szerint rágyújtott Extra cigarettájára, és azt mondta csendesen: „Ezt a háborút is elvesztettük, kisfiam.”

Azóta sem tudta ezt elfelejteni, pedig most, amikor elérték a Balatont, és kiment a folyosói ablakhoz, eszébe jutott, hogy a nyáron a nyílt pályán állt meg a vonat, az utasokat kiparancsolták, s kissé távolabb a vasútparton hasra lapulva nézték a Liberátorokat, amint sűrű sorokban úsznak a kék levegőégen Budapest felé. Azóta a kék szín is eltűnt, most – a tél kezdetén – piszkos szürke volt a felhős mennybolt. Akkor a túlsó part felől elindultak a magyar és német vadászrepülőök, amelyek gyorsabbak voltak a testes bombázóknál. Látni lehetett, ahogy tüzet nyitottak, s az egyik amerikai „szabadító” lángolva zuhant a víz felé. Micsoda látvány volt! Az égő bombázóból ejtőernyősök ugrottak ki, de nem lehetett látni, hogy belefulladás-e a vízbe, vagy elfogják őket. Biztosan volt náluk csokoládé, ahogy a *Signál*-ban olvasta. Az amerikai repülőök mindig visznek magukkal csokit, mert az erőt ad. Ezt később néha nagymamának is elmondta, ha az kevesellte a fát, amit fölhasogatva hozott a pincéből. Ez azonban évekkel menekülésük után volt, s nagymama csak nevetett, hiszen édességet nehéz volt kapni, s pénzük sem volt rá. A Németországban készült *Signal* képén az is látszott, az amerikaiak csokija nem Stühmer gyártmány, hanem ismeretlen csomagolású – angol felirattal, amit nem tudott kibetűzni. Azt viszont tudta, hogy az egyik fonyódi vasutas felesége a kihalászott ejtőernyőselyemből különösen szép inget varrt, és drágán adta el apja ott nyaraló ügyvéd barátjának.

Anyja felállt, behívta a fürkébe, és az ő kezébe adta kishúgát, majd levette a csomagok egyikét és vajas süteményeket adott fenyőfamintás papírszalvétába fogva idősebb húgának meg neki. Aztán visszaült, ölébe kapta a nagy fehér csipkés pólyából szinte ki sem látszó babát. Evés után – a sütiben a barackdzsem különösen finom volt – a fiú olvasni próbált, de elaludt. Álmában rengett a föld, kinyílt a légópince szigetelt ajtaja, és mindenkivel ordított a házmester. Mert ő volt a parancsnok. A fiú hiába várta apja határozott közbeszólását. És ettől a szorongó várakozásérzéstől hirtelen fölébredt.

Elszorult torokkal gondolt apjára. Az elmúlt nyárra. Szokás szerint kibérelték Fonyódon a Figura villát, és a két gyerek anyjukkal meg a tizenéves cselédlánnyal ott töltötte a nyarat. Irén, a mindenes félig pajtás és mesélő volt, félig nevelő. Továbbá takarított és főzött. Néha nagymama is ott volt Fonyódon, csak nagypapa nem jöhetett. A kisfiú apja szombat délután szokott lejönni hozzájuk és vasárnap az utolsó budapesti gyors indulásáig maradt. A hétvégén kettesben

kimentek a mólóra, amelynek végére fából ácsolt – kissé a víz fölé nyúló – lépcső-állványt építettek, hogy az úszni szerető úri közönségnek ne kelljen hosszan begyalogolni a vízbe, amíg abban úszni lehet. A kisfiú merész talpasokat ugrott a korlátról. Úszni már rég tudott. De nem a Rudasban tanult meg, ahová apja először levitte, és rábízta az úszómesterre, aki egy rúdon belógatva tanította a mellúszó tempókra, és vezényelte: „Rúgd szét a lábad, hajlítsd be a térded és zárd össze.” Akkor még így kellett mellen lábtempózni. Az első alkalom eredménytelenül végződött. Mármint apja véleménye szerint, mert másodikra nem került sor. Ugyanis a továbbiakban a margitszigeti Sportba jártak. A Fedett kismedencéjében leért a lába, ott tanult meg úszni. S hamarosan mehetett a harminchármásba, csak arra kellett vigyáznia, nehogy ráugorjanak a toronyból. Már ha az úszómester fölengedte oda a műugrókat. Olyan jól ment az úzás, hogy nyár elején, mielőtt Fonyódra mentek, apja – munkaidő után – elvitte a Duna-uszodába, ami nem volt messze a Dorottya utca végétől. (Vagy ez még 1943-ban történt? Talán Fonyód után?) Mivel a vízbe eresztett kosár – hallotta a magyarázatot – nem engedi, hogy a folyó valakit kisodorjon onnan, ő is egyedül úszkálhatott. Persze azért apja a közelében maradt. Biztonság okáért, mondta. Szeretett erre gondolni később is, amikor már nagyobb volt.

Vasárnap este – szokásos módon – mindhárman kikísérték a családfőt a fonyódi állomásra. A vonat itt sokáig állt, mert a gőzmozdony itatott. A fiú biztosan akarta tudni, 424-es-e. Előre szaladt megnézni. Az volt. A világ legjobb magyar mozdonya. Júliusi meleg volt, apja mégis öltönyben utazott. Elegáns világosszürke zakója felső zsebéből induláskor mindig kihúzta fehér díszzsebkendőjét, s azzal integetett. Most annyira belefeledkezett kislánya csacsogásába, hogy a forgalmista már fölemelte a palacsintasütőt, és a pullmankocsi lassan megindult, amikor eszébe jutott a búcsúzó mozdulat: kihajolt az ablakon integetni.

Másnap délelőtt váratlanul beállított a fiú keresztapja. A kocsinak odaszólt: Várj! A fiút nem csókolta meg, még csak nem is köszönt neki, egyenesen berohant a házba. Őt kizárták. Nem tudhatta, miről pusmogtak. Aztán apja fivére, ahogy jött ismét elrohant, rá se nézett. Eltelt ez a nap is, csak arra emlékszik, hogy másnap – vagy harmadnap? – reggel fölvonatoztak a Monda utcába. Mivel anyjának akkor is szörnyű migrénje volt, őt a patikába küldték. Ma sem tudják az orvosok, mi okozza a migrént, és azt se, mivel lehet enyhíteni a vele járó fájdalmas rosszulletet. Akkor éppen a kevertpor volt divatban, őt is ezért küldték. Persze biciklivel ment, most arra gondol: azért, hogy a rövid út emléke élésebben megrögződjék. A gyógyszerért előtt talán már akkor is volt korlát, de ebben nem biztos. Mint annyi minden másban sem. A biciklit valaminek neki-támasztotta, s bement. A gyógyszerésztől – vagy gyógyszerésznőtől – megkapta a keskeny papírba csomagolt koffeines porokat, majd ismét föl akart ülni a közepes méretű sötétkék kerékpárjára. E pillanatban hirtelen villámként hasított belé a felismerés: *azért van itt*, mert meghalt az apja.

Vasárnap este apja, ahogy hazaért budai otthonába, annyira rosszul érezte magát, hogy orvost hívott. Régi barátját, aki nyolc évig osztálytársa volt a Budai

Katolikus Főgimnáziumban, és zsidó létére gyakorolhatta hivatását. Később sokszor elmesélték: apja kapott egy injekciót, attól állítólag jobban lett. Mindenesetre Kálmán bácsi, az orvos éjszakára hazament, de másnap reggel ismét ott volt. Az öregember végleg nem tudja, hogyan juthatott be a lakásba, hiszen apja egyedül volt ott. Azt viszont egy életre megjegyezte, hogy apjával szívkoszorú-érgörcs végzett. Mivel a fonyódi házban nem volt telefon, és az orvos nem érezte képesnek magát, hogy barátja feleségével táviratban közölje: özvegyen maradt; inkább a kisleány Kéthelyen, Fonyódtól tíz kilométerre lakó keresztapját hívta, aki ezt a borzasztó hírt mondta el, ahogy tudta, a Figura-villába zárkózva. Talán a nagymamának is, mert valahogyan mintha ő is ott termett volna. De lehet, hogy csak másnap érkezett. A fiú sok évig nem hitte el, hogy apja végleg eltűnt az életéből. Képzeteiben a „németek”, a Gestapó elfogta, titkos helyre vitték. Vissza fog jönni az ő okos kisleányhoz. Aki már régen csak arra emlékszik, hogy a temetőben fojtó meleg volt, pedig a gyászjelentés szerint fél hatkor kezdődött a hosszú, beszédekkel terhelt szertartás. Görcsösen fogta nagynénje kezét, pedig ahhoz már nagy volt, hogy kézen fogva járjon. Izzadva vánszorgott fölfelé a Fakasréti temető emelkedőjén. A sírnál is beszéltek. A pap nyilván elmondta, amit a szertartás kívánt, de erre sem emlékszik. S itt megint élesen jelenik meg előtte az egyik sírásó, amint lapátján egy kevés földet nyújt anyjának, akinek fekete fátyol takarta arcát nem láthatta, s aki mozdulatlanul állt a gödör előtt, a földhányáson. Nagynénje elváltozott hangon rikította: „dobj már”. A kisleány csak a dübörgést hallotta. Olyan feledhetetlenül, ahogy az öregember fülében ma is az visszhangzik, ha a temetőbe megy. Ez a dübörgés jelezte: a kisleány addigi élete véget ért. Valami egészen más kezdődött.

Új életében a menekülő család némi nehézséggel helyezte el sok csomagját a rájuk váró hintón. A kisleány a kocsis mellé a bakra ült, anyja a hintó hátsó részén takargatta a hosszú útra mindkét kisleányát. A pólyást és a most már nagyon nyugós hatévest is. A kisleány a lovakkal volt elfoglalva, édesanyja a nagymama Várhelyről érkezett levelére gondolt: „fizető cselédként bánnak itt velem”. Pedig lehet, hogy akkor, '44 decemberében ezt nem is írta a nagymama, csak panaszkodott, hogy a kastély sem olyan, mint békében volt. Békében a távolabb dúló háború ellenére, amit a kisleány már látott mozivásznon. A nagymama csak a szeretteik távollétén siránkozóktól hallott a front szörnyűségeiről. Később kezdte mondogatni a családban sűrűn idézett panaszát a fizető cselédre. Noha a fiú anyai nagyanyja kastélyban született a Somogy vármegyei Szőkedencsen, és kastélyban nőtt föl Várhelyen, onnan egy akkor még Kassán dolgozó vegyészhez ment férjhez, aki hamarosan Gödöllőn lett a szőlészeti-borászati kísérleti állomás vezetője. Majd a Nagy Háború végén egész intézetével beköltözött a Herman Ottó úti kutatóintézet tekintélyes épületeinek egyikébe. Ott alakította ki a vegyész-kutatók munkahelyeit, laboratóriumait, s ott is lakott 1918-tól '32-ig, amikor nyugdíjazták, s ezzel egyidejűleg „rendkívüliből rendes” tanárrá nevezték ki a József Nádor Műszaki Egyetemre, amit Homan Bálint doktori fokozatok kiadására is följogosított. Lányai, a kisleány anyja és nagynénje (kinek Gellért-hegyi

lakásából útnak indultak), Várhelyen születtek, de a Herman Ottó úton lettek férjet remélő nagylányok.

A kisiú szülei itt – a kert fái alatt – ismerkedtek meg: segédvegyész édesapja nagypapa beosztottja és tanítványaként dolgozott az Intézetben. Az igazgató úr idősebb lánya szeretett a szabadban olvasgatni, amiről későbbi fia csak azt tudta, az *Abafi* biztosan nem tartozott kedvelt olvasmányai közé, mert gyermekeit sokáig riogatta annak olvashatatlanságával. Fia évtizedekkel később lepődött meg azon, hogy a könyv érdekes, fordulatos, és érthetetlen olvasni szerető anyja miért tartotta borzasztónak. Bizonyára, mert kötelező olvasmány volt. Ezzel a kérdéssel pillantott be először anyja titkolt érzelmi világába, s tapasztalta, hogy más is tud lenni, mint amilyennek anyaszerepét – mindhármuk részére egyformán – fölépítette. A körülmények persze nem választhatók, gondolja most, de ez egy külön történet lenne, amit nem fog tudni elmondani.

Nagymama egykor nem lelkesedett azért, hogy makacs lánya egyre több időt tölt a rendkívül rosszul fizetett segédvegyész társaságában. Kettesben jártak színházba, hangversenyre. Azt is észrevette, hogy Vilma lánya hazafelé karonfogva jön azzal a senkivel. Rábeszélte férjét – a méltóságos igazgató urat –, küldje az udvarlót néhány évre az angliai Birminghambe. Ott értékelik majd mérnöki végzettségét, megírhatja tervezett doktori értekezését, ráadásul jó messze van, a lányokkal nem tudnak sülve-főve együtt lenni. Reménykedett: az csak talál végre egy hozzáillő férfit, aki el is tudja tartani. Ő aztán nászajándékba nem adhat többet tucatnyi konyharuhánál és néhány garnitúra ágyneműnél. Mindig is csak tudós férje jövedelmére számíthatott, ami a tisztességes polgári jóléthez bőven elegendő volt. Másik lányának ugyan fölbomlott ígéretes házassága egy jól kereső orvossal, de elég szép és okos volt ahhoz, hogy sok férfit csavarjon az ujjai köré, akik közül egy majd elveszi, és ez a parti jobban sikerül az előzőnél. Ennek elősegítésére nagypapa hosszabb adriai hajóútra küldte lányait. A fotóalbumban többnyire hármásban vannak megörökítve. A fiatalabbik csinál valamit, amihez a körülötte megjelenő – máig ismeretlen – jóképű fiatalember asszisztál. Az idősebb lány a kép szélén áll vagy ül, nem látja körülötte senkit, aki kedvéért csatlakozna a kis társasághoz. Talán Birminghambe képzeletben magát. Pedig elegáns, jól öltözött s ritkán, de néha mosolyog is.

Szegény nagymamának megint csalódnia kellett: egyiküknél sem jelentkezett leánykérő a gyönyörű út alatt. Még szép lányának is éveket kellett várnia egy új házasságra. Igaz akkor egy síbajnokot talált, aki nem csupán mérnöke volt az ország legnagyobb hídépítő cégének, de egyik örökösjelöltje is. Az már nehezen kérhető számon a történelemtől, hogy miután nagymamát megajándékozta három unokával, Gyuri bácsinak sikerült bejutnia a Gulágra induló végtelen társasutazás vegyes társaságába, és többé nem került szerettei szeme elé. A menekülés időpontjában azonban még nem lehetett tudni, hogy a tágabb családot ez által majd ő is gyermekeit egyedül nevelő özvegyasszonnyal gyarapítja. (Aki sokáig nem akarja elhinni, hogy a Gulág végzetes, mert a remény

és az emlékezet élteti majdnem a haláláig. Igaz, a Gulág szó jelentését sem ismerte, hadifogságra gondolt, noha férje soha nem volt katona.)

Adriai hajóút sem változtatott azon, hogy a magyar és az angol királyi posta közel három évig állandó bevételre tett szert egy férfi és egy nő Csatornán átívelő levélváltásának köszönhetően. Talán ennek is szerepe volt abban, hogy 1934 őszén a mérnök úr hazajött megvédeni doktori értekezését a Műegyetemen, s mivel az illetékes szakemberek elnyújtották addig a bírálatát, amíg sikerült kiizzadniuk a summa cum laude minősítést, jól kihasználta az időt, és feleségül vette a Herman Ottó utcai lányt, aki ekkor már a Szent János téren lakott. Egy napfényes októberi napon a történelmi házasságokkal dicsekvő krisztinavárosi templomában mondták ki a „holtomiglan-holtodiglan” esküjét, majd a nagyszülők lakásán szűk családi körben tartották meg a lakodalmi ebédet vagy vacsorát. Hivatásos fényképész lehetett, aki megörökítette a nagy eseményt, de mi már nem mindenkit ismerünk föl a tizenkét személyes képen. A következő évben sem siettek elmaradt nászútjuk bepótlásával. Olyan sürgős teendőjük támadt, hogy itthon maradtak és berendezkedtek a Hattyú utca 12.-ben. Nászút helyett a fiatalasszony a következő nyár kellős közepén néhány napra beköltözött a Pajor Szanatórium különszobájába, hogy – az OTBA költségén – világra hozza fiát. Budapest legszebb (és legdrágább) kórházában úgy születhetett meg első gyermekük, hogy anyja a Magyar Nemzeti Banknál dolgozott „levelező” beosztásban, s a biztosítás fedezett minden költséget. Az orvosok és ápolónők oldalazeb nélküli köpenyt viseltek, mert senkinek nem jutott eszébe bankjegyeket dugdosni nekik szolgálataikért.

A kisiút, aki e sorok írójával azonos, nem csupán világra kellett hozni, de a róla való gondoskodást is biztosítani kellett. Szülési szabadság és GYES még a Banknál sem járt 1935-ben, így a Hattyú utcából a Szent János térre kellett költözniük, ahol sikerült a nagyszülők alatti lakást kibérelniük. (A nagyszülők is bérelték a felettük levőt, ők sem gondoltak megvétele: sem nagypapát, sem a vejét nem érdekelte a vagyoni birtoklása.) Ettől kezdve három évig a nagyszülők gondoskodtak a kisiútról, így kerülhettek korai életszakaszában legmélyebben rögzült emlékei közé a nagypapával megtett tabáni és vérmezői séták. Reggelenként édesanyja megszojtatta, majd átgyalogolt az Alagúton és a Lánchídon munkahelyére, a Szabadság térre. Ezt az utat délben és este is megtette, mert a munkaidő még két részre volt tagolva, az autóközlekedés gyéren pöfögött, s neki eleinte a szoptatás, később a közös ebéd miatt kellett hazasietnie. Amennyiben szerencséje volt, útközben észrevette őt az arra autózó Hóman miniszter úr, s ilyenkor magától értetően elkanyarodott vele a Szabadság térig, csak aztán vitette magát hivatalába. Magától ez azért volt értetődő, mert nagypapával majdnem baráti viszonyban voltak, de azért nem biztos, hogy ez nem csak egyszer vagy kétszer valósult meg. Minden családnak vannak legendás történetei. Nagypapa pedig nem csupán elismert tudós volt, de sétálni és mesélni is szeretett, főleg, ha a kisiút is kézen foghatta, és megmutathatta neki hogyan kapcsolják le a régi Erzsébet híd budai hídfőjénél a villamos motorkocsiját,

elmondhatta, miért megy az előre, aztán a másik sínpáron vissza, ahol – újabb sínváltással – a szerelvény elé akasztják, hogy indulás után menetrend szerint folytassa útját Pestre. Lenyűgöző művelet volt. A kapcsintós emlékképét az öregember úgy őrzi, mint mások ékszereiket a páncélban. A Tabán szélén még nyitott bejáratú alagútban nagypapa várvédő hősokról mesélt, miközben alighanem csak néhány lépést tettek meg a Vár alá vezető sötétben, a két-, majd hároméves lábak messzire nem juthattak. Mégis később úgy maradt meg emlékezetében, hogy majdnem fölmentek a Várba, mint Éva az *Egri csillagokban*. Csak nem robbantották föl a puskaapor tartalékot. A Vérmezőn lovagló Kormányzót is üdvözölhették, legalábbis nagypapa megemelte a kalapját, ami nélkül (akárcsak az apja) ki nem lépett az utcára. A legizgalmasabb élmény mégis az volt, hogy a régi Déli pályaudvar alatti vásárcsarnokban a halas akváriumában úszkáló pontyokat, harcsákat, keszegeket végtelenségig csodálni lehetett. Vagy együtt mentek az Augusztához, állítólag minden délelőtti séta után, hogy a kisfiú kapjon egy pogácsát, a súlyosan cukorbeteg nagypapa pedig elfogyaszson egy krémet. Ez is a Szent János téri legendárium része. A teret bizony hiába keresné az olvasó. Házai közül csak kettő maradt meg, a többit az ostrom alatt szétlőtték vagy lebombázták, végül pedig tégláit is elhordták. Ahogy eltávolították a „klerikális reakciónak” kedves Szent János-szobrot (amit azóta helyreállítottak). A Palota alatt gigantikus Dózsa-szobrot építettek, hogy legalább azon látni lehessen, a lázadás szelleme – „a parasztforradalom” – miként ragadja magával a dolgozó népet. Nekik ígérték a palotát, ami ügyis romokban volt: „A múltat véglép eltöröljük...” Az Attila körútból Attila utat csináltak, s a villamos útvonalát is meg kellett változtatni. A fiúból nem hiába lett fiatalember, bele kostolt a forradalomba, ha nem is egészen úgy, ahogy a szoborcsoport megrendelői ilyesmit elképzelték.

A kisfiú szülei kétéves késéssel mentek nászútra, amit fiúknak sok fényképpel tettek elképzelhetővé. Ahogy ez akkoriban divatban volt, ahogy ezt írók is megörökítették, kényelmes hálókocsival elvonatoztak közvetlenül Velencébe. Innen indultak sok turistalátványosság és történelmi város meglátogatása után Párizsba, a világkiállításra. Ahol aztán a férfi összefényképezte a horogkeresztes náci és a vörös csillagos szovjet zászlót annak bizonyosságára, hogy kiismerte magát a világban. Párizsból az ő szeretett Angliájába mentek, amit meg kellett mutatnia a feleségének, ahogy évtizedekkel később megteszi ezt a fia, majd az unokája is. A fiatal pár a Waterloo Bridgen megkért egy ismeretlent, fényképezze le boldogságuk talán legteljesebb pillanatát. Azt hitték, életük végre szerencsés kerékvágásba jutott, első gyerekük a Szent János téren mindent megkap nagyszüleitől, s elégedetten várja őket vissza. Vele együtt várja őket közös életük.

(Folytatjuk)

Fecske Csaba

Hazám, hazám

Szeretem-e a hazámat kérdezte a riporter
évekkel ezelőtt egy rádióinterjúban
meglepett a kérdés elgondolkodtam
hiteles választ akartam adni
mert a riporter nő aki
kocsijába ültetett és elhozott a hegyek közé szorult kis
falumba hogy saját szemével lássa amiről beszélek
őszinteségre kötelezett akkor még éltek a szüleim
szeretettel fogadtak minket édesanyám ott tüsténkedett
körülöttünk tepertős pogácsával kínált apám saját termésű borával
ami biztosan segített a válaszadásban gondolataim
felgöngyölítésében és némi hallgatás után belekezdtem
szeretem édesanyámat a pogácsáját is szeretem apámat és a borát
szeretem ezt a házat, ahol most ücsörgünk és ahol a gyerekkorom telt
szeretem ezt az isten háta mögé bújó kis falut ahol azt a palócos nyelvet beszélik
amit én is beszéltem míg csibész városi osztálytársaim gúnyolódása miatt
el nem hagytam

szeretem a családomat lányomat fiamat a barátaimat szeretem
Arany Jánost Weörest Puskás Öcsit Demjén Rózsit az Illést a Fradit
életem kedves helyszíneit utcákat tereket hegyeket patakokat
szeretem a padot amelybe beleróttam egy lány nevét az első csók emlékére
szeretem még azt a bodzabokrot is a patakparton
amely annyiszor eldugta a bigéimet és csalánt uszított rám hogy megtartsa őket
szeretem a követ amely kapufaként szolgálta gyerekkoromat
elmondhatom hát és mondom is hogy szeretem a hazámat

FECSKE CSABA (1948) Arnóton élő költő, író, publicista. Utóbbi kötete: *Hiteles nyomtat* (versek, Irodalmi Jelen Kiadó, 2023).

Hiába őriztük

hiába őriztük kialudt a tűz
az utca ahol egykor a szerelem lakott
hűtlen lett lépteink anapesztusához
visszatalálni többé nem lehet

más élet van itt más idő
túlnőnek rajtunk emlékeink
mélységét a csöndnek nem méri szó

fáradtan cipelem magamat haza
hogyan eléd dobjam árnyékomat
unatkozó szürke falak közt
lekapcsoltad a villanyt
hallom a sötétség matatását
ahogy fogfájás kegyetlenségével
megérkezik az éjszaka

Hol voltam

Messze túl, Perkupán is túl,
lófej-nagy ibolya lilul,
Jancsi főz, mos, Julcsa az úr,
a pipacs is belepirul.
A vén idő elballagott,
rám három zsák semmit hagyott.
Sehol van az én otthonom,
a lyukas eget foltozom,
helyére öltöm a napot,
örömemben csakúgy ragyog.
Fához kötözöm a szelet,
rosszalkodott már eleget.
Hol voltam én, hol nem voltam?
A szívedben kóboroltam.
A réten tücskökkel háltam,
és reggelre köddé váltam.

Lekopott név

falumbeli férfi
ismerős a járása
ez a mackós esetlen mozgás
hogyvagyokat cserélünk gyorsan
szidjuk az időjárást az idei szőlőtermést
azt mondja szereti az írásaimat tehát tudja ki vagyok
én viszont nem tudom ki mondja ezt
elnagyolt arcán odakozmált nyarak barnája
itt áll velem szemben ez az ismerős ember
és én szeretném rajtakapni
emlékezetem gyümölcsösében
hiszen tudom hogy meglop engem
hosszan nézek utána ahogy ráérősen
fütyörészve kiballag a versből
hátát mutatva nekem
eleven sírkő a hátad sűgja Pilinszky
sírkő amiről lekopott a név

Ki volt jobbik sakkozó, Petőfi vagy Napóleon?¹

- Petőfi - mutatott az arany betűkre a cylinder belső peremén, amit az előszobában az ámuló nőcseléd kezébe nyomott.

- És Sándor - nyújtotta mellé az ezüst kosfejben végződő sétapálcát.

- Petőfi Sándor? - olvasta a felküldött névkártyán vendéglátóm.

- A költő - tettem hozzá magyarázólag, igyekezővel hangsúlyommal éreztetni, az efféle hivatás fölmentést adhat még akkor is, ha az illető bejelentés nélkül érkezik, ráadásul épp a délebed utáni kávé szieszta idején.

- Költő? Úgy érte, aki verseket skribál... - kattintotta vissza zseborájának ezüst fedelét Kappel Frigyes - akkor, ha megbocsájtasz..., majd iparkodom gyors lenni - s hogy a távollétében töltött idő se vesszen el, elém tolt egy tálka cukros tejben főtt mandulát, s ráadásképp a Le Brunn-gyűjtemény albumának harmadik kötetét. Ámulva emeltem föl a címlapot. A rézbe karcolt reprodukciókat áttetsző selyempapír választotta egymástól el. Ujjam begyén éreztem a vonalak finom domborzatát. Igen: voltaképp miattuk voltam itt. Hogy a csudába tett szert ez a Pozsonyból Pestre származott pénztőzsér Európa leggyönyörűbb metszetgyűjteményére? Egy Krózus, akibe azért ízlés is szorult. 1795, Párizs, így áll a címlapon, jobb katalógusa azóta sem készült a régi művészetnek. Galerie des Peintres Flamands, Hollandais et Allemands. 168 festő Holbein, Dürer, Frans Hals, Rubens, Rembrandt... Tényleg grandiózus. Jean-Baptiste-Pierre Le Brun - betűztem a francia kolléga nevét. Egy emeleti szobából lassú hárfahang szűrődött át, talán Kappel lánya pengetett valami álmosító Boieldieu-darabot, de lehet, hogy csak az emlékek játszanak velem, s a szépítő képzelet utólag egészíti ki azt a régi délutánt. Mert eszem azért, azt biztosan tudom, végig a váratlan vendégen járt. Petőfin. Különc ficsúr, ha tényleg ő lenne az. A dombornyomásos kártya ugyanis s az arslán cylinder nem nagyon illett a képbe, amit őriztem róla. Sőt: nagyon nem illett. Vahot küldte hozzám, még tavaly vagy korábban, hogy lerajzoljam. Úgy indított, hogy kipakolta Robespierre, Saint-Just, Desmoulines

OROSZ ISTVÁN (1951) Budakeszin élő képzőművész, rajzfilmrendező.

1 Részlet Orosz István Grimm Vincéről szóló regényéből.

Camille arcképeit, mondván: ilyen legyenek. Voltak már öntelt modelljeim, de a fiú túltett mindegyiken.

- Vahot is így akarja? – kérdeztem türelmesen.

- Ugyan, mit számít Vahot!?

- Csak mert majd ő fizet.

Válasz helyett fölkapott két parasztot a tábláról, ami a műhelyben állt, s hetykén fordult felém, szemében olyan tüsszel, mint ki párbajra készül:

- Uraságod tud velük játszani?

- Némileg... Talán.

- Válasszon hát kegyelmed! – Két összezárt öklét, bennük a fehér és a fekete bábúval úgy tolta elém, hogy nem volt alkalmam kitérni. – Úgy! Tehát sötét leend! – s a királynő felőli huszárral máris előre ugrott.

*

Meg kell akasztanom a történetet, hogy rólam is megtudhass valamit, nyájas olvasó. Előbb a nevem: Grimm Vincze. Vagy Vinzenz Grimm, mert Bécsből származom. 1823-ban költöztem Pestre át. Okára, majd ha kell, kitekerek. Utánam hajózott anyám, öcsém s később két testvérhúgom is. Kappel aktuáriusként használt, de ma már inkább mint szépműkereskedő becsül, ebbéli terveit föltárni látott vendégül aznap épp. Új szakma itt a festményárulás, hol szárnyal, hol meg majd' hogy tengődni elég. Én is inkább kilenc segéddel működő litográfia-műhelyemből élek, s nem is rosszul, mióta az új frankfurti sajtó megérkezett. Mit csinálok még? Újdondász, illusztrátor, kottagrafikus és zongorista volnék, de igazi szenvedélyem a sakk. Igen, a sakkozás miatt szakítottam félbe a Petőfi-történetet. A városban nem sokan játszhatnak nálam jobban. Azon kívül meg végképp senki sem. Első praesidens vagyok a Pesti Sakk-körben, s legnagyobb tettünk a Párizs fölötti diadal. Az idő tájt, tudniillik a költővel való megismerkedésem esztendejében zajlott a parti. Szénnel és Löwenthallal ötlöttük ki a lépéseket, olykor beszállt Erkel is, a magyar színház ifjú karnagya. Az én szignatúrámmal ment ki a zárt envelop, amelyre a nagy Pierre Saint-Amant pecsétjével jött a franciák postaválasza. Miért kertelnék: győztünk. Hiába kértek azonnal revanche-ot, miénk lett az is. Nem dicsekvésképp írom, csupán hogy elképzeld, olvasóm, s talán megértsd különös helyzetem, ahogy ott a műhelyben a költővel keringőzünk a tábla mellett. Őkelme az elefántcsontfehér bábúk mögé ül, s ahogy már írtam, egy lovacskával nyit, azt hívén, hogy meglep. Tudom, megbántanám, ha tiszt előnyt ajánlanék, ha komolytalanul lépkednék, vagy előnyhöz jutván remist kommandálnék. Tetszik szemében a tűz, ajkán a dac, állán a csepp szakáll. Kíméletes vagyok, szívósan védekezik, meg is lep, mennyire. Na persze nyerek, aztán a visszavágón már szinte könnyedén. Nem épp susztermatt, de majdnem; túl könnyű siker, vagyis kudarc neki. Dúl-fúl s faképnél hagy. Hát ennyi volt köztünk az első concilium. Mire az inas kávéhozott, ő már ott se volt. A Divatlapba szánt portrét végül Barabás rajza nyomán Tyroler tette kőre. Azt mondják, sokat szenvedett

vele, mert a nyakára járt, mit, hogyan szépítsen, hogy rajta Byronnál is Byronabb legyen.

Petőfi – azt hittem nem látom többé, de aztán jött megint. Nem is sokára. Zsinóros mente, kócsagtoll, csizma s hóna alatt vastag paksaméta. A táblának durcás-játékosan direkte háttal ült. Retorsiót sejtettem, az is volt, megkérdezte, olvasok-e magyarul, s noha igent feleltem: írok s olvasok, felolvasá a teljes époszt, amit illusztráltatni szánt. A helység kalapácsát. Háromszor szavalta el (harminc tollat hegyeztem közben meg). Később, amikor a János vitézt hozta, már otthonosan mozgott, részletesen elmondatta, hogyan készül a litográfia, különös tekintettel a solnhofeni mészke és a gumiarábikum semmivel nem kiváltható szerepére. Utóbbit megszagolta, belenyalt, kiköpte. Rímet keresett rá: reálgimnázium, viaszpanoptikum, leánykollégium. Ragaszkodott hozzá, hogy a hátsó oldal képét maga rajzolja a köre. Ez nálunk úgy megyen, kezdem bele, hogy aki rajzol, előbb le kell, hogy csiszolja az előző képet, ami a kövön volt. Undok egy munka, s gyakran tovább is tart, mint a rajzolás. Az époszért kapom, nézett rám ferdén, ugye, aztán elnevette magát, s máris csiszolt. Ha jól emlékszem az a kő jutott neki, amin Vízny báró ülőfürdőt vesz a Nőragadásban. Azért el nem szegődöm, mondta végül szép homlokát törölve. Az óriások csőszét rajzolta le, ahogy belelép a hős föltartott kardjába. Ez egy kunsági paraszt lett bunkósbottal, nagy kalapban. Háromszor átnyalaztam, mire sikerült ráakadnom a versben. Potomság, mondtam, nem a rajz minőségét bírálva, arra utalva csupán, hogy egy mellékesnél is mellékesebb szereplő került lerajzolásra. Megbántam persze rögtön, de mit tehettem volna már. Elkerekedett a szeme. Po-tom-ság?! – kiáltotta, de olyan hangosan, hogy az inasok abba hagyták a munkát (volt köztük egy lány is: Keserű Kati), és olyan hangsúllyal, hogy a felkiáltó- és a kérdőjel vacogni kezdett a szó végén, aztán sóbálvánnyá fagyott legott. Sejtettem, mit akar a Dávid-Góliát-kép üzeni, de az ilyesmivel jobb nem előhozakodni, pláne nem társaságban; firtassa, ha akarja az erre választott hatóság, bár ha a franciák mellé álló magyar huszárokról nem volt szava, akkor átcsúszhat ez is. Az, potomság – mondta töprengően Petőfi, mintha a gondolataim olvasná. Azt vártam talán, hogy rám csapja megint a nyomtatóház ajtaját, vagy menten lenémetez, mire én nyomban letótoztam volna, mert engem se higgyenek épp halvérűnek, és kész a baj, éppen úgy, mint amikor egyszer Jancsi és Iluska helyett Jancsi és Juliskát találtam mondani. De csendben visszaült, kiverte a pipáját, persze a csiszolt kövön: Mit szólna, herr Grimm, ha én most kendet Jakabnak vagy Vilmosnak szólítanám? Nevettünk. El is kísértem egy darabon, ő a Múzeum felé vette útját, a Két Pisztolyba ment, ahol, mint mondta, biliárdozni fog (mert abban oly jó, mint a sakkban én), magam a Rakpiac iránt, a Diana feredőbe. A Redutnál váltak el útjaink; ott, az árkádok között bökte ki a kérdést, amire régóta készülhetett. Rekedten mondta, miközben magához húzta a revert a kabátomon; suttogta szinte, hogy le kellett hajolnom hozzá.

– Uraságod valóban sakkozott Napóleonnal?

Tudom jól, olvasó, hogy azért vetted te is kezébe a lapot, azért voltál hajlandó megfizetni a borsos ponyvaárat érte, vagy kölcsönvenni egy baráttól, kinek viszontszívesség gyanánt almát, lepényt vagy bort viszel, vagy azért emelted le a hölgyszalonban álló szekreterről, s köpenyed alá rejtve azért sétáltál el vele (ami nem volt épp úri tett, de ne hidd, hogy kárhozzatlak érte), szóval azért vagy itt, amice, immár nem is tudom hány oldal óta, hogy végre megtudd a választ. A szóbeszédet persze ismered, volt ki elhitte Bécsben, s akadt ki Pesten is; s volt, nem is kevés, ki kételkedett. Első kézből más: ha én írom le, az már bizonyosság, gondolod. Hát jól figyelj! Elmondom neked is, mit akkor Petőfi megtudott.

Magas vagyok és súlyra sem kevés, kitelne belőlem akár két ily egyszázbél költőlegény, de nem voltam mindig ekkora. 1809 júliusában csenevész kisfiú, kilencéves csupán vagy kicsit több, mert március 15-én van a születésnapom, amit nem árt, ha tudsz rólam, bár akkor, a poétával társalogva ennek még nem volt komoly jelentősége. Annak inkább, mi történt 1809 nyarán. Bécszet elfoglalták a franciák, Napóleon a Schönbrunnba költözött. A részletekkel nem traktállak, csak fájdítnám szíved, olvasó, ki honfitársaddá fogadtál: proklamatio, insurrectio és persze a calamitas Győr alatt. Miféle népség ez a magyar, kérdezte a fenség, mintegy mellékesen. Akkor említhette valaki a Törököt. Igen, a Törököt, tudniillik a magyar ezermester, bizonyos Kempelen török basát formázó sakkozógépét, amelyet Mária Teréziának alkotott, s ott a kastélyban állt, nem is messze, úgy harminc szobányira a baldachinos tróntól, amelyen éppen üldögélt Napóleon. Holnap megmérkőzöm vele, kiáltotta, jókora ijedelmet keltve az osztrák lakajok között. A jakobinus szimpátiák miatt amúgy is félretett Wolfgang von Kempelen öt éve már nem élt. A masina működésének fortélyát sosem árulta el. Néhány fontos királyi vendégnek leporolták ugyan, s hogy ne csalódjanak, elbújtattak benne egy híres sakkozót – többnyire a törpe Allgaiert –, aki bentről mozgatta a turbános bábú karjait. Allgaiert azonban kerekét oldott a francia megszállás előtt. Ekkor támadt az ötlet, hogy a Schönbrunnba visznek. Ismert voltam már mint sakkozó, csodagyermeknek mondtak, s hívtak szimultánt adni többfelé, köztük a Naturforscherek, azaz a Természetvizsgálók Egyesületébe, az ősz szakállú tudósok közé. Nem nagyon akadt köztük, de talán egész Bécsben sem, aki be tudott mattolni, olyan kis termetű pedig, ki egy üres szoborban elfér, biztosan nem volt senki sem. Sosem felejttem, étlen-szomjan kuksoltam a Wunderkammer kitömött krokodiljai és rémséges csontvázai közt álló gépben, nehogy rám jöjjön a szükség, s ijedten vártam Bonaparte Napóleont. Hát így. Cudar hivalkodás lenne, ha ennél többet mondanék.

Petőfi kérdése (még mindig a revert szorítván) vajon meglepett? Dehogy. Épp erre számíthattam: Ki volt jobbik sakkozó, ő vagy a nagy Napóleon? Megnyugtattam, hogy ő, de ki merne erre mérget venni annyi év után. Mindkettejük legyőztem, világos és sötét bábúkkal is. Mert Herr Schweighenker, a főkomornyik mindenről kioktatott, hogyan kell a vállízületek zsanérját, a könyökcsuklók

rugós pántjait s az ujjak csavarját mozgásba hozni, még azt is, hogy kell a lépések szünetében megszívni a hosszúszerű pipát, vigyázva, nehogy a füst tüdőbe jutván köhögtesse legyen; majd hogy kell kifújni a Török orrlyukán keresztül, hogy ámulhasson Napóleon, csak azt felejtette el tudtomra adni, hogy nem illő győzni ily nagy ember ellen, de legalább a revanche partit feltétlen el kell vésztetni. Ó Magyarhon, újdonat kicsiny hazám, tekints győzelmemre Győr bosszújaként!

*

- Találd ki, miért jött - zökkenett vissza a valóságba a jó fertály óra múltán visszatérő Kappel Frigyes.

- Találjam ki? Tényleg? - hajtottam be a metszetalbum utolsó lapját. Szítnak a szellemi fejtörők, gyakori a például a Wurmhofban a Wer bin ich, amit az angolok twenty questions-nek, a pesti zsidók meg barkochbának neveznek. A játéka olykor még a szomszéd lakást bérlő híres ügyvéd, dr. Kossuth is beszáll.

- Vicceltem, amice. Ha ezer évig élsz, akkor sem jössz rá. Imposszibilis!

- Lehetetlen nincs, legföljebb szűk fantázia. Megpróbálom, csak hozass, kérek, egy új csibukot. Mi a jutalom, ha megmondom, mit akart a poéta?

- Koszorút akarsz? Tiéd egy metszet a Le Brunn-albumából. De csak hármat találhatsz.

- Legyen. Meg akarta tudni, miért egy rinocérosz lóg a bejárat fölött, s miért Kék Orrszarvúnak hívják az üzleted. Erre egyébként kíváncsi volnék magam is.

- Nem találtad el. De ha akarod, azért elmondhatom. A kék orrszarvú napkelet messzi tájain védelmi jel. Prefigurációnak mondanám. Megvéd a kalami-tástól, és megóv a betolakodóktól. Helyesen pozicionálva mérsékli a vészhozó csillagok bűbájit. Mivel a krázleráj gyarmatárunkkal kereskedik, kapóra jött, hogy a cégér az áruk eredetére referáljon. Ilyen egyszerű. Neked persze mint képcsínálónak...

- Nekem a Dürer metszet jutott eszembe, a rinocérosz, amelyet sosem láttott, mégis lerajzolt és fába metszett a nürnbergi. Tudható, hogy hajón érkezett Lisszabonba, szóval a tenger miatt asszociáltam a kék színre.

- Nem rossz, tán tetszik is, de Petőfi egyáltalán nem kurkált ilyesmiről.

- Tudom, hogy nem, csak bemelegítőnek szántam.

- De már csak két próbálkozásod maradt.

- A költőtársak miatt jött. Hogy tisztelegjen. Tudta, hogy itt a házadban, a Váci utca 19. alatt szenvedett ki Kisfaludy Károly. Vértaj vagy köszvény? Nemzeti nagylétünk... Aztán itt szavalt először a Zalán futását Vörösmarty: Régi dicsőségünk, hol kése az éji homályban... mit szólsz, hogy fejből is tudom. Szóval a Parnasszus egy darabját kívánta szemrevételezni... De nem folytatom...

- Ne is, barátom, mert rossz nyomon haladsz. Egyébiránt az agg pálos, Virág Benedek is itt kapott kvártélyt a nagy árvíz alatt. Viszont neked, ugye tudod, már csak egy tipped maradt.

- Tudom. Hát nem is kertelek tovább. Azért jött Petőfi, hogy megkérje a leányod kezét.

- Amicus meus! Ezt hogyan találtad el?

- Egyszerű, akár a bakszekér. Ad egy. A legszebb lányt ma Pesten Kappel Emiliának hívják, s ugyanő a leggazdagabb is. Ha olyan volnék, ki nőre vágy, magam is ringbe szállnék érte. Ad kettő. Petőfi cilindert életében nem viselt, s névkártyát sosem nyomtatott; ha mégis megteszi, az csak ily nagy ügy miatt lehet. Elég volt egy pillantást vetnem kártyájára, s láttam, Landerer nyomtatta Bodoni antikvával, s mit hibának hittem, egyszerre megvilágosult.

- Miféle hibáról beszélsz?

- Verzállal volt szedve az E betű, naggyal, s kurzívval, mint egy akrosztichon. Cirkalmas E, vagyis Emília. A saját nevébe szerkesztvén bele.

- Ó, a tipográfikus szemed!

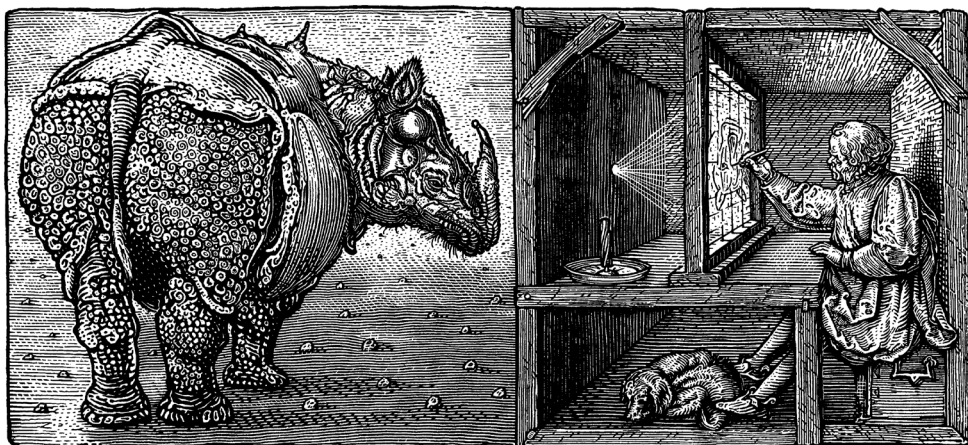
- Az már csak ráadás, hogy leányod lutherna, s a költő is az. És korban épp összeillenek.

- Behódolok! Mintha a Scuderi kisasszonyt olvasnám!

- Köszönöm. Nem volt nehéz feladvány. Ha valamit csodálok, legfőljebb az, miért nem előbb történt meg a lánykérés.

- Erre speciel én tudom a jó választ. Tegnapelőtt a színházban látta meg, ahová...

- ...ahová, föltéve, ha a magyar színházról van szó, a Pesti Divatlap színi referenseként szabadjeggyel járhat be Sándorunk.

Falusi Márton

Elégia Cambridge-től egyre messzebb

Vas István versére

Videókat nézek diákjaidról,
egy közülük nem lehettem,
aki nagy dolgokra készül,
s mindegy, hogy elér-e bármit,
mert oda járt, ahol az egyetem ősi
eszméje él, írják az eszmék történetét.

Anyanyelvem van. Egyebem semmi.
De az is legkevésbé az enyém,
inkább tekinthet engem az övének,
használ, birtokol, elidegenít,
megsemmisít végül... igen, megsemmisít.
Előtted hozom szóba, öltöm egyik
szavát a másikba, így hálóz be, vigyázz,
téged tart a legtöbbre, és azt hiszi,
hogy megszerezhet, ha rólam letesz.

Russelled, Wittgensteined címére
postázták a magnószalagot,
jogi szótárral hagytam először
nyomot vagy jelet, s nem kerültem ugyan
hozzád közelebb, de levizsgáztam.

Lord Byron, Sylvia Plath hangján
szólítottál meg, de már belátom,
hogy túlértékelttem lovagias
gestusodat. Ha akarnál tőlem
valamit – miért is zárnánk ki –,
beszéljük bár ugyanazt, gondolkodni
gyökeresen másként gondolkodunk.

FALUSI MÁRTON (1983) költő, esszéista, kultúrakutató. Legutóbbi kötete: *Várható elbukásunk* (esszék és tanulmányok, 2023).

Mit rejt az egyetem? Iskoláim potyogó
cserepeit miért ferde szemmel nézem,
mint a felszállópályát?
Hibájuk-e, hogy ennyire vittem,
nem öregbítem hírnevüket,
míg kampuszukon sztárépítész
irtja ki a rézsút megfogó cserjést?

Mindennap kiállítja rajzainkat
az óvónő, és egytől egyig végigkérdezi,
kinek melyik tetszik, és miért,
de nőttön nő a kín, hogy mindnyájan
tanácstalanul ezt feleljük:
azért, mert szépen csinálta.

Elszégyelltem magam
csoporttársaim között.
Mit ér, ki erre nem mond
semmi értelmeset? És annyi könyvet
átpörgetek, esszét, verset írok,
lapot szerkesztek, annyi tanóra,
tévéműsor befejeződött, leforgott,
mégsem tudok rá érdemben válaszolni.

Hazámnak nincs ízlése.
Hogyan legyenek különb,
ha a szemlélet tőled mérve kap távlatot,
ám nélkülem nincsen mire büszkének lenned?
Ha nem és nem értik, amit, és ahogy
fogyatkozik a megszólítható,
a kérdés mennyiségi?
A válasz pedig csövezik a redvás,
töredezett nyelvi aluljáróban:
azért, mert szépen csinálta.

Mínuszok röpködnek
az Egyetem téren.
Szórványos hózápor ígérkezik,
a telet is lepapírozták,
hogy tavaszig megtérüljön.

Nem vár alkotmánybírát
szolgálati jármű, sétálóutca lett
helyén zsánermadárral,
amióta végeztem, és amúgy sem...
Azért, mert szépen csinálta?

Bolognaitól búzlik a Főzelékfaló,
betérek, vén diák, örök pályakezdő
és notórius pályaelhagyó.
Mi végre munkálkodtak
glosszátorok és kommentátorok,
skolasztikusok és humanisták
a továbbélő római jogon?

Mi cél szolgált a Regnum Italicum
sok parányi köztársasága?
Mit a Trinity College?
Hol olcsóbb, hol drágább a diploma,
de végső soron megfizethető,
mi nem való, hatályon
kívül, és ki nem való,
határon túl helyezhető,
s az antik retorika szájából
veszik ki a szót, avagy onnan vész ki.

Ezen a ponton hívnák föl figyelmemet
anonim lektoraid, hogy álljak elő
hivatkozásaimmal. Üzenem nekik,
hogy hetek óta nem reagálnak
a jótékony felejtés cenzorai.
Kifőzdem a sütőből kirántja
borjúlábjegyzetét, és tartárral
mindent kitálal. A száraz hasáb
több olajat is fölszívott volna,
a frissen vakolt épülettömb
több évfolyam árnyékát beinná,
akár bőröm az arckrémeket.

A tudás: lelki kopóalkatrész,
csereszabatos kialakítás,
ahogy bevészték füzetembe
a komputer meghatározását.

Részben sem vagyok kopóalkat,
hiába szaglászom krónikádat,
régí vázlataim olyan idegenek,
akár eső áztatta burkolathibák,
kibetűzhetetlen utcanévtáblák
és nyílásba betűzhetetlen napkorongok.

Mit számítasz, Cambridge, ha háború
tombol, de nem olyan, mint hajdanán,
nem éneklik meg a mészárszéket
képernyőnk utolsó csatlószai?

Kit búvöl el a múlt azért, mert tágas,
ha nemzet sincs és nemzetközi sincs –
azért, mert egykor szépen csinálták
a magyarázat nélkül kitűnők?

Kezemet tördeltem az óvodában,
nem hallottam rólad, te sem rólam,
utólag csak annyi elmondható,
hogy azóta is folyamatosan
hidrogénből héliumot állít elő
a középkorú világegyetem
kvantumtörténelmébe vetett
ősbizalma.

Ahol a Csillag megáll

(Szabó Ferenc, Pálfa, 1942)

Az én anyám Pinkula Teréz Hőgyészen született. Nagyapám, Pinkula János az ottani Apponyinak¹ volt a kertésze, nem is nagyon tudott magyarul. Alig értettük meg egymást. Azt nem tudom, honnan és mikor kerültek őseim Hőgyészre,² de azt tudom, hogyan kerültek onnan Pálfára.

Amit most mondok, azt mesélésekből ismerem: Apponyi Károly³ kilencszázhuszonnyolcban építtette a pálfai kastélyt. Elkérte Hőgyészről nagyapámat, hogy csinálja meg a kastély kertjét. Akkor már nagyapámnak volt négy lánya, tizenvalahány évesek. Mire elkészült a kert, a lányok férjhez mentek. Kati néném cselédhez, Annus néném csiráshoz; a másik paraszthoz. A legfiatalabb húga – mondjam azt? – egy semmit érő emberhez. (Az a malomban dolgozott, munkásőr is volt. Egyszer azt mondta neki a parancsnoka: „Gyula bácsi, maga már minden volt, csak akasztott ember nem!” „Téved, őrnagy elvtárs”, mondta neki a sógor bácsi, „mert én már az is voltam”. Tényleg fölakasztotta magát egyszer. A nagynéném nem rohant, amikor megtudta, hogy megmentse az ura életét. „Ha megkötötte, oldozza is ki!” Ő bizony nem vágja le. Akkor még élt a sógor bácsi édesanyja, ő nem bírta volna levágni a fiát, csak kiabált kétségbeesve segítségért. A főmolnár velük szemben lakott. Odafutott hozzá is. Éppen szállítottak neki valamit. „Mindjárt megyek, mama – szólta le a kocsiról –, csak fölhordom még ezt a kukoricát.” Szerencsére az egyik utcabeli meghallotta a jajveszékelést, ő szaladt, és vágta le a sógor bácsit. A nagynéném aztán élete végéig kitartott mellette.)

Pálfán született még egy lánya nagyapámnak. Visszament Hőgyészre, és kérte: nem maradhatna inkább Pálfán? Maradhatott. Ötvenkettőben halt meg. Negyvenötben ő is kapott valamennyi földet itten. Az egyik lányának a férje eltűnt a háborúban, azzal maradt együtt.

Nagyanyám, szegény, öregkorára elvesztette szellemi képességeit; előfordult, hogy én vigyáztam rá. (Úgy tudom, nem volt nagy szerelem nagyapám és nagyanyám között. Nagyon fiatalon meghalt dédanyám és nagyanyám a házasságba menekült a mostohája elől. De azért szépen elváltak nagyapámmal.)

GUTAI ISTVÁN (1950) író, a paksi városi könyvtár nyugalmazott igazgatója. Legutóbbi kötete: *Kocsikerék a nyakcsigolyán* (Pro Pannonia, 2018).

Egyszer elmentem anyámmal a hőgyészi rokonokat meglátogatni. Úgy tizenhat éves lehettem akkor. Két unokatestvéremmel sétáltunk a főutcán. (Ők tudták, hogy egy szó nem sok, annyit se beszélek németül. Anyánk nem tanított meg bennünket, ezt később sokszor fölhánytorgattuk neki. A háború alatt persze nem volt tanácsos németül megszólalni.) Jött szembe velünk egy nagyon szép sváb leány. Az unokabátyáim fölbiztattak, mit mondjak neki németül. Én szót fogadtam. Akkora pofont kaptam érte, hogy megláttam hirtelen a csillagos eget, pedig még csak délután volt. Az unokatestvérek aztán jót röhögve fölvilágosítottak, mit mondtam: „Gyere velem t...ni!”

Többet nem mentem el hozzájuk. Édesanyám még egyszer elment, de ő is rájött, hogy nem viselkednek vele úgy, ahogy illett volna.

Apai nagyapámat Farkas Jánosnak hívták, nagyanyámat Szabó Erzsébetnek. Úgy lett hét gyerekük, hogy nem esküdtek meg. Nagyapám már nős volt, amikor megismerkedtek nagyanyámmal. Nem tudott törvényesen elválni nagydorogi feleségétől, mert nem tudta megfizetni a válópórt. Így apám a Szabó nevet kapta, de Pálfán mindenki Farkas Ferinek hívta. Farkas János csikós volt a gróf ménésénél. (Egyik nagybátyám meg csikósgyerek.) A Cece meg Pálfa közötti nagyon szép mező volt a csikók legelője. Apponyi gróf nagyon szerette a lovakat, állítólag szép lovai voltak.

Pista nagybátyámat nem ismertem. Azt mondják, nagyon szép, de tüdőbeteg szerelme volt. Akkor is elvette. Mind a ketten fiatalon meghaltak tüdőbajban. Másik nagybátyám Pesten lakott, művezető volt egy olyan üzemben, ahol a lúgot készítették a szappanfőzéshez. Egyszer robbanás történt, már senkinek sem lett volna szabad bemenni az épületbe, de ő mégis beszaladt: nem maradt-e benn valamelyik embere. Ő halt meg; tüdejét összemarta a lúg. Lányai nem tartották velünk a kapcsolatot.

Pali nagybátyám bikás volt a faluban. Egyszer megitták rézelejével. [A pálinkafőzés közben keletkező, metilalkoholt tartalmazó mérgező előpárlat.] A bikaház nem volt messze a pálinkafőzőtől, már majdnem hazaért, amikor összeesett. Meggyulladt benne a pálinka. Mire reggel megtalálták, összeégett az egész belső része. Harminchét vagy harminckilenc éves volt, nem akarok hazudni.

Egyik apai nagynéném a szomszédunkban lakott. Neki is hat vagy hét családjá volt. Náluk is gyakran járt a végrehajtó, egyszer a padláson kutakodott. Nagynéném fölshólt neki: „Jöjjön már le, mert indulnom kellene a gyerekekkel az orvoshoz!” „Mindjárt végzek”, hallotta a magasból. Nagynéném várt egy kicsit, aztán elfogyott a türelme. „Megmondtam!”, kiáltott föl, és rázárta a végrehajtóra a padlásajtót. (Ott fönn lehetett úgy harminc-negyven fok meleg.) Akkor engedte ki, amikor hazajöttek.

A végrehajtó följelentette, a tárgyaláson a bíró megfeddte nagynénémét: „Asszonyom, megbüntetem magát kihágásért.” „Miket beszél maga?!” – kiáltotta vérig sértve a nagynéni, és a bírót elhordta mindennek. „Vegye tudomásul: nem hágtam én a férjemen kívül senki mással!”

Negyvenöt előtt cselédlakásban éltünk, ott születtem. Nincstelen cselédeknek hívtak bennünket is. A hosszú cselédház nem messze a kastélytól épült, minden lakásnak külön bejárata volt. A mi lakásunk konyhából, két padlós szobából, kamrából állt. A ház alá pincét is építettek, és minden családnak elkerítették a részét. A háborút is ott vészeltük át.

Édesapám nagyon értett a tehenekhez. Amióta kimaradt az iskolából (négy osztályt végzett) azokkal foglalkozott. Első csirás⁴ volt. A csirások (heten vagy nyolcan voltak), úgy hajnali négy körül kezdtek dolgozni. Legelőször kiszedték a trágyát a tehenek alól. Utána adtak nekik silót. Arra mindig szoktak egy kis abrakot (árpát, kukoricadarát) tenni. Akkor még nem volt táp. Amikor azt meggették a tehenek, szénát tettek eléjük, és nekiálltak fejni. Akkor még nem volt fejőgép, kézzel fejtek. Egy csirásnak tíz tehenet kellett megfejnie. Utána a vakaróval megtisztították az állatokat. A grófnál nem legeltették napközben a teheneket, azok egész nap az istállóban álltak. Este aztán újra hozzáfogtak az etetéshez, a fejéshez. Estére se mentek haza. Akkor nem tudtak volna eleget pihenni. Volt ott hálólhelyük.

Apám a földosztás után egyéni gazda lett.⁵ Az uradalmi istállóból bontási engedélyt is kaptunk. A gróf kertjét is fölosztották, abból jutott nekünk is telek. Egyszobás házunk lett, abban éltünk heten. Betett apám az istállóba egy régi faágyat, a szalmazsákba szalmát, pokróccal letakartam, bevonulásomig télen, nyáron ott aludtam. Akkor jutottam *be*, amikor a nővéreim férjhez mentek. (Egy másik szoba közben már oda lett ragasztva a másikhoz, de arra már nem futotta, hogy *be* is legyen pucolva, meg ajtó, ablak legyen rajtra. Azokat akkor csináltam meg, amikor nősültem. Az „új” szobába költözünk *be* a feleségemmel.)

Az idősebb sógorom Derecskéről került Györkönybe, onnan meg Pálfára. Árva fiú és kocsis volt az állami gazdaság majorjában, a nővérem is oda ment a végrehajtók elöl, és szakács lett. A másik nővérem a tanácsházán dolgozott, ott ismerkedett meg a leendő férjével, aki a Balaton környékéről származott. Simontornyára és pálfai falufelőlősnak nevezték ki. A húgom Pálfán ment férjhez, ők annyira kevés földön gazdálkodtak, amennyiből nem lehetett megélni. Elmentek Simontornyára, mind a ketten a börgyárban dolgoztak. Harmadik nővérem férje a fia ballagásáról ment éppen haza, amikor egy részeg motoros, pontosan az utcaajtajuk előtt elütötte. Másnap meghalt.

Az első lovunk Sári volt, egy otromba állat. Amikor apám megkapta a földeket, nem jutott másira pénz. Utána két nagyon szép pej lett: Kесе meg Minecska. (Nem tudom, mit jelent a neve.) Mind a kettő kanca. Minecska nem fogta a fedeztetést, Kесе igen. Csikóját apám elnevezte Benesnek. Amikor ezt megtudták a tanácsházán, behívták apámat és megmondták neki: „Ilyen nevű ló nincs!” Akkor átnevezte Palkónak. Kesét meg Minecskát nemsokára eladta, a Csillagot és a Lenkét hagyta meg.

Tizenkét évesen szántottam életemben először. Amikor hazaértem az iskolából, apám ezzel fogadott: „Fiam, kiborozdútam Almásba.” (Ami azt jelentette, hogy fordult egyet a lovakkal meg az ekével, kijelölte a szántani való területet.)

Holnap, ha megjössz az iskolából, menjél el szántani!” Megijedtem: „Apám, azt se tudom, melyik a mi földünk!” „Ne törődj vele, fiam! Ott van, ahol a Csillag megáll.”

(Apám közel két méter magas, százegy-két kilós, türelmes természetű ember volt. Egyetlen egyszer kaptam ki tőle, de azt nem felejttem el, amíg élek. Amikor rám bízta az etetést. Kivezettem a két tehenet meg az öt lovat – a téesz előtt annyi volt! – az istállóból, és megittattam valamennyit. Az etetésre már nem maradt idő, mert vártak a haverok! Azután történt a felelősségre vonás.

Volt egy ellensége a faluban, aki megszurta valamelyik bálban. Apám elkapta a grabancát, és belelógatta a kútba. „Ha még egyszer megpróbálsz, beledoblak!”

Milyen az élet! A fia a legjobb barátom lett, a lánya pedig a húgomnak a legjobb barátnője.)

Elég az hozzá: apám föltette az ekét meg a taligát, másnap délután befogtam a lovakat, tudtam, hogyan kell. Minden reggel segitettem apámnak a befogásnál, az nem volt újdonság. Csillag tényleg tudta, hol a földünk. Ott, ahol megállt, kifogtam a lovakat, és gyeplőszárral odahajtottam őket az eke elé. Két láncsal volt az eke a taligához kötve. Apám megmondta, hány szemmel akasszam be. A lánc egyik felén volt az *uborka*, amivel lehetett szabályozni, szélesebbet vagy keskenyebbet fogjon az eke. Azt is megmondta, hogy azon ne állítsak semmit. Soha nem dicsért meg, elég volt, ha megsimogatta a fejem. Ahogy a szántás után is megtette. Abból tudtam, hogy jól dolgoztam.

A lovak egyik éjjel összerúgtak. Csillag eltörte Lenke lábát, úgyhogy le kellett vágni, mert a lónak nem forr össze a csontja. A következőnek Bunkó volt a neve a nagy fejről. Csillaggal együtt eladta, és megvette az új Sárít és a Gidrát.

Apám nem sokáig gazdálkodhatott a saját földjén, mert nem bírta fizetni a sok adót meg a többit. Volt egyszer kilenc süldőnk. Mire meghíztak volna, azokat is elvitték. Ötvenkettőben vagy ötvenháromban újra csirás lett a rácegresi állami gazdaságban. (Azok is vele mentek, akikkel együtt dolgozott a gróf istállójában.)

Később újra lett egy szép lovunk, a Játék. Nagyon játékos volt és a kabátokat szerette széjjelszedni. Mondom apámnak: „Ezt nem adjuk oda a téesznek!” (Akkor már lehetett tudni, mi készül.) „Elviszem Játékot a nagydorogi vásárba.” Tizennyolc éves voltam akkor. Alig, hogy megálltam vele a lovak között, 3500 forintért elvitték.

Ötvennégyben történt: az iskolából mentem hazafelé, hatodikos voltam. (Akkor is rendezkedtek a faluban a végrehajtók, vittek mindent. Nem törődtek azzal, hogy marad-e az embereknek valami.) Pálfán akkor a tanácsháza mögött volt a falu jégverme. Oda volt kikötve a tehenünk! Gyerekfejjel arra gondoltam, biztosan megszökött. Eloldoztam és hazavezettem. Az egész család otthon sírdogált. Amikor megláttak, apám beküldte anyámat: „Hozz hamar egy karéj zsíros kenyeret, tölts valamibe vizet!” Aztán hozzám fordult: „Fiam, vidd el a... már nem emlékszem a tehen nevére legeltetni. Sötétedés előtt haza ne gyere!” Arról egy szó se esett, hogy miért. Keresték a tehenet, jöttek többször, de addigra

én már az erdőben legeltettem. Este, amikor hazahajtottam, mihozzánk nem mertük bekötni, egy hónapig az unokanővéreméknél bújtattuk. Szükségünk volt nagyon a tejre, öten voltunk testvérek. Addig nem mertük otthon tartani, amíg nem íráthattunk passzust, azaz marhalevelet. A nővérem barátnője, akinek az apja ugyanúgy cseléd volt egykor, mint a miénk, a tanácsházán dolgozott és elintézte.

A grófra emlékszek, rendes ember volt. Gyerekként se tudtam megelőzni a köszönésben. Akármikor összetalálkoztunk, kalapot emelt: „Jónapot kívánok!” A kastélyból a falu legkisebb házába tették.⁶ Nem ment el Pálfáról, azt mondta, ez az ő faluja Ott is van eltemetve. A felesége nem Pálfán halt meg. Három fiuk született. Kettő a háborúban halt meg. Sándor huszártiszt volt; amikor lelőtték a lováról, a katonái – nem törődve azzal, milyen sortüzet kapnak – bementek érte a tűzvonalba. Kihozták, de akkor már nem élt. Olyanforma időse volt, mint apám. Alfréd nem volt háborúban.

A gróféknak két lányuk is volt: Gabriella és Paula.⁷ Paula férje, Béri is harcolt az oroszok ellen, aztán a Szabad Európánál dolgozott; szüleim mondták, amikor hallgatták a rádiót: „Most a Paula férje beszél.” Paula ötvenhatig kőművesek mellett volt segédmunkás Pesten. Akkor Béri repülőgépet küldött a családjáért; a repülő valahol Zala megyében szállt le, és elvitte Paulát és a gyerekeket: Bálintot, Balázst és Beát. (Ezeket hallomásból tudom.)

Pálfán nem jártak orosz tankok ötvenhatban. Az volt a szerencséje a falunak, hogy Hatala Karcsi⁸ lett a nemzeti bizottság elnöke. Voltak ugyan egypáran, akik a tanácselnököt ki akarták végezni, de Karcsi határozottan azt mondta: „Itt nem végzünk ki senkit!” Nem is végeztek. A tanácselnök kalapját valóban átlőtték, de nem géppisztollyal, hanem egyszerű puskával. Ötvenhétben aztán Karcsit a tanácselnök tizenegy évre leültette. (Így köszönte meg neki az életét.) Karcsi magára vállalta az *egészet*, mert a többiek mind nős emberek voltak. Szabadulása után nem jött vissza Pálfára, nem emlékszek, hogy egyszer is hazalátogatott volna. Egy ideig Vajta–Cece között egy tanyában lakott, utána költözött Kisszékelybe. A bátyja szokott elmenni hozzá.

Amikor egy kicsit talpra álltunk, apám újra belevágott az egyéni gazdálkodásba. A maga ura akart lenni. Sajnos, nem sikerült neki, mert nemsokára megkezdődött nálunk is a téesz-szervezés. „Látom, szép karórája van – fordult apám az agitátorhoz, aki a simontornyai börtgyárból jött. – Ideadná egy pillanatra?” A szervező gyanútlanul lecsatolta csuklójáról az órát és átadta apámnak.

„Akkor én ezt most elteszem” – mondta apám, és az órát zsebre vágta.

A küldött vendég igencsak meglepődött: „Hogy-hogy? Csak úgy el akarja...?”

„Ahogy maguk is el akarják venni mindenemet!”

Azzal be is fejeződött a meggyőzés a kollektív gazdálkodás előnyeiről, az órát persze apám visszaadta, és örülhetett, hogy ezt a tréfát megúsza.

Azután szigorúbb szervezők jöttek, viccelődésről már szó se lehetett. Apámat elvitték, két napig azt se tudtuk, hol van. Hiába ment be anyám érdeklődni a tanácsházára, elküldték. Közben folyt a szervezés. Mindenkinek lejátszották

a nótáját a tanácsháza tetejére fölszerelt hangszórón, aki aláírt. Egyszer apám nótáját hallom! Megörültem nagyon, és szaladtam anyámhoz: „Jön apám haza!” Bemondták a nevét is. Azért vitték be őtet, mert mindenki arra hivatkozott, hogy majd akkor ír alá, ha Farkas Feri is aláír.

Semmit se mondott arról a két napról! Talán megtiltották neki, hogy beszéljen. De össze volt törve nagyon... lelkileg.

Megszerette addigra a gazdálkodást. Mindenünk megvolt, ami szükséges... a vetőgépen kívül minden. A téeszben állattenyésztési brigádvezető lett. Én pedig elmentem Simontornyára a BELSPED-hez. Azért oda, mert nem akartam belépni a téeszbe. De aztán nemsokára panaszkodni kezdtem apámnak, ha otthon voltam, mert nehéz volt a munka. Nemcsak a lovakat kellett hajtani, hanem rakodni is. Mindent, amit a TŰZÉP forgalmazott: szenet, cementet, sódert, meszet... Ha a vasutasnak nem vittünk egy-két üveg sört, úgy állította be a vagon, hogy széllal szemben dobálhattuk az oltatlan meszet. Olyankor az embernek a taknya, nyála egybefolyt.

„Fiam, gyere haza takarmányosnak”, mondta egyszer apám. Hazamentem. A téesznel alá kellett írnom három évet; a bevonulásig ott dolgoztam. Száz tehénnek mi hordtuk az ennivalót meg alájuk szalmát. Belspedes koromban kitanultam a lóhajtás minden csínját-bínját. Ha például nem akart menni a ló, akkor egy *ekkoricska* oltatlan meszet tettünk a farka alá. Utána öleg volt megfogni! Voltak durvább trükkök is.

Aztán elvégeztem a három hónapos traktorista iskolát, a téesz állta a költségét, és járt a fizetésem is. Attól fogva MTZ 50-es traktorral hordtam a takarmányt.

Győzködték apámat, hogy lépjen be a pártba. Volt egy kikötése: belép, ha engem nem visznek el katonának. Aláírt, de egyetlen gyűlésre se ment el, mert szegény júniusban meghalt, engem pedig novemberben bevonultattak. Így tartották meg a szavukat.

A határország laktanyája akkor épült Lentiben, ezért a kiképzésünk Kiskőrösön volt. A tüzérlaktanyában szállásoltak el bennünket. A szakaszparancsnok utasítására egyszer a „kié a vár?” játékot játszottuk. A legjobb haverommal voltunk fönt, akit letaszítottunk, az már nem próbálkozott újra. Egyszer aztán váratlanul ő taszított le engem. A térdkalácsom kifordult, a lábam eltörött térd alatt meg boka fölött. Sátorlapon vittek be a lakanyába, ami úgy tíz kilométerre volt a gyakorlótértől. Ahányat léptek a katonatársaim, én annyit jajgattam. Amikor már a betegszobában feküdtem, bejött egy tüzér, és le akarta húzni vadozatúj csizmámat a törött lábamról. Éppen akkor lépett be a parancsnok: „Mit csinál, maga marha?!” „Megmentem a csizmát.” „Ne a csizmát mentse meg, hanem ennek az embernek a lábát!”

Kiskőröstől Kecskemétig négy órára volt szüksége a mentőnek. Szegény soförgyerek nem győzte javítani útközben az autót. Fűtés se volt a kocsiban, engem pedig csak alsónadrágban eresztettek el, majd megfagytam.

Egy hónap múlva hozták a papírt: levágják a lábam, írjam alá. Az volt a szerencsém, hogy a századparancsnok sebészorvos volt. Meglátogatott, és azt

mondta: „Ne írja alá! A jövő héten elviszik Zalaegerszegre, ott majd segítenek magán.” Egy hónap múlva ott is hozták a papírt. A százados saját kocsiján elvitt Pestre, a Korvin Ottó kórházba. Sima katona egy se’ volt ott. Azt mondta a főorvos, nem maradhatok. „Engedje meg, hogy kivigyem a katonát a Déli pályaudvarra” – kérte a százados. Nem tud fölszállni a villamosra.” „Jól van.” Mentünk az autójához, közben azt mondta a százados: „Told le hamar a nadrágod!” Adott gyorsan egy injekciót. Hogy ki húzta föl a nadrágom, ki se, nem tudom. Utólag tudtam meg, a százados visszaszaladt az oltás után és jelentette: „A katona összeesett a kocsi mellett.” Így a kórház már nem tagadhatta meg a fölvételemet. Ott mentették meg a lábamat. Csak annak a kórháznak volt olyan gyógyszere, ami megindította a mézsképződést. Nem akarok hazudni, valamikor augusztusban történt ez. Szeptember 13-án gipsz nélkül jöttem ki a kórházból.

A százados a leszerelésemet is elintézte. Október közepén jelentkeztem a paksi kiegészítő parancsnokságon. A parancsnok nézegette a papírjaimat, aztán megkérdezte: „Vissza tud jönni holnapután? Nem érek rá most magával foglalkozni.” Két nap hiányzott ahhoz, hogy kilegyen a tizenegy hónapom. Ugyanis aki nem töltött le legalább tizenegy hónap katonaidőt, 20 százalékot levontak a keresetéből. A parancsnok azért küldött el, hogy meglegyen a szükséges szolgálati idő!

Megtudtam, hogy szereti a sört. (Akkor még a Marx téren a Béke szállóval szemben, nem messze a kiegtől volt egy kocsmá.) Két nap múlva, amikor végeztünk, megkérdeztem: „Százados elvtárs! Egy sörre?” „Elfogadom.” „Köszönöm”, mondtam neki, amikor fölemeltem a poharat. „Mit köszön?” Úgy csinált, mintha nem tudná, mit köszönök.

A Szigetben (a két víz, a Sió és a Sárvíz között) volt egy istálló, oda hajtották ki apámék az üszöket. Apám kérte a munkatársait, hogy mindenki hozza magával a kutyáját. (Ha megindul egy borjú vagy az egész *fóka*, [falka] azt kutyák nélkül nem lehet megállítani.)

Az elnök elkezdett kiabálni: „Ki volt az a marha, aki a kutyákat iderendelte?” Apám ezt annyira a szívére vette, hogy mentőt kellett hívni hozzá. Agyvérzést kapott, nem gyógyult ki belőle.

Anyámmal jártunk látogatni a kórházba. Amit addig kerestem és félretettem, elhordtuk a doktoroknak. Amíg vittük a pénzt, addig lehetett segíteni. Amikor elfogyott, már nem volt remény. Kértem a főorvos urat: „Annyit tegyen meg, hogy mentővel szállítsák haza. Azt szeretnénk, ha otthon halna meg.” A főorvos rám förmedt: „Mit gondol?! A kórház nem fuvarozó vállalat!”

Erőt vettem magamon, és elmentem a téeszelnőkhöz; Pálfán akkor még csak neki volt autója. „Nem tudom, hogyan, de apámat haza kéne hozni.” (Érezhette, hogy apám halála az ő bűne. Lehet, hogy megszólalt a lelkiismerete.) Megígérte, hogy intézkedik. „Majd találkozunk a kórháznál.” (Minket is elvihetett volna, de anyámmal busszal mentünk Szekszárdra.)

Az elnök is odaért nemsokára. A kórházban ott előttünk úgy leszúrta a főorvost, mint a pöngös malacot. (Jól feküdt, akkor már kétszer volt Kádár Pálfán.)

„Ha öt percen belül nem indul a mentő, megyek a pártbizottságra, te pedig rögtön takarodsz innen!” (Nem tudom, tegezték-e egymás azelőtt.) A mentő hazavitte édesapámat, anyámmal mi is hazaértünk. Ez szerdán történt, péntekig élt.

Ezúton is köszönöm Cserna Anna nyugalmazott főlevéltárosnak a visszaemlékezés kéziratához fűzött észrevételeit. G. I.

JEGYZETEK

1. A családi archívumban fellelhető adatok alapján Cserna Anna dokumentumokkal igazolta, hogy Apponyi Györgytől származtak a Tolna megyei ág tagjai. A megye egyetlen arisztokrata családjának megalapítója pedig Apponyi Lázár. Tolna Megyei Levéltár Családi iratainak Repertórium IV. Segédletek IV. Családi levéltárak repertórium. Szerkesztő: Cserna Anna. Szekszárd, 2002, Tolna Megyei Önkormány Levéltára.
2. Hőgyészre „nem egy alkalommal jött valamennyi telepes, hanem fokozatosan, kisebb-nagyobb csoportokban... már az 1720-as évek elejétől kezdve” írja Várnagy Antal községtörténeti monográfiájában. A honfoglalók Németország különböző vidékeiről érkeztek, és csak a Tolna megyei településen találkozáva váltak új népcsoporttá. Várnagy Antal: *Hőgyész községtörténeti monográfiája*. II. rész. Hőgyész Nagyközség Önkormányzata, 1998.
3. „Ő az utolsó A Hőgyézi Uradalomban, de már nem Hőgyészen lakott... Bécsben kötött házasságot 1908-ban Aglea Windisch-Graetz-cel. ... katonai pályára készült, és az I. világháborúban mint vezérkari tiszt teljesített szolgálatot. Vezérkari alezredesként vonult nyugalomba, de nyugdíjáról lemondott... apja páfai birtokán lett intéző, gazdatiszt. Apja halála után övé lett Pálfa és Rácegres egy része. 1945 után Károly gróf földi élete napjait egy falu végi parasztházban fejezte be Pálfán, minthogy kastélyából kilakoltatták. A páfai köztemetőben helyezték végső nyugalomra. Vele szállt sírba az Apponyi Uradalom utolsó földesura.” Várnagy Antal már idézett monográfiája.
4. „A Dunántúlon az uradalmak legelőre járó fejősteheneinek őrzőjét nevezték így”; *Magyar Néprajzi Lexikon*. Bp., 1979, Akadémiai Kiadó, második (F-Ka) kötet, 325. A gróf teheneit azonban a visszaemlékező szerint nem hajtották ki a legelőre.
5. Pálfán a földosztás 1945. április 10-től április 25-ig tartott. A Földigénylő Bizottság határozata szerint minden családfő kap 3 kat. holdat, a feleség és a gyermekek pedig még egy-egy holdat. Az uradalmi épületeket – a kastély, 6 lakóház, 1 tehénistálló és a magtár kivételével – lebontották, és a bontási anyagot megváltási ár fejében szétosztották. Ulrich Károly: *Pálfa község krónikája*. Pálfa, 1972, Egyetértés Mgt. elnöksége.
6. Illyés Gyula *Ebéd a kastélyban* című könyvéről mond véleményt Gudenus János és Szentirmay László *Összetört címerek. A magyar arisztokrácia sorsa és az 1945 utáni megpróbáltatások. Bevezetés egy szociológiai vizsgálathoz* című könyvében. (Bp., 1989, Piremon Kiadó Mozaik Kiadói Iroda, 46.) „Az öreg gróf – aki a páfai kastély külső személyzeti konyhájában élt feleségével, a volt hercegkisasszonnyal, valamint egykori kedvesével, az egyszerű kis gépírónővel, hadiözeveg menyével és unokájával – meghívta az író ebédre. E látogatásról s főleg az arisztokráciáról alkotott meglehetősen felszínes véleményét írja le a könyvben, mely messze elmarad az 1936-ban született kitérő szociográfiája, a *Puszták népe* mélységétől. Illyés elfogultan, helyenként gúnyos hangulatoktól írt az arisztokráciáról. Pedig a mű írásakor, 1961-ben már tudhatott az egyébként nemcsak e réteg tagjait ért megaláztatásokról, amelyekről azonban nem esik szó a könyvben, még utószóként sem.”
7. Apponyi Károly „két fia (Géza és Sándor) a II. világháború áldozatai lettek, Gabriella és Alfréd külföldön élt.” Várnagy Antal már idézett monográfiája.

Bővebben: Gudenus János József: *A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája*. I. köt., A-J, Bp., 1990, Natura.

8. Ulrich Károly krónikájában hírhedett „fehér könyv”, a megyei tanács által (é. n.) megjelentetett Ellenforradalmi események Tolna megyében című kiadványt idézve és Lakos Gyula tanácselnök elbeszélésének közlésével mutatta be a faluban történeteket: „Október 27-én este 10 óra után az Újtelep felől géppisztoly-sorozatokat lehetett hallani. A lövéseket Csike József tanácselnök lakására adták le. Onnan a párhelyiséghez vonultak a Lenin utcába, itt megismétlődtek a lövések, és behatoltak a párttitkár (Halász István) konyhájába, ahol a bútorokat feldöntötték. Utána lövöldözve a róm. kat. templom felé vonultak. Több házba bezörgettek, és felszólították a lakókat, hogy csatlakozzanak hozzájuk. Másnap, vasárnap délután, 3 óraker a róm. kat. templom előtti téren megválasztották a Nemzeti Bizottságot. A választás után a községi tanácsháza elé vonultak, és követelték a Szabadságharcos Szövetség puskáit. A rendőrszobából kihozott puskákból hiányzott a zárdugattyú. A tanács akkori dolgozóinak sikerült a követelődzökkel elhitetni, hogy a délelőtti folyamán itt járt rendőrök magukkal vitték azokat Simontornyára. Ebbe a felvonulók belenyugodtak, majd szétszéledtek. A Nemzeti Bizottság hivatalos ténykedése csupán az élelemgyűjtésre korlátozódott. Az összegyűjtött élelmet Budapestre szállították.”

Hatala Károly ügyét 1957. február 15-én tárgyalták Szekszárdon. A vádirat szerint az 1927-ben született asztalossegéd „géppisztollyal belőtt a párttitkár lakásán, amit a bíróság szándékos emberölés kísérletének minősített, és a vádlottat 14 év börtönre ítélte. A Szekszárdi Megyei Bíróság ítéletét a Legfelsőbb Bíróság megerősítette.” Dobos Gyula: *Tolna megye az 1956-os forradalom után*. (Tények és adatok a megtorlásról.) Tolna Megyei Levéltári Füzetek 5. <https://library.hungaricana.hu>

1992. március 14-én Hatala Károly akkor már kisszékelyi lakost 1956-os Emlékéremmel tüntették ki Szekszárdon. *Tolna Népiújság*, 1992. március 16. <https://library.hungaricana.hu>

A Magyar Szabadságharcos Szövetség [MSZHSZ] 1948-ban alakult, és rövid idő alatt tömegszervezetté vált. Üzemi, községi és városi szervezetei a Magyar Kommunista Párt irányítása alatt működtek. Céllövő, motoros, kerékpáros, sí, lovas és ejtőernyős szakosztályai voltak az „aktív politikai felvilágosító munka és öntevékeny mozgalmi élet mellett”. 1954-ben már 3000 sorköteles fiatal képeztek ki járművezetővé a szövetség tanfolyamain. Tolna megyei életképek 12. Sofőrverseny Dunaföldváron. <https://www.wmmm.hu>

Jogutódja 1957-ben a Magyar Honvédelmi Sport szövetség [MHSZ] lett.

Kovács István

Fagyosszentek

A verkli módon
évszázadok óta
újrakezdett-folytatott
kifordulós körjáték olyan,
akár a márciusban
újrakezdett-folytatott
kifordulós élet.
Lánc, lánc, eszterlánc...
A kertalji barackfa
virágszeplős arca
a keresztbe-kasul ágaktól
csupa ránc.
Láthatja bárki...
Még nem borították el zölden
a levélrügyek borostái,
amelyeket a konok élet növeszt
és nem a másnapos halál.
Lánc, lánc, eszterlánc...
Az édes élet filmkaptárában
uralkodó márciusi *méhkirálynőt*
és *védőkíséretét*
lila fürtjeivel még nem bódíthatja el
a tetszhalott *akác*.
Mindez mennyire több,
mint felejtésre ítélt filmcím,
filmplakát,
s a vetítés után dobozba zárt
tetszhalott történet... játék.
Bár mintha már
tetszhalott volna a tavasz is...

És a tél,
és átellenében a nyár,
és a halálszüret-taposóaknára
dermedt táncként mozdulatlan ősz.
Lánc, lánc, eszterlánc...
És mintha tetszhalott volna Szent Szervác is...
És az lenne a vértanúhalálra kész
Pongrác és Bonifác
aranyló alján
a barackvirágos oltárképnek,
amelyen az örökélet
végtelen körjáték, körtánc.
Lánc, lánc, eszterlánc...
De miért épp hárman ők
hordják nevükben a vészt,
a gyümölcs- és virág-kárhozat fagyot?
Miért éppen ők
a halál öntudatlan kertészei?
Mert rémálom
ahogy az alvajáró szentek kezében is
villámlón kinyílnak a jégborotvák
anélkül, hogy a májusi menny dörögne.
Lánc, lánc, eszterlánc...
Mi vár a kertekre,
gyümölcsösökre?
Megannyi szalmabála-láng?
Paraffin gyertyák füsttakarója?
Vízpermet, vakremény, védtelenség?
Jégtüdőbe zárt levélnyi sóhaj?
Lemondás, konok újrakezdés?
És mindeközben
hosszú borostás jóképű ördögök
kísértenek rázva-rázkódva
a pokoli ködben...
Míg a higanyszáלבól
mélyet nem szippant a Nap...
A természet körforgás?
S a körforgás körjáték csupán?
Lánc, lánc eszterlánc...
Forduljon ki Pongrác,
forduljon ki Szervác,
forduljon ki Bonifác.

Megyeri Edit Tünde

Akik gyufát árultak

(Regényrészlet)

Azon a napon, mikor húszéves lettem, azon a napon felnőttem. Nem akartam ilyen hirtelen felnőni, de nem kérdeztek meg erről.

Nyolcra beértem az egyetemre, loholtam Mimi után, nem volt kedvem a szülinapomat tanulással tölteni.

- Nincs igazság! Az embereket a születésnapjukon megilletné egy szabadnap, bárhogy is nézzük.

- Egyetértek. Sőt, a barátnőjük szülinapján is – nevetett rám.

- Na, mindegy, de legalább délután bemegyünk a cukiba, és megünnepeljük.

- Feltétlen! Konyakot iszunk...

- Vagy Bloody Maryt!

- Igen, az is jó.

- Fú, azért ijesztő ez a húsz év, el se tudom hinni. Húszéves vagyok – ízlelgettem a mondatot.

Otthon nagy ünnepséget tervezünk, eljön minden unokatestvérem, nagyszülők, nagynénik és nagybácsik meg persze keresztanyámék. Nem is fogunk egy asztalnál elférni, kölcsön kell kérni a nagymama kihúzható asztalát és a nagszobát teljesen átrendezni. Kinéztem egy szép szalvétadíszt, azt szombaton meghajtogatam. Olyan az egész, mintha hattyú szárnyai emelkednének a levegőbe, már ki is próbáltam, nagyon elegáns.

Anyu jó előre megbeszélte velem a menüt, hogy mindenből a kedvenceim legyenek. A szokásos diótortát kérem, amivel ismét fejtörést okozok nagymamának.

- Honnan vegyek márciusban diót? – dohog nagyanyám. – Ilyenkor már csak avasat lehet kapni.

- Nem baj, tessék megpróbálni. Csak van ebben a faluban valakinek pár deka rendes diója egy húszéves lány szülinapjára – biztatom őt.

Marhahúst sikerült szerezni, és a majonézek is csendben várják a sorsukat a hűtőben. Egyszóval minden nagyszerűnek ígérkezik. Dél előtt templomba

MEGYERI EDIT TÜNDE (1972, Nagyszőlős) író, pedagógus. Jelenleg a Rábaközben él. A *Bárka* és a *Magyar Napló* folyóiratokban jelentek meg szépirodalmi írásai.

megyünk, csak anyu nem jön, mert ő keresztanyámmal főzi a húslevest és egyebet.

- Legyen gomba és rántott hal? – kérdezi apám szeretettel.

- Az inkább szombaton legyen, mire haza jövök – mosolygok rá.

Biztosan hiányzom apunak is mióta Ungváron tanulok, de ő soha nem mondja, nem akarja, hogy emiatt szomorkodjak. Nincs, aki gombászni, horgászni járjon velem, és a sílécek is csak porosodnak a padláson. Ezeken morfondírozok, meg hogy rohan az idő, és ez milyen közhelyes, mégis milyen igaz.

Ma tehát születnapom van, lépten nyomon puszikat kapok, apró ajándékokat nyomnak a kezembe. Pénteken lesz egy kis buli az ungvári barátokkal, elmegyünk egy diszkóbarba, éjfélig van a nyitvatartás, szombaton nincs iskola, táncolhatunk kedvünkre.

Nézem az ezüst karkötőt a bal kezemen, Mimi ezzel ébresztett. Széles karperec, akkora, mint a hüvelykujjam, belevéselte a monogramomat és két szívecsét.

Boldog születnapot, Zsuzska! – mondta vidáman.

Az ablak előtti asztalon hatalmas vörös rózsacsokor állt, mellette az ékszeres doboz. Mimi mindig rám szól, hogy elverem a pénzt, de ő maga ajándékokra rengeteget költ, ilyenkor félre teszi a fukarságát, és roppant nagyvonalú. Ezért képes hetekig-hónapokig kuporgatni, hogy aztán a hozzám hasonló templom egerei zavarba legyenek, és soha ne tudják viszonzni a nagylelkű gesztust.

- Kávét is főztem, lásd kivel van dolgod!

És már hozza is a gőzölgő fekete aranyat.

- Ma két cukrot is tehetsz bele!

- Te vagy a világ legjobb szobatársa – mondom neki álomittasan.

- Azt hittem a világ legjobb barátnője... – kesereg mesterkélten.

- ...és a világ legjobb barátnője – válaszolom, aztán ölelkezünk, ahogy csak a lányok szoktak, és amit a fiúk nem is érthetnek.

Az egyetemi folyosó ma is roppant zajos, mindenki tülekszik, rengeteg ember megy jobbra balra, olyan az egész, mint egy népvándorlás. Olykor bámulom a tömeget, és történeteket találok ki róluk. De most ehhez nincs kedvem, hagyom hát, hogy a terem előtt szinte a falnak nyomjanak a sietős csoportok. Még nem nyílt ki az előadó ajtaja, még várni kell, nincs hová menekülnöm. Az örült hangzavarban, alig hallom Mimi hangját, ő rendületlenül beszél hozzám, én meg bólogatok. Hirtelen egy szál sárga rózsza bukkan fel a semmiből, celofánba van csomagolva, mellette aszparágusz, a celofánon fehér szalag.

- Boldog születnapot! – Jácint néz a szemembe.

Egyáltalán nem vidám, inkább komor, mintha nem is köszönteni akarna, de inkább megróni ezzel a virággal.

- Köszönöm!

Fogom a virágot és esetlenül nyújtom az arcomat a puszira.

- Meghívhatlak kivételesen egy kávéra a születnapod tiszteletére?

Meghökkenve állok. Nem is beszéltünk azóta az ominózus házibuli óta, ha csak tehettem került engem.

- Végül is ebéd után készülünk Mimivel a cukiba, ha gondolod...

- Nem gondolom, hogy Mimivel mennék a cukiba, már megbocsáss, Mimike - néz rá. - Én úgy gondoltam, hogy meghívlak téged, Zsuzsa, egy kávéra, mint mondtam az imént, a születnapod alkalmából.

- Végül is...miért ne? - hallom a hangomat - És mikor?

- Amikor mondd.

- Akkor menjünk most - vágom rá váratlanul.

- Most? - csodálkoznak mindketten.

- Most!

Jácint láthatóan meglepődik, talán végig fut az agyán, hogy éppen milyen órát készül miattam kihagyni, de egy másodperc múlva már helyesel, hogy persze menjünk most azonnal, induljunk is, mire várunk. Tereli előttem a tömeget, és közben próbál szóval tartani, folyton hátra-hátra néz, mintha kétségei volnának afelől, hogy valóban követem. Én meg hirtelen arra gondolok, hogy elmehetett az eszem, hogy ebbe beleegyeztem. De már nincs mit tenni, nem csinálhatok hülyét magunkból.

A kávézó nyirkos, bent dohány- és kávészag terjeng. Fázósan beülök a boxba, ahová Jácint vezet. Int a pincérnek és közben rám néz:

- Mit kérsz?

- Egy presszót.

- Két presszót és két konyakot - mondja határozottan.

- Nincs korán a konyakhoz? - kérdezem félve.

- Nincs.

A válaszban van valami keserűség, amit nehéz nem észrevenni.

- Nem hittem, hogy eljössz.

- Hú... hát, én se - mondom.

- De jó, hogy eljöttél.

Meghozzák a konyakot.

- Végteére is ma van a születnapom - próbálok bagatelizálni a helyzetet.

- Igen, Isten éltesse! - mondja, és már emeli is a poharat.

Koccintunk, aztán gyorsan felhajtjuk az italt, ami szörnyen marja a nyelvcsövemet, alig kapok levegőt, könny szökik a szemembe.

- Máris sírsz miattam, Zsuzsika.

- Nem sírok, csak nem szoktam reggelire konyakot inni.

Kellemetlenül érzem magamat, nem értem, mi ütött belém, hogy kerültem ide, miért fogadtam el a meghívást. Teljesen elment az eszem, hogy magyarázom ezt meg Alyknak? És Mimi is mit gondolhat most rólam? Tíz perccel ezelőtt még mondhattam volna, hogy ne haragudjon, de nem érek rá, vagy valami hasonló semmitmondó választ, e helyett itt ülök, és már is szabadulni szeretnék a kelepceből, amit magamnak teremtettem. Megszállt tán az ördög? Épp

a születésnapomon? Sosem értettem azokat a lányokat, akik egyszerre több fiúval kavartak, és akkor tessék.

Mindketten hallgatunk, én előre dőlök, lóbálom a lábamat, mintha hintáznék, bárcsak hoznák már a kávé, igyuk meg, aztán menjünk vissza az egyetemre. Közben érzem, hogy Jácint engem néz.

- És mi a terv, lesz nagy buli? - szólal meg végre.

- Nagy buli az nem, páran elmegyünk táncolni.

- Akkor akár én is mehetnék - mondja kihívóan.

Felnézek rá, úgy kérdezem:

- Tulajdonképpen miért vagyunk itt?

- Mert ma van a születésnapod - válaszolja, de közben int a pincérnek. - Még két konyakot.

- Ne haragudj, én nem kérek, túl korán van, vissza kell mennem, és amúgy sem szoktam ennyit inni. Köszönöm a rózsát meg mindent, de szerintem ennek semmi értelme, te is tudod...

- Lehet - szakít félbe -, de most egy fél órára hadd higgyem azt, hogy mégis van.

Közben meghozzák a kávé és a második kör konyakot. Leszegett fejjel kavargatom a feketét, ideges vagyok a helyzet miatt, nem akarom ezt a kellemetlen szituációt, amibe beleugrottam, de tudom, hogy már késő. Megpróbálok témát váltani:

- Hogy vannak a szüleid, és hogy van az öcséd?

- A szüleim köszönik jól, kár, hogy ritkán látnak. Mátyás meg nem az öcsém, vagy hát nem tudom, hogy kettőnk közül ki az idősebb, ezt nem árulják el a szüleink.

- Bocsi, csak a különbség miatt...

- Igen, igen, én vagyok a nagy, aki elszívta a másiktól a táplálékot.

- Nem úgy értettem.

- Zsuzsa, ne beszéljünk mellé. Én szerelmes vagyok beléd. Rettenetesen szeretlek, nincs mit tenni, ez van.

Meghökkenek ettől a mondattól, megint alig kapok levegőt. Amit mások alig mernek kimondani, ez itt velem szemben csak úgy az asztalra köpi, hogy fulladjak meg tőle. Elment ennek az esze, de nekem is, hogy idejöttem. Hogy szúrhattam el ennyire a saját születésnapomat?

- És úgy érezted, hogy ezt ma kell elmondanod? - kérdezem halkán.

- Nem bírtam tovább.

- Köszönöm a kávé, de most már tényleg mennem kell.

Szedelőzködöm, Jácint megfogja a kezemet, végig simítja a karkötőt, megáll az ujjá a monogramomon.

- Négy betű, másnak kettő is elég lett volna.

- Nem tehetek arról, hogy így hívnak. Engedj el, légy szíves és hagyjuk ezt. A virág kedves dolog, de a többit tekintsük úgy, hogy meg sem történt.

- Szép Zsuzsanna - mondja, és még mindig fogja a kezemet. - Jobb szeretném, ha Kelemen Zsuzsanna lennél.

A szemembe néz, úgy mondja, mint aki nem fél semmitől.

- Te nem vagy normális, már ne is haragudj. Nem is ismersz, azt se tudod, ki vagyok.

Kitépem magamat a kezéből, és ott hagyom. Az egyetemig csak egy saroknyi a távolság, két kört kell mennem, hogy lenyugodjak. Benyitok az előadóterembe, már javában tart az óra. Próbálok észrevétlenül leülni a hátsó sorban, a szívem olyan rettenetesen kalapál, hogy úgy érzem mindenki hallja. Mimit keresem a szememmel, de nem találok.

Pont a születésnapomon kell nekem is ilyen galibába keverednem. Utálom, ha bárkit vissza kell utasítani, utálom, ha olyan helyzetbe hoznak, amikor ez elkerülhetetlen.

Meghibbant ez a Kelemen, a fejébe szállt, hogy az apja orvos, és mindenük megvan.

Nem tudok az előadásra figyelni, mikor véget ér csak kíváncsorgok a folyosóra. Már elszállt a jókedvem, oda a hangulatom, dühös vagyok, és sírni tudnék.

- Na, mi volt? Mesélj - Mimi karol belém, és húz az egyetemi büfé felé.

Az átjáró udvaron cigiznek páran, talán nekem is azt kéne tennem. Szédelgek a reggeli konyaktól meg a Jácint jelenetétől, de azért tövéről hegyire előadok mindent.

- Mondtam, hogy szerelmes beléd.

- Én meg mondtam, hogy nem érdekel. Alykot szeretem.

- Pedig lehetnének akkor ketten doktornék...

- Kelemen fizikus... Az apja az orvos.

- Ja, persze, persze, igazad van.

- Mimi, hagyd a bohóckodást, ez most komoly dolog.

Velem ellentétbe Mimi nagyon élvezi a sztorit, szerinte szenzációs, hogy egy fiú ennyire bomlik utánam, hát, nekem inkább kellemetlen, szinte hányingerem támad az egésztől. Bárcsak már délután lenne és jönne Alyk, úgy beszéltek meg, hogy a gyalogjáró hídnál találkozunk. Ma a bábszínházban van valami kihelyezett órájuk, oda megyek elé.

A szerelem nem egykönnyen gyógyítható betegség - gondolom, és kínomban felnevetek.

Eszembe jut nagyanyám, aki pár éve hasonló kellemetlenséget élt át.

Egyik délután épp a csirkéket etette, esős ős volt, sárban tocsogott a tyúkudvar. Én mentem ki a kiskapuhoz, amikor becsengettek; egy finom idős úr állt előttem, látszott, hogy nem a környékünkről való, a ruházata is idegen, talán magyarországi, esetleg osztrák vagy német.

- Szabó József - mondta, miután felvilágosított, hogy nagyanyámat keresi.

- Szép Zsuzsanna - mutatkoztam be. - Máris szólok neki.

Azzal már futottam is nagyanyámért.

Az udvar hosszú, a kert még hosszabb, kiabálok, hogy nagymama, nagymama, jött valaki, de nagyanyám nem felel. Szaladok le végig az őszi szántáson, majd kitörök a lábam, mama sehol. Hová lett az én kedves nagyanyám, mikor egy ilyen különleges látogató várja? Nem fért a fejembe, ki lehet ez a Szabó József, és hová tűnt nagyanyám.

Már visszafelé jöttem csüggedten, mikor megláttam őket. Nagyanyám épp a tyúkok alól a trágyát szedte ki, a vendég meg a háta mögött csak állt, álldogált egy darabig, aztán halkán köhintett. Nagymama megfordul, hirtelen nem tudja hová tenni a jövevényt. Aztán döbbenet nézi a férfit, mint egy látomást, elfehéredik, nagy nehezen feltápászkodik, de rögtön neki is dől a csirkeólnak, a kezét a kötényébe próbálja törölni.

- Nem akartam úgy elmenni, hogy ne keresselek meg - mondja az idős bácsi.

Nagyanyám meg csak sápad, meg se mozdul, fává vált, mint a mesékben. Valahogy mégis összeszedi magát, megszólal fátyolos hangján:

- Szaladj csak, lyányom, vezesd a vendéget be a házba, tégy fel egy kávé, máris jövök én is.

Én meg oda ugrok, ajánlkozok a látogatónak, hogy csak kövessen, jöjjön bátran utánam, itt jobbra a diófa mellett, aztán át a szőlőlugasok alatt, fel a tizenhat lépcsőfokon és már bent is vagyunk. Leültetem a szobában, de közben szóval tartom kintől, amíg főzöm a kávé. Nagymamára gondolok, hogy most mennyire restelkedhet a piszkos ruhája miatt, a gumicsizma és a főkötő se a lelegegánsabb. De ki lehet ez a férfi, akitől így megdöbben, és mit akarhat nagymamától? Megkérdezni persze nem merem. Mintha a fejembe látna, már mondja is.

- Hallottál már Szabó Katinkáról?

- A jégtáncosról? - kapom fel a fejemet.

- Igen, róla. Tudod, indult az olimpián is.

- Hát, hogyne hallottam volna? Ki ne hallott volna róla? Mindenki ismeri - válaszolok lelkendezve.

- Ő az unokám - mondja szerényen.

- Kicsoda a bácsi unokája? Az a Szabó Katinka? Ezt komolyan tetszik mondanod? És nagymama ezt tudja?

Elkerekednek a szemeim a hallottaktól. Hát, persze, mondta, hogy Szabó. Na, de ki gondolt volna erre? Átlagos név, minden második ember lehet Szabó. Kész regény, ami itt zajlik. Felidézem Szabó Katinkát, ahogy futja az olimpiai kürttől abban a mesés magyaros ruhában, hihetetlennek tűnik az egész, szól a Liszt-rapszódia. Mennyire sírtam, amikor lecsúszott a dobogóról, most meg itt ül a nagyapja a másik szobában, finom szövet kabátját az imént akasztottam fel, még érzem az elegáns parfüm illatát. Ekkorra belép nagymama, már kicsit rendbe szedte magát a nyárikonyhában, nézem az arcát, biztosan ott mosta meg a hideg vízben, most nem olyan sápadt, mint pár perce, inkább csak szomorú.

- Rendben, Zsuzsikám, mehetsz, szaladj haza, anyád biztosan vár.

Se bemutatás, se dicsekvés, mint máskor, hogy milyen szép és okos vagyok. Semmi. Egyszerűen ki vagyok téve. Persze, hol állok én egy Szabó Katinkához, nincs mivel dicsekedni. Azért elköszönök a különleges vendégtől:

- Viszontlátásra, örülök, hogy megismertem! Üdvözlöm az unokáját, és adja át, hogy mindig neki drukkolunk.

Csak mikor már kilépek az ajtón, akkor jut eszembe, hogy meg kellett volna kérni nagymamát, szerezzen Szabó Katinkától egy autogramot, ha már láthatólag ilyen jól ismeri a nagyapját. Ez jut most az eszembe meg a történet, amit később nagymama az egész családnak elmesélt. Szabó József gyakorlaton volt a mama édesapjánál, akkor már a jogi egyetem utolsó éveseként. Szobát is nagymamáméktól bérelt. Azon a nyáron lett mama tizenhét, és hát Szabó József halálosan beleszeretett. Mire letelt a gyakorlat, megkérte a kezét a dédapámtól. Dédapám behívatta a lányát, és rámutatott a kérőre:

- Na, kislányom, akkor döntsél te. Ellenedbe senkinek nem adom a kezed, még ha emellett a Jóska mellett életed végéig úriasszony lehetnél is.

Nagyanyám saját elmondása szerint sírva fakadt, annyira szégyellte magát a helyzet miatt, hiszen eszébe se volt neki még férjhez menni, udvarlója se volt mind azideig. Nem is látták többé Szabó Jóskát. Mások mondták, hogy direkt kérte magát Abaújba, hogy felejtse az én kökényszemű nagyanyámat.

- Nem ő volt az igazi - szögezte le szomorúan nagymama, mikor a furcsa idegenről faggattam. - Még sok évnek kellett eltelnie, hogy nagyapáddal találkozzak. De megérte, akkor is, ha komisz volt, akkor is, ha itt maradtam, és parasztasszony lett belőlem.

Szabó József később neves ügyvéd lett Miskolcon, elvette egyik kollégája lányát, aki aztán szült neki két fiút, az idősebb lett Szabó Katinka apukája. Megjárta a világháborút, és a határok lezárása után soha többé nem jött Ugocsába. Egészen addig a sáros őszi napig.

Ezek szerint mindenkinek lehet az életében egy Kelemen Jácint, aki gyógyíthatatlanul szerelmes még akkor is, mikor azt hinné az ember, hogy rég elfelejtették.

Vera fut a folyosón, kezében csomag.

- Én is hoztam neked valamit - mondja, és három nagy pusztit nyom az arcra. - Bontsd ki! Rajta, nézd meg mi az, remélem örülsz majd!

Lehámozom a csomagolást ott a folyosón, Vera arca kíváncsian ragyog. Végre meglátom a könyvet: Lermontov-összes, díszkötésben.

- Na, mit szólsz? Tetszik?

- Ó, hát ez egyszerűen csodálatos - megölelem, a két kötet közben a kezemben, azzal veregetem meg tréfásan a vállát.

Gyönyörű mélykék borító aranyozással, azonnal keresem a kedvenceket: Mciri, A költő halála, Korunk hőse - sok-sok csodás költemény, a szívemnek oly kedvesek, minden itt van most eredetiben.

- Szkázi-ká, gyógyá, vegy nye dárom, Moszkvá szpáljonnájá pozsárom, francuzu otdáná? - kántálom vidáman.

- Istenem, már csak ez hiányzott - sóhajt fel Mimi. - Most aztán hajnalig égeti az olvasólámpát, nem hagy engem se aludni. Nem tudtál volna neki valami ártalmatlanabb ajándékot adni?

- Mint például egy karkötő? - vágok vissza, és már dicsekszem is Verának az ékszerrel, mutatom a gravírozást, de arról hirtelen megint eszembe jut a Jácint féle affér. „Jobb szeretném, ha Kelemen Zsuzsanna lennél” - visszhangzik a fejemben. Észre sem veszem, ahogy elkomorodom.

- Valami baj van talán? - kérdezi Vera.

- Á, dehogy. Csak a fejem megfájdult. Igazságtalan, hogy pont a születésnapomon.

Már szürkületben érek a Bábszínház térre, lehült a levegő, mintha hófelhők készülődnének. Soha nem lesz tavasz, úgy érzem. Be-bekukkantok a színház ajtaján, emberek jönnek-mennek dideregve, de Alyk sehol. Öt óra van, a megbeszélte idő, a hídon hömpölyög a tömeg, mindenki siet valahová. A téren felkapcsolták a lámpákat, holott még világos van. Remélem, nem kell túl sokáig várnom, mert tavasz ide vagy oda, az Ung felől hideg szél tépi a hajamat. Végre meglátom az egyik csoporttársát, ahogy kilép egy bábbal a kezében. Fáradtan fordul a híd irányába, felém néz, éppen csak biccent, és megy is tovább.

Lassan telnek a percek, a meleg szobámra gondolok. Víztócsák mindenütt a téren, míg várakozok, nézem a bennük visszatükröződő képeket. Egyikben egy fél lámpa, a széle elfolyik, ahogy a víz fodrozódik. A másik tócsában egy hirdetőtábla részlete; nem lehet elolvasni a betűtöredékeket. A legtöbb tócsában az elrohanó emberek színes sziluettjei váltakoznak. Hullámozó tócsák, bennük hullámozó emberek.

Csak jönne már Alyk, igazán nincs kedvem tovább itt dideregni. Mi ütött belé, nem szokott megvárakoztatni. Most már célzottan figyelem a színház kijáratát, de sehol senki. Hangosan repülnek fel a galambok a közelben, megriadtak valamitől. Hol alszanak vajon, ha leszáll az éj? Végre ismét nyílik az ajtó, egy ismerős lép ki, megszólítom:

- Szia, Alyk még bent van, nem tudod?

- Szia! Alyk? Nem, ma nem is jött suliba.

Ezen meglepődöm, Talán valamit félreértettem? Becsapottnak érzem magamat, az órára nézek, mindjárt fél hat, nincs értelme tovább várni, végtére is én vagyok a születésnapos.

Hazafelé veszem az irányt, végig azon gondolkodom, hogy hová lehetett Alyk, és miért pont a születésnapomon? Egyáltalán nem jellemző rá, hiszen mindig pontos és egyenes, hogy felejtette el a mai találkozót, teljességgel érthetetlen. Végre felérek a domb tetejére, kicsit kifújom magamat. Egész nap cipeltem a Lermontov-köteteket, most érzem, hogy leszakad a karom. Bekanyarodok a templom mellett, és már látom, hogy valaki áll a kapunk előtt, cipőjével az aszfaltot rugdalja. Alyk, nevetek fel. De bolond, meg akart lepni, én meg majd frászt kaptam, amiért nem találtam.

- Szia! - integetek neki, és az utolsó métereknél futásnak eredek.

- Szia, drága! - mondja, ahogy a nyakába ugrok.

Akkor látom meg a falnak támasztott hatalmas csomagot.

- Jesszusom, mi ez??? Miért kellett ekkora ajándékot venni? - sápítozok, de közben majd szét vet a boldogság.

- Nem vettem, Suzy. Ezt neked készítettem.

- Nekem egy kép?

- Neked egy kép. De nem akármilyen. A te portréd. Mondtam, hogy időre elkészül.

- Atya ég! Induljunk befelé, mutasd, látni akarom végre.

Erre nem számítottam, hogy ilyen fantasztikus ajándékot kapok, úgy érzem, a világ forog velem. Mi ez, ha nem a legszebb szerelmi vallomás? Nyitom is a kaput, de annyira izgatott vagyok, hogy összekeverem a sötétben a kulcsokat, közben be nem áll a szám, mesélem, hogy kitől mit kaptam, meg hogy vártam rá a Bábszínház téren, de nem számít, már értem miért nem jött. Igazán megmondhatta volna, habár így még nagyobb a meglepetés. Végre kinyílik a vasajtó, nyomulok előre, de Alyk gyengéden megállít. Megölel, megcsókol, olyan puhán, ahogy csak ő tud.

- Várj egy kicsit, még ne menj be. Mondanom kell valamit.

Vészjóslóan rekedt a hangja, megriadok.

- Suzy... - az arcát a tenyerébe temeti. - Hú, de nehéz ez, a kurva életbe.

- Micsoda? - kérdezem rémülten.

- Amit most mondanom kell.

- Nem kell semmit mondanod. Csak annyit, hogy boldog szülinapot, és menjünk be.

- Várj, ne menj sehová... Suzy...

Nagy csend van. Már besötétedett, az udvarunk koromfekete, az orromig sem látok. Mégis arra felé nézek, nem fordulok vissza. Nem akarom látni Alyk arcát. Csak induljunk, jöjjön utánam, ott a meleg szobában minden rendben lesz. Minek itt állni a hidegben?

- Én elmegyek. Elutazom - hallom a hangját.

Szinte megpördülök, úgy nézek rá. Szóval csak ennyi, nem jön a pénteki buliba, én meg már...

- Nem baj, nekem sincs igazán kedvem a bulihoz - hazudok sután.

- Nem erről van szó.

- Hát, akkor miről?

- Meg kell, hogy értsd, ez egy nagyon bonyolult történet és egy olyan lehetőség, amit nem szalaszthatunk el.

- Milyen lehetőség?

Ahogy elkezd beszélni monoton hangon, nem tudom mikor, melyik mondatnál, de egyszer csak kívül kerülök a testemen, szállok az utcán, lebegek kettőnk fölött. Látom magamat oldalról, látom Alykot, a repkényvel befutott házat, a falnak támasztott képet, rajta vastag papírcsomagolás spárgával átkötve. Míg beszélsz, az jut eszembe, hogy a kép nagyobb, mint én. Valami zöldkártyát emleget,

meg Amerikát, kisorsolták őket, ez egy elképesztő lehetőség, nem hagyhatják ki. A barátaik játszottak ezen a játékon, most aztán szabad a beutazás, letelepedési engedélyt kapnak. Tudhattam, hogy ennek ez lesz előbb-utóbb a vége. Itt felemelem a fejem és azt kérdezem:

- Mi?

- Hát, ez. Ez, hogy kivándorlunk Amerikába. Végére is tisztában voltál velem, hogy zsidó vagyok.

- És akkor mi van? Én meg magyar vagyok - mondom szárazan.

- Pontosan. A te utad is máshová vezet, és az enyém is. Te se gondolhattad komolyan, hogy nekünk van közös jövőnk. Hiszen ezerszer elmondtam, hogy nem akarok ebben a rothadó országban maradni.

Én meg még féltettem Debrecentől.

Hallom, hogy folytatja, mint egy betanult hamis monológot:

- Itt csak éhen halnánk, és megutálnánk egymást.

Nem válaszolok semmit, dühösen kiabálni kezd:

- Talán, ha egy másik helyre születünk, minden máshogy alakul. De nekünk ez jutott, Suzy. Nekünk el kell innen mennünk, ha valamire vinni akarjuk. Neked is azt kívánom, hogy legyen egy ilyen zöldkártyád, amivel megszökhetsz ebből a reménytelenségből.

Most bevillan, hogy a világvégére is vele mennék, még Amerikába is, pedig tériszonyom van, és félek a repüléstől. Mintha olvasná a gondolataimat.

- Drága, kicsi Suzy... - meg akar ölelni, de magam elé tartom a karjaimat. - Drága, kicsi Suzy, te egy ajándék leszel bárkinek, aki majd feleségül vesz.

- Akkor vegyél feleségül - mondom mereven.

Most már a szemébe nézek, figyelem az arcát, ahogy megváltozik, mikor válaszol.

- Nem lehet. Te is tudod, hogy nem lehet... Nem lehet, mert te egy gój vagy... És én nem vehetek el egy gójt.

Lassú nehéz pelyhekben esni kezd a márciusi hó. Ma van a születnapom, a tavaszi nap-éj egyenlőség napján. Minden évben dupla boldogság önti el a szívemet, mert az én születésnapomon már egyenlő a nap hosszúsága az éjszakáéval. A fény legyőzte a sötétséget.

- Suzy, figyelsz rám?

Egészen június huszonegyig hosszabbodnak a nappalok. Akkor aztán jön a Szent Iván-éj, a szlávok nagy népi ünnepe. Tüzeket gyűjtanak, azon ugrálnak át, kivilágos kivirradtik mulatnak.

- El kell búcsúznunk, nem jövök többé. Vasárnap már New Yorkban leszek. Az iskolát se fejezem be, úgy sincs semmi értéke ennek a diplomának. Ott ezerszer több lehetőségem lesz a művészi fejlődésben.

Azt mesélik, hogy a nyári éjszakákon folyami tündérek csábítják el a fiúkat, azok meg csak mennek a gyönyörű énekszó után egyre mélyebbre és mélyebbre, míg bele nem fulladnak a vízbe.

Hátat fordít nekem, elindul. Nem tudom, honnan jön a hang, pedig az én hangom, megismerem. Magyarul beszélek, magyarul mondom a sorokat.

*A játszótársam, mondd, akarsz-e lenni,
Akarsz-e mindig, mindig játszani,
Akarsz-e együtt a sötétbe menni,
Gyerekszívvvel fontosnak látszani,*

Megtorpan, csodálkozva néz rám. Felemelem a nehéz képet erőlködve cipelem.

*Nagykomolyan az asztalfőre ülni,
Borból-vízből mértékkel tölteni,
Gyöngyöt dobálni, semminek örülni,
Sóhajtvá rossz ruhákat öltetni?*

- Suzy, nem értelek... - mondja.

Soha nem is értettél, gondolom én. Becsukom a vaskaput, a sárga utcai lámpára nézek, a boldogság színére, az emlékeimre itt bent a szívemben.

*Akarsz-e játszani mindent, mi élet,
Havas telet és hosszú-hosszu őszt,
Lehet-e némán teát inni véled,
Rubin-teát és sárga páragózt?*

Vonszolom a képet a hosszú udvaron, latyakos a járda a tavaszi hózáportól. Most már folynak a könnyeim, elcsuklik a hangom, de csak mondom tovább, szavalok magamnak, siratom magamat. Mire Mimi ajtót nyit, nem marad más csak az utolsó sor:

S akarsz, akarsz-e játszani halált?

Hátha kirajzolódik

Ha a téma választ szerzőt, mi értelme írni, és mondd, az költészet-e, anyám, ha naphosszat bámulom az eget, és próbállak felfedezni benne, hátha kirajzolódik alakod, arcvonásaid mása, hátha bebizonyosodik, hogy van a végtelen kékség mögött egy az itteninél könnyedebb hely. Mégiscsak a szavak fonala a legegyszerűbb kísérlet felvenni veled a kapcsolatot, hiszen te tanítottad őket, és te adtad tovább az olvasás technikáját. Nem kellett belém nevelned, magamtól szerettem meg, de a könyvespolcot előbb rám kellett hagynod hozzá. A megsárgult lapok és saját soraim között igyekszem hallani hangodat, de tudom már rég, mindennek nincs kifutása, nem lehet ezt a hatalmas vállalást, ami összeköthetne bennünk, teljesíteni. Talán az kéne,

hogy boldoggá tegyen, mennyi mindenre emlékszem szívesen ebből az időszakból, de csak arra tudok gondolni, hogy vagy legyen már vége, vagy tartson ki addig, míg helyére nem kerül a célba érhetetlen. Ha versekről van szó, befogom számat, minek pöröljek azzal, amit ki akarok kerülni, mégis, amikor megered nyelvem, vagyok könnyű ékszer, vagyok tiszta tó. Olyan egyértelmű, hogy szinte már bűn ennyire biztosnak lenni benne, de tudom ez az előírt menet, ez a helyes procedúra. Nehéz napok és évek sokasága van abban, hogy legyen mit mondanom, árad bennem a folyó, torkolatot keres, én pedig próbálom csitítani hullámaimat

Eugenio Montale

Xéniák

Biernaczky Szilárd fordításai kommentárokkal

Megvallom (nem szégyellem, bár hozzájárult, hogy éppen akkor egy drámai végkifejletet sejtető házastársi egészségügyi gond is a nyakamba szakadt), egyfolytában folytak a könnyeim, miközben a Nobel-díjas Eugenio Montale (1896–1981) eme öregkori verseit fordítottam. És amelyek afféle egyirányú *párbeszéd*ek (monodialogusok), élő *vevő* híján csak *adóból* álló megszólalások, verses üzenetek, emlékezések: a nála egyébként 11 évvel idősebb, elhunyt feleségéhez (vagy inkább a feleségével megélt eseményeket felidézve), Drusilla Tranzihoz (1885–1963). A költő ugyan 1939-től élt együtt vele, de akit csak – közlekedési baleset folytán hirtelen bekövetkezett – halála előtt egy évvel (1962-ben) vett hivatalosan is feleségül, mivel a hölgy (előző) férje csak néhány évvel korábban (1958-ban) távozott az élők sorából.

Montale költészete első periódusában (a tízes-húszas és a hatvanas évek között) mindössze három verseskötetet (1925: *Ossi di Seppia / Szépiacsontok*, 1939: *Le occasioni / Alkalmak*, 1956: *La bufera e altro / A fergeteg és más versek*) publikált, miközben a 19. századi *tiszta költészet* újjáteremtésének szándékával áthatott költészet egy sajátos olasz ágának, az *ermetismónak* lett az egyik megalapítója és mestere. Ez a törekvés egyébként nála és másoknál is elvont, nehezen megközelíthető, mondhatni, ezoterikus stílusvilágot eredményezett. Élete utolsó másfél évtizedében azonban költői vénája újra kivirágzott, és újabb négy kötetet (1970: *Satura / Túltelítve*, 1973: *Diario del '71 e del '72 / Napló 71-ből és 72-ből*, 1977: *Quaderno di quattro anni / Füzet négy évről*, 1980: *Altri versi / Más versek*) adott közre. E versekkel kapcsolatban az olasz kritika azt állítja, hogy a Nobel-díjas mester kilépett a való életből, és csak magánéletének mozaikdarabjait örököltette meg újabb alkotásaiban.

Mindemellett népszerűsége nem csökkent, az idős költő vallomásait továbbra is szívesen vette kézbe és olvasta a(z) elsősorban olasz) versolvasó nagyközönség. Talán nem véletlenül, hiszen a halálát követő évtizedekben az egész nemzetközi

BIERNACZKY SZILÁRD (1944) zeneszerző, italianista, afrikanista, költő, műfordító irodalmár, 1984-től az ELTE Afrikai Kutatási Program szervezője–vezetője, 2010 óta a Mundus Novus Könyvek Kft. irodalmi vezetője, a Magyar Afrika Tudástár megalapítója.

költészet jelentős nagyságrendben *leszállt a mélybe*, és a nagyvilág valós tényei, részint a borzalmak és rettenetek, legnagyobb részben pedig a mindennapiságok, a személyes életesemények életre hívását, megéneklését kezdte élethivatásának tekinteni. Egyébként érdemes volna e szempontból a magyar Kassák Lajos költészetét is számba venni, aki már a két világháború között (vagy még korábban) is erőteljes lépéseket tesz ebbe az irányba igen csak nagyszámú korai szabad versében. Más kérdés, hogy kevésbé ezoterikus törekvésekkel összekapcsolódva.

Montalének e késői költeményei esetében a hermetizmus nyomai jórészt legfeljebb már csak különös töredezettségükben érhetők tetten. Mi több, némelyik darab emiatt igényli is a magyarázatot.

Két versciklus fordítását adjuk tehát itt közre, amelyek három évvel Drusilla halála után 1966-ban jelentek meg *Xeniák* címmel, egy önálló kötetben, majd 1970-ben a *Satura* címmel ellátott (véglegesnek tekinthető) gyűjteményes kötetben.

Az itt következő kisebb-nagyobb magyarázatokkal tehát szeretnénk hozzájárulni a két ciklus verseinek értelmezéséhez:

- Xeniak I/1 vers: a Deutro-Ézsaiás (vagy Izajás) Könyve az Ószövetség leg-hosszabb, 66 fejezetnyi, nagyhatású része, amelynek második, központi fejezet-ciklusára (40–55) utal itt Montale;
- Xeniak I/7 vers: Azucena áriája, lásd Verdi: *Trubadur* című operáját;
- Xeniak II/2 vers: Ischia (eredete: insula – sziget értelemben) egy vulkáni eredetű sziget a Tirrén tengerben, a Nápolyi öböl északi szélén, a Szerellem szigetének is nevezik, turista paradicsom;
- Xeniak II/4 vers: – Mongibello: vagyis az Etna, amely negyedkorban keletkezett és Szicíliában található ún. rétegvulkán, annak régies megnevezése (szicíliai dialektusban: *Muncibeddu*); – a feketeingesekre, olasz fasisztákra utalás ezúttal is Montale történelmi emlékeinek felidézését szolgálja;
- Xeniak II/10. vers: – Madeira: Portugália autonóm tartományát képező szigetcsoport, itt vélhetően mint a költő és párja kirándulásának színhelyére történik utalás; – Giosuè Carducci (1835–1907) nagy olasz költő, már a 19. század végén fordítottak tőle verseket magyar nyelvre;
- Xeniak II/12. vers: Étretat: tengerparti település a franciaországi Seine-Maritime megyében, turistaparadicsom;
- Xeniak II/14. vers: – vélhetően a nagy firenzei árvízre (1966. november 4.) történik itt utalás; – Du Bois, vagyis W. E. B. Du Bois (1868–1962) amerikai szociológus, szocialista történész, pán-afrikai polgárjogi harcos, – Ezra Pound: 1885–1972, amerikai költő és kritikus, a korai modernista költői mozgalom egyik legnagyobb alakja; – Paul Valéry: 1871–1945, Nobel-díjas francia költő és esszéista, az Alain vélhetően a költő egy monográfia-írójára utal; – a *Canti orfici* (azaz: Orfeuszi énekek) a súlyosan idegbeteg Dino Campana (1885–1932) sajátos sorsú verseinek gyűjteménye, amelynek jó része 1912–13-ban keletkezett, majd kiadóknál a kézirat elveszett, a szerző

emlékezetből újraírta és megjelentette, viszont évtizedekkel később az eredeti is előkerült, erre utal Montale költeménye.

Mégegyszer említjük ugyanakkor: hogy e versekkel kapcsolatban az olasz kritika azt állítja, a Nobel-díjas mester – háta mögött hagyva az itáliai nagy politikai és kulturális közösség zajlását, saját maga korábbi közéleti szereplését – kilépett a való életből, és csak saját személyes életének eseményeiből teremtett poétikai megfogalmazásokat. Az én megítélésem szerint mindez azonban csak részben igaz. Egyetemes gondolatok körvonalazódnak például a következő versben (lásd a *Satura* című kötet további részét), amelyben felbukkan a második világháború súlyos emléke is:

Világra jöttem

Egy nyugodt évszakban jöttem a világra
Számos kapu kinyílt, amelyek most zárva vannak.
Az Alma Mater aludt. Ki döntött úgy,
hogyan felébreszti?

Még ha
Akkor a hurrikánok nem is voltak olyan szörnyűek,
Még lehetett előre jutni, kézen fogva,
Felismerve egymást.

És ha nem is volt könnyű mozogni
a háború, a bűn és a szerencsétlenség hősei között,
még volt nekik arcuk, de ma már nincs lehetőség
a csapdák elkerülésére. Túl sok is van belőlük.

A végtelen lezárulások és kitárulások
tudnak csak értelmet adni, aki azon az oldalon áll,
akinek egyedül csak az számít, a bábjátékosnak.
De ehhez nincs szükség együttműködésre azoktól,
akik figyelmen kívül hagyják céljait és művészetét.

De ki áll azon az oldalon? Ha van valaki, elhiszem
hogy jobban unatkozik nálunk. Más szemmel
többet láthatnánk abból egy sétálásnál
egymás között, kevesebb unalommal és több undorral.

(*Satura*, 1970)

Még inkább tetten érhető az egyetemes gondolatok megfogalmazására törekvés a következő költeményben, amelyben letagadhatatlanul felsejlik, akár csak az előző példában is, az egykori hermetista Montale, aki a verseiben mindig is lap-pangó, de újra meg újra előretörő pesszimizmusról tesz hitet ezúttal is:

A vadászat

Azt mondják hogy a költőnek
vadásznia kell tartalmaira.
És azt is állítják, vadászsákmányainak
kapcsolódnia kell ahhoz, ami a nagyvilágban történik,
sőt ahhoz, amitől a világ jobb lehetne.

De ebben az elromlott világban le lehet lőni
akár egy vadászt, akár egy nagy rakás,
ketrecéből kiszabadult csirkét.
Ami tehát a jobbat illeti, nem lesz hozzá
szükség költőkre. Mindannyian kapirgálók maradunk.

(*Diario del '71 e del '72*, 1973)

Montale költészete egyébként nem ismeretlen hazánkban. Még az első nagy költői korszak világának feltárásával jeleskedett a Lator László szerkesztésében megjelent, általa és Kálnoky Lászlóval együtt fordított kötet (*A magnólia árnya*. Budapest, Európa, 1968), amelynek fülszövegében arról olvashatunk, hogy Montale talán a század legnagyobb hatású olasz költője. „ő az egyik elindítója a hermetizmusnak, a mallarméi tiszta költészet sajátos itáliai változatának – azaz programszerűen igyekszik a valóság durva nyersanyagát kiszűrni költészetéből, annyi prizmán áttörni az elemi érzelmeket, élményeket, hangulatokat, hogy csak szivárványos ragyogás maradjon belőle...” De persze ez a költészet mégis csak óhatatlanul megtelik emberi tartalmakkal: fájdalmak, az örege-dés, a szerelem, a táj felidézésével, sőt, hangot kap benne a történelem, a poli-tika, a félelmetes hitleri tavasz is.

Két újabb fordítási válogatásról tudunk. Az egyik az ismert költő és italianista, Baranyi Ferenc nevéhez kötődik (*Naplók – versek / Diari – poesie*. Ford., előszó, jegyz. Baranyi Ferenc. Budapest, 1996, Eötvös, Eötvös klasszikusok – magyar és olasz nyelven). Ebben a Xéniák első kiadásának (1966) versei is helyet kapnak, számos hiánnyal, mivel a véglegesnek tekinthető kiadásban (*Satura*, 1970) jó né-hány további költemény található. Baranyi válogatásából a következő darabok hiányzanak: Xéniák I/6, 7, 12. számú, Xéniák II/1, 2, 3, 6, 7, 8, 9, 11, 12. számú.

Míg a másik kötet lényegében az első válogatás (*A Magnólia árnya*, 1968) új kiadása, hozzá csak három új fordítás kapcsolódik. Adatait lásd *Eugenio Montale*

versei. Vál., utószó, szöveggond. Lator László, ford. Kálnoky László, Lator László. Budapest, 2014, Európa (*Lyra mundi*).

Nem szeretnék megfélekedni ezúttal viszont arról, hogy eme jegyzet szerzője 1976-ban (harmadik olaszországi ösztöndíjas útján) részt vehetett a Firenzében 80. születésnapját ünneplő költő ünnepi köszöntésén, majd személyesen is találkozhatót a jeles mesterrel. Ennek egyik emléke az ajándékba kapott kötet (*Diario del '71 e del '72*. Milano, 1973, Mondadori, 134 old.) *al Dottor Szilárd Bier-naczky con ricordo di Eugenio Montale*, 1976 bejegyzéssel. Másrészt egy igen negatívra sikerült beszélgetés, amelynek morzsalékait egykor egy hetilapban (A költő prózája. *Új Tükör*, 1985, 22. évf., 4. sz., január 27.) tettem közzé, a költő karcolataiból készített fordításokkal együtt. Hogy miért sikerült ez a beszélgetés oly negatívra? Hadd idézzem egykori riportom egy részletét:

„[...] Nem kerítettem nagy feneket a dolognak (azaz a látogatásnak). Építettem az olaszok ismert közvetlenségére, no meg arra, hogy magyar állampolgárságom »egzotikuma« végül is mindenképpen áttöri az esetleges elzárkózás falait. Így történt ez akkor már egy sor író, költő, irodalmár, Pratolini, Bernari, Bevilacqua, Luzi, Dessi, Moravia, Soldati, Sciascia és mások esetében.

A Montaléhoz való »betörés« azonban másképpen sült el. A formaságokra (ajánló levél, ismerős beajánlása stb.) ezúttal sem volt szükség. Annál inkább szükség lett volna némi jó tanácsra, hogyan lehet megközelíteni, szóra bírni a hermetikus költészet nagy olasz mesterét. Néhány hét múlva már későn jöttek Marco Forti baráti jó tanácsai. Vagy a firenzei regényíró, Carlo Betocchi magyarázata a költő zárkózott ligur karakteréről, pontosabban sajátos önjellemzéséről, amely egyik sokat emlegetett korai költeményében érhető tetten:

Sápadtan eltűnődni délben
egy forró kerti fal tövében...
Lombon át távolság kíséni szemmel...
S kápráztató napfényben őgyelegeve
jutni a szomorú tapasztalatra,
hogy az egész élet s minden keserve
hosszú fal, mit szemlélünk tengve-lengve,
s mely fent hegyes üvegcsereppel van kirakva.

(Lator László fordítása)

Egyszóval már az első pillanatban zavarba jöttem az öregek csendet és hűvös-séget árasztó tágas lakásban. Montale nehézkesen leereszkedett egy nagy fo-telbe. Néhány buta általánosságot kérdeztem, aztán mind jobban belesül-tem a dologba... Hiába tudtam, hogy költői pályafutása első 4-5 évtizedében összesen három kötet verset adott ki a kezéből. S különös öregkori kivirágása

eredményeként jelent meg azokban az években két új kötete. Hiába ismertem viszonylag mélyen költészetét (az egyetemen egy egész éven át látogattam az azóta elhunyt Kardos Tibor professzor Montale-szemináriumát). Hiába tudtam egy-egy versét szinte fejből, semmi épkézláb kérdés nem jutott eszembe. A beszélgetésből maradt 45 percnyi szalagon helyenként dadogó mondatokat több perces hallgatások követnek. Szinte semmilyen megjegyzést sem sikerült kihúznom Montaléból saját költészetéről, kritikusaíróról vagy az új irodalomról.”

Úgy hiszem ma már, minden előzetes ismeretem ellenére valójában nem voltam kellőképpen felkészülve a jeles költővel való találkozóra. Tehát most az itt közölt fordításokkal nemcsak egyszerően Montale ezúttal is sokszoros szűrőkön keresztül érkező, bár ugyanakkor mégis rendkívül érzelem-gazdag, és mondhatni, megható vallomásait igyekszem hozzáférhetővé tenni, hanem szeretném, legalább részben, jóvá tenni egykori felkészületlenségemet.

Xeniák I.

(In *Satura*, 1970)

(1)

Kedves kis rovar
amit légynek hívunk, nem tudom miért,
ma este szinte a homályban
mialatt a Deutro-Ézsaiást olvastam,
felbukkantál mellettem,
de nem volt meg a szemüveged,
nem láthattál engem,
én sem tudtalak ama csillámlás nélkül
felismerni téged a borús időben.

(2)

Szemüveg és antenna nélkül,
szegény rovar, szárnyai
csak képzeletben voltak
egy még éppen hogy használható biblia
borító nélkül, az éjszaka sötétje,
villámlás, mennydörgés és aztán
a vihar sehol. Talán, hogy te
oly gyorsan elmentél
szó nélkül? Nevetséges arra gondolni,
hogy még lennének ajkaid.

(3)

A párizsi Szent Jakab szállóban egyágyas szobát kell majd kérnem. (Nem szeretik a pár nélküli vendégeket.) Így aztán velencei szállodád hamis Bizáncában találok magad; majd azonnal meg kell keresni a telefonos-kisasszonyok szekrénykáját, örök barátnőidet; és újra elmész, lemerült a mechanikus töltés, a vágy, hogy visszatérj, legyen az akár egyetlen gesztusod vagy szokásod.

(4)

Tanulmányoztunk a túlvilágról egy sipszót, a felismerés egy jelét. Megpróbálom azt abba a reménybe oldani, hogy már mindnyájan halottak vagyunk anélkül, hogy tudnánk róla.

(5)

Sosem értettem meg, hogy voltam én a te hűséges, szapornycából gyógyult kutyád, vagy te voltál talán nekem az. A többiek számára egy rövidlátó rovar voltál a fennkölt társaság blablájába ragadva. Naivak voltak ezek az okoskodók, és nem tudták, hogyan rejtőzzenek el gúnyolódásod elől látva őket az esthomályban is és leleplezve csalhatatlan érzéked denevérre valló radarja által.

(6)

Soha nem gondoltál arra, hogy nyomot hagyj prózát vagy verseket írva. És ez volt a te varázsod – és aztán undorom magamtól. Ez volt a félelmem is: ott lenni aztán belehajítva általad az új-poéták kuruttyoló iszapjába.

(7)

Önszánalom, végtelen szenvedés és gyötrelem azért, aki dicséri az *odalentet*, és remél és kétségbe esik egy másik miatt... (Ki mer egy másik világot mondani?).

„Strana pietà...” (*Furcsa szánalom* – Azucena, második felvonás).

(8)

A te oly kemény és tán meggondolatlan szavaid
maradnak továbbra is azok, amelyek megnyugtatnak.
De a hangsúly megváltozott, más a színezete.
Majd meg fogom szokni, hogy halljam és megfejtsem
a telexgép ketyegésében,
Brissago szivarjaim
kerengő füstjében.

(9)

A hallgatás volt az egyetlen módja, hogy láss.
A telefonszámla ugyan csak lecsökkent.

(10)

„Imádkozott?” „Igen, imádkozott Szent Antalhoz,
hogy segítsen megtalálni
az elveszett esernyőket és más tárgyakat
a Szent Hermész-i ruhásszekrényből.”
„Pusztán csak ezért?” „Még a halottaiért
és értem.”
„És ez elég”, mondta a pap.

(11)

Emlékezve a sirásodra (az enyém kétszer annyi volt)
Nem érdemes elfojtani feltörő nevetésedet.
Olyan volt, mint a te személyes Végítéleted
előlegzése, amely sajnos sosem következett be.

(12)

A strasbourggi tücsök éjszaka lábai fúrójával
a katedrális egy repedésében;
a Maison Rouge és a bárfiú a te baszk csaposod
a sánta és kissé kapatos Ruggero
Kuvik bizonytalan helyről, hírek és előételek
csőröse, egy török asszony mutogatta
(megvörösözve szerény orrát
amelyre jelet tett, eltorzított szemet
nem nélkülözhető kiegészítéssel)
feltűnt ismét neked ez *akkor*? Kisebb
bohóságok is. De te csak annyit mondtál
„vedd be az altatót”,
a te utolsó szavad – akkor énhozzám.

(13)

A testvéred korán meghalt; te még kócos
kislány voltál, s ő csak egy portrékép
oválisában „pózoló” képem láthatta.
Kiadatlan, meg nem hallgatott,
mára egy csomagtartóba temetett vagy
szemétbe került zenéket írt. Talán ráérezhet
valaki öntudatlan arra, amit írt és csak írt.
Szerettem őt anélkül, hogy ismertem volna.
Rajtad kívül senki sem emlékezett már rá.
Nem kutattam utána: ma már hasztalan.
Utánad én maradtam egyedül,
aki számára ő létezett. De lehetséges, jól tudod,
szeretni egy árnyat, mi magunk is, árnyak.

(14)

Azt mondják, költészetem
az össze-nem-tartozás költészete.
De ha a tiéd volt, akkor volt valakié:
a tiéd, aki nem vagy többé forma, csak lényeg.
Azt mondják, hogy ha a költészet forrásba jön,
a Mindenek egy időre felmagasztosul.
S tagadják, hogy a teknősbéka
gyorsabb lenne a villámnál.
Te tudtad egyedül, hogy a mozgás
nem különbözik a pangástól,
hogy az üresség a teljesség és a derűség
a felhők közül a legszétterjedtebb.
Így jobb, ha a te hosszú utazásod értelmezem,
ki kötések és gipsz foglya immár.
Mégsem ad nyugalmat, hogy tudhatom,
egyben vagy kettőben mi egyetlen dolog vagyunk.

Xeniák II

(In *Satura*, 1970)

(1)

A halál még nem érintett meg téged,
Bár már a kutyáid is meghaltak,
még az örültek orvosa, a tébolyult nagybácsi is,
anyád is és az ő rizses béka specialitása,

meg a milánói győzelem,
és apád is, aki egy kis képről
őríz engem a falról este és reggel.
Ennek ellenére a halál nem érintett meg téged.

El kellett mennem a temetésre,
taxiba rejtve, távol maradván tőled,
hogy elkerüljem a könnyeket és a kényelmetlenségeket.
Nem is az élet volt fontos neked
vagy a hiúság és kapzsiság vásárai és még kevésbé
az univerzális üszkösödések, amelyek
az embereket farkasokká változtatják.

Tabula rasa, ha nem lenne,
hogy volt egy pont, számomra érthetetlen,
és ez a pont *rúd* vonatkozott.

(2)
Gyakran emlékeztél (én ritkán) Cap úrra.
Láttam őt a buszon, Ischiában, éppen kétszer.
Klagenfurti ügyvéd, az, aki üdvözetét küldi.
Meg kellett látogatnia minket.

És végre megjött, mindent elmondok neki, elkábul tőle,
úgy tűnik, ez neki is katasztrófa. Sokáig hallgat,
dadog, mereven feláll és meghajol. Azt állítja
üdvözetét küldi majd.

Furcsa, hogy téged megérteni
csak valószínűtlen embereknek sikerült.
Doktor Cap! A név bőven elég. És Celia? Mi történt vele?

(3)
Hosszan elsirattuk a cipőbetétet,
a rozsdás bádoggürtöt, az mindig
velünk volt. Illetlenségnek tűnt volna elhozni
a hasonmások és a stukkók közül egy ilyen borzalmat.
Danielinél történhetett, hogy elfelejtettem
betenni a bőröndbe vagy a táskába.
Hedia, a szobaasszony vélhetően kidobta
a Canalazzóba. És hogyan is írhattam volna azért,
hogy keressék meg ezt a bádogdarabot?
Jelentősége volt (nekünk), hogy megmentsük,
és Hedia, a hűséges, megtette.

(4)
Ravaszúsággal
kibújva Mongibello állkapcsából,
avagy jeges fogsorából
hihetetlen elismeréseket arattál.

Mangano, a derék sebész észrevette,
amikor, leplezetlenül, a fekete ingesek
klubja volt ott, és csak mosolygott rajta.

Így voltál: még a hasadék szélén is
édesség és borzalom egyetlen zenében.

(5)
Ereszkedtem, nyújtva neked a karomat, legalább millió lépcsőn,
és most, hogy nem vagy, üres minden lépcsőfok.
Ennek ellenére a hosszú utazásunk rövid volt.
Az enyém még kitart, bár nincs már többé szükségem
a csatlakozásokra, a helyfoglalásokra,
a kelepccékre, a pórul járásokra, amelyekről azt hiszed,
a valóság az, ami látszik.

Ereszkedtem millió lépcsőn lefelé nyújtva neked a karomat
nem csak azért, mert négy szem talán többet lát.
Veled ereszkedtem, mert tudtam, hogy kettőnk közül
a jól látó pupillák, mégha nagyon el is homályosultak,
a tieid voltak.

(6)
A borász töltött neked egy keveset
a Pokolból. És akkor te, rémülten: „Ezt meg kell innom?
Nem volt elég ott benne égni a lassú tűzön?”

(7)
„Soha nem voltam biztos abban, hogy a világon vagyok.”
„Szép felfedezés, válaszoltad, és én?”
„Óh, a világ, amit te megrágcsáltál, ha kis
homeopátiás adagokban is. De én...”

(8)
„És a paradicsom? Létezik-e paradicsom?”
„Azt hiszem, igen, asszonyom, de az édes borok
nem akarnak ott többé senkit sem.”

(9)

Az apácák és az özvegyek, halálosan
rossz szagú siránkozó asszonyok,
nem mertél rájuk nézni. Ő maga, akinek ezer szeme van,
eltereli a figyelmünket róluk, biztos voltál benne.
A mindent-látó, ő... mert te, megfontoltan
még csak nem is kisbetűvel nevezted meg az istent.

(10)

Hosszas kutakodás után
találtam rád a Libertade út
egyik bárjában: nem tudtál semmit sem
portugálul, jobban mondva csak
egyetlen szót: Madeira. És érkezett egy kupica
langusza körítéssel.

Kimondhatatlan nevű hatalmas
ólomsúlyú luzitánokhoz mértél,
Majd még Carduccihoz.
Egyáltalán nem hatott meg, hogy láttalak sírni
a nevetéstől, elbújva a tömegben
lehet hogy unatkoztál, de megbánást mutattál.

(11)

Újra felmerülve az idő végtelenségéből
Celia a Fülöp Szigetekről telefonált
Hallani akart rólad. Azt hiszem, jól van, mondom,
talán jobban, mint korábban. „Hogyan, azt hiszed?
Nincs más?” „Talán mint az előbb, de...
Celia, próbáld megérteni...”

A vezeték tulsó végén

Manilából vagy máshonnan
a szó az atlantiszból már csak dadogás
megakadályozta őt is. Egy kattánás és megszakadt.

(12)

A sólymok
mindig túl távoliak a pillantásodtól
ritkán látod őket közletről.
Valaki ott Étretat-ban, aki felügyelte
gyermekai ügyetlen repülését.
Két másik Görögországban, úton Delphoi felé,
puha tollak dulakodása, két fiatal csőr
merészek és ártalmatlanok.

Szeretted a darabokra szaggatott életet,
azt, amelyik széttördeli a te elviselhetetlen
szövevényedet.

(13)

Felakasztottam a szobámban a dagerrotípiát
még gyermek apádról: több mint egy évszázados.
Az enyém hiányában, összezavartan,
próbálok rekonstruálni, de hiába, a te törzskönyvedet.
Nem voltunk lovak, őseink adatai
nincsenek meg az almanachokban. Azok, akik azt gondolták,
hogy tudnak rólunk, ők maguk nem voltak létezőek,
sem mi nekik. És akkor? Talán megmarad,
hogy valami megesett, talán a semmi
ami a minden.

(14)

Az árvíz alámerítette a bútorok garmadáját
a papírokkal, képekkel együtt, amelyek összezsufolódtak
egy dupla lakattal ellátott pincében.
Talán vakon harcoltak a vörös szattyánbőrborítók,
Du Bois végeláthatatlan ajánlásai,
A pecsétviaszbélyegző a szakállas Ezrával,
Alain Valéry-je, a Canti Orfici
eredetije – majd néhány
borotvapamac, ezerféle vacakság
és a te Silvio bátyád minden kottája.
Tíz, tizenkét napon át a rettenetes gázolaj és szenny
marásában. Biztosan szenvedtek már jóval azelőtt,
hogy elvesztették azonosságukat.
Én is nyakig mocskosan, úgy, hogy szinte
kétségessé vált, már kezdettől fogva, polgári állapotom.
Nem a tőzeg ostromolt, hanem a hihetetlen,
soha el nem hitt valóság eseményei.
Velük szemben az én merészségem volt az első
tőled kölcsönözve, és ezt talán nem is tudtad.

Kafkától a kirakatbábukig és azon túl

A történelem végének toposza a kortárs közép-európai irodalomban

Már a második világhéges befejező szakaszában világossá vált, hogy az európai földrész békéje és stabilitása csak a (kelet)-közép-európai országok nemzeti függetlenségének rovására teremthető meg. A háború végére kialakult katonai és politikai helyzet, valamint a győztes nagyhatalmak érdekkonfliktusait feloldani hivatott kompromisszumok eredményeként 1944–45-ben Magyarország déli, keleti és északi szomszédaival együtt a szovjet érdekszféra részévé vált. Vagyis Közép-Kelet-Európára lehullott a Vasfüggöny (Iványi 2022). Éppen ennek az időszaknak a legvégén, 1989-ben teszi közzé az amerikai politológus Francis Fukuyama a mára már nemcsak világhírűvé, hanem elcsépeltté is vált, illetve időnként félremagyarázott téziséit, miszerint a liberális demokrácia történeti alternatíváinak (pl. a fentebbi időszakot több okból is meghatározó államszocializmus) bukásával nemigen maradt más hátra, mint az „unalom évszázada” (1989).

Csakhogy az érdemi, mozgalmas történelem elakadásának toposza már akkoriban sem volt újkeletű.¹ E tanulmány nem kívánja mérlegre tenni a történelmi-politikai síkok sajátosságait, célja egészen más: körüljárni azt, hogy e fogalom miként jelenik meg az amerikai szerző ténykedése előtt, illetve azt követően egyes közép-európai irodalmi művekben. Az alábbiakban négy alkotásban kíséreljük meg kimutatni, egymástól részben függő, részben független szerzői nézőpontokon átívelően ennek a toposznak a szép, illetve esszéirodalmi reprezentációit.

DR. IVÁNYI MÁRTON PÁL (1984) a Budapesti Corvinus Egyetemen tudományos fokozatot szerzett, a digitális média társadalmi, geopolitikai, nemzetközi politikai gazdaságtani és ideológiai jellemvonásait vizsgáló kommunikációkutató. Eme interdiszciplináris vizsgálódásai mellett nyelvészeti, történelmi, vallástudományi, irodalomtörténeti és közéleti témákkal is foglalkozik.

1 1989-es esszéjében maga Francis Fukuyama is korábbi szerzőktől eredezteti e fogalomhasználatot, azt egészen Karl Marxig vezetve vissza.

A kommunizmus mint a történelem vége

Örkény István írja a *Lágerok népében*, hogy „A lét bizonytalanná vált [...], egy menekülés van: a képzelet országa. Mint mindig, amikor az ember körül megrendül a valóságos lét, a lélek összezsugorodik, és a fantázia selyemfonalával sző maga köré gubót, mely oltalmaz, éltet és melegít” (1981: 59). Igaz lehet e megállapítás a cseh író Milan Kundera esetében is. Alighanem hazája történései, amelyek végül az ő száműzetésébe is torkollanak, alapvetően határozzák meg úgyszólván a teljes életművét és azon módszeres, könyörtelen bírálatot is, amely regényeiben az államszocializmus korszakára irányul. Már franciaországi tartózkodása idején, 1979-ben jelent meg a *Nevetés és felejtés* (csehül eredetileg *Knihasmíchu a zapomnění*) című könyve, amelyet egyrészt végigkísér eme kritikus attitűd, másrészt ennek spektrumán a megszállt cseh és morva részekre afféle nehéz, mozdulatlan és elmozdíthatatlan „gólemként” nehezedik a Történelem (poszt)totalitárius terhe egyebek mellett önnön eleveenségének, folytonosságának is útját állva. A könyv, amely miatt annak szerzőjét a csehszlovák állampolgárságától is megfosztották, talán legértékesebb, *Elveszett levelek* című fejezetében a narráció egy roppant érdekes problémát fogalmaz meg. Az utcát, ahol a főhősnő, Tamina született, „Schwerin útnak hívták. Ez a háború alatt volt, és Prágát a németek tartották megszállva. Tamina apja a Cernokostelecká úton született. Ez az Osztrák–Magyar Monarchia idején volt. Tamina anyja a Foch marsall útra költözött a férjéhez, Tamina apjához. Ez az első világháború után volt. Tamina a Sztálin úton élte le gyermekkorát, és a férj a Vinohradská útról vitte új otthonukba. De mindez ugyanabban az utcában történt, csak épp az utca nevét változtatták folyvást, mosták az agyát, hogy meghülyüljön.” E jellegzetesen közép-európai, illetve 20. századi történelmi idővonal megrajzolását Kundera következő következtetése kíséri: „Azokban az utcákban, amelyek nem tudják, mi a nevük, ledöntött szobrok szellemi tévelyegnek. Döntötte a szobrokat a cseh reformáció, döntötte az osztrák ellenreformáció, döntötte a Csehszlovák Köztársaság, döntötték a kommunisták; még Sztálin szobrai is ledőltek. És mindezeknek a ledöntött szobroknak a helyén most egész Csehországban Lenin-szobrok nőnek, úgy nőnek ott, mint fű a romokon, mint a feledés melanholikus virágai.”

Majd, ahogyan ezt más műveiben² is teszi olykor, Kundera viszonyítási pontként egy szűk fél évszázaddal korábban született, Taminához hasonlóan prágai kötődésű szerzőtárhoz fordul: „Ha Franz Kafka az emlékezet nélküli világ prófétája volt”, akkor az 1975 és 1989 között regnáló szovjet báb államfő, „Gustav Husák ennek a világnak az építője. A Felszabadító Elnöknek nevezett T. G. Masaryk után (minden szobrát kivétel nélkül ledöntötték), Benes, Gottwald, Zapotocky, Novotny és Svoboda után ő az én hazám hetedik elnöke, a feledés elnöke. Az oroszok juttatták hatalomra 1969-ben.” Nem várat sokat magára

2 Például I. Kundera, Milan: *A regény művészete*. Budapest, 2000, Európa Könyvkiadó, 50.

itt egy kivételesen komoly konklúzió sem: „– A nemzeteket úgy likvidálják [...], hogy legelőször elveszik az emlékezetüket. Megsemmisítik könyveiket, műveltségüket, történelmüket. És valaki másféle könyveket ír, más műveltséget nyújt, más történelmet gondol ki nekik. A nemzet aztán lassan nem érti jelenét, és elfelejti múltját. A környező világ pedig még sokkal hamarabb felejt. [...] Senki se tudja, mi lesz. Egy azonban bizonyos. A jövőbelátás perceiben a cseh nemzet közelről nézhet szembe saját halálának képével. Nem mint ténnyel, sem mint elkerülhetetlen jövővel, de mégis mint egészen konkrét lehetőséggel. A halála vele van” (Kundera 2014: 231–235).

Vagyis, a délvidéki (dráma)író Végel László szavaival „a történelmi pokol laboratóriuma” (2017: 541) számos kísérlet után ennél a konkrét eseménynél megállapodni tűnik. Más szóval, az addigi, változékony és mozgalmas történelem helyébe egy időtlen és átideologizáltságra (Iványi 2021) kárhoztatott, színtelen világ lép, amelyben felszívódnak a nemzetek, az érdemi események, az árnyalatok. Kundera akkoriban még nem tudhatott³ arról, amiről „honfitársa”, Václav Havel: azt, hogy az államszocializmusnak – amellyel kapcsolatban utóbbi szerző bevezeti a „poszttotalitárius” rendszer fogalmát – egyszer csak vége szakad. Havelnél, aki egyszer sem használja a történelem vége fogalmát kimondotlan, hasonló rezdületlenségre vannak ítélve e társadalmak: „A poszttotalitárius rendszer [...] viszonyai állandóak és stabilak [...], a tényleges hatalom síkján a társadalom távolról sem élesen polarizált, alapvető konfliktusai [...] magukban az emberekben játszódhatnak le.” Havel bírálatában e szóban forgó rendszert egyes aspektusaiban már rokonítja az akkoriban kibontakozófélben lévő kapitalista fogyasztói társadalommal is, amelyet már – akarva-akaratlanul is – előrevetít e helyen, rámutatva, hogy a „szunnyadó” társadalmat leköti „a fogyasztói életforma »státusszimbólumaiért« folyó hajsza” (1991: 154–155).

Havel, aki előbb 1989-től a rendszert váltó Csehszlovákia, majd 1993-tól a Cseh Köztársaság első államfője, e helyen idézett politikai esszéje, *A kiszolgáltatottak hatalma* (cseh: *Mocbezmocných*) 1985-ben készült el. Azokban az években íródott, amikor a merev poszttotalitárius rendszerekben jelentősebb mozgások indulnak el, amelyek értelemszerűen formázzák Fukuyama felfogását és 1989-es esszéjét is.

- 3 Fontos ugyanakkor, hogy Kundera későbbi munkájában már nagyon is megjelennek a rendszerváltoztatás tapasztalatai, illetve valamelyest relativizálódik a totalitárius paradigma érvénye is. Hiszen 1988-as *Halhatatlanság* (Nesmrtelnost) című regényében már a következőket olvasni: „Az ideológia és az imagológia összehasonlításához hadd tegyem hozzá még a következőt: az ideológiák olyanok voltak, mint a kulisszák mögötti óriási kerek, melyeknek forgása háborúkat, forradalmakat, reformokat indított el. Az imagológia kerekai is forognak, ez azonban a történelmet nem befolyásolja. Az ideológiák harcoltak egymással, s gondolatrendszerikkel képesek voltak egész korszakokat meghatározni. Az imagológia maga szervezi rendszereinek békés váltakozását az idények váltakozásának friss ritmusában. Paul szavaival szólva: az ideológiák a történelem részei, míg az imagológia ott kezdődik, ahol a történelem véget ér”. Bővebben l. Kundera, Milan (2016): *Halhatatlanság*. Budapest, 2016, Európa, 162.

Havel közvetett „jóslata” az államszocializmust felváltó szabadpiaci berendezkedés konzumideológiájáról már konkrét valóságként ölt testet a szlovén Drago Jančar *A névtelen fa* (szlovénul: *Drevobrezimena*) című könyvében szűk negyed évszázaddal később, immár a 21. századból: „Az Úr 2000. esztendejében [...] új évezred kezdetén” járunk, „a város szélén, a történelem végén” (2011: 57). A könyv főhőse, a megbomló elméjű vagy akár a történelmi folyamatokat ép-penséggel megérteni kezdő (e dilemma feloldása az olvasóra van bízva) főhős, a levéltári történész Janez Lipnik egy bevásárlóközpontba érve azt kénytelen tapasztalni, hogy „a hatalmas kirakatok bábu mosolyognak, a távolban zene dübörög [...]”, majd a következő pillanatban azzal szembesül, hogy „itt áll az idő, noha mindenki siet valahová” (2011: 57–58).

E ponton az ember fülébe cseng a cseh Karel Čapek azon gondolata, melyet a tavaly éppen százéves művében, az Abszolútum-gyár (cseh: *Továrna Na absolutno*) című tárcaregényében tett közzé, miszerint: „korlátlan bőségben állt rendelkezésre minden, amire az embereknek szükségük van. Csakhogy az embereknek mindenre szükségük van, kivéve a korlátlan bőséget” (1978: 112). Jančar is e szellemben folytatja e szálak kibontását, később ugyanerre a (nem-)helyszínre visszakalauzolja főhősét: „itt megállt az idő [...] A lüktető számok csak a látszat, ez most már világos [...] csak a valójában nem mozduló idő illúziója [...] A hangszórók hangja, valaminek a ritmizált hangja, amit zenének neveznek, a járókelők nesztelen léptei, a meztelen, vértelen kopasz bábu, arcán a festett pírral a kirakatnak dől, és őt nézi üres szemével. A mellette elhaladó embereknek is üres a szemük, anélkül bolyonganak a fényes felületeken, hogy tudnák, hová is tartanak tulajdonképpen, és honnan is jöttek. Valahol ott az otthonuk, ahová el kell cipelni az élelemet és a ruhát, szepítő- és illatszereket.”

A 21. századi társadalom a maga (fogyasztási) szabadságának (Iványi 2015) e banális dinamikáival együtt is egysíkúnak, üresnek, jellegtelennek, nem utolsó sorban pedig – és különösen a közép-európai történelem, időnként szélsőséges kilengéseihez, lendületéhez mérten – statikusnak tűnik: „itt nem volt semmi a szorongató, semmi az érdekes múltból [...] Ami itt történik, abból semmi sem kerül a levéltárba, abból az ötven év múlva működő levéltárosokat semmi sem fogja érdekelni [...] a holnapi nap ugyanolyan lesz, mint a mai, a történelem itt örökre megállt” (2011: 114–145).

Azonban a közép-európai történelem, még mielőtt ekképp „véget érne”, felvillantja hatalmas mélységeit is a könyvben: „A fénynek, a számtalan láb topogásának a felszíne alatt, az ismerősöknek és barátoknak szóló udvarias köszönések és bólintások között a béke bármely pillanatban üvöltésbe csaphat át, az üvöltés ordítózásba, az ordítózás pokoli erőszakba, ami egyszer már eluralkodott itt körös-körül ebben az országban, az erőszak, amelyben emberi életek veszttek oda, ütések által, lövések által, életek, amelyek barlangokban és pszichiátriai intézetekben tűntek el, a régi, láthatatlan gonosz itt mélyen rejtőzik, az ég gomolyfelhői alatt, a műanyag tető alatt [...] A történelem erősebb a mánál [...] ott a gonosz titka, amit elrejt és elfed a csillogás meg a fény. A föld alatt

semmire sem szolgáló pincék vannak. A levéltárban pince van, kanyargós lépcsőn lehet lemenni. Valamikor ezek a nyirkos pincék, amelyek levéltári célokra nem alkalmasak, emberi célokat szolgáltak. De sem iratokat, sem krumplit nem tartottak bennük. Kínzásra szolgáltak. A Gestapo pincéi [...] Később az UDBA pincéi lettek” (145–146).

A partizánok általi mészárlás Kocevski Rogban, a jugoszláv „Terror Háza”, avagy a vész-korszak-variációk immár – és ezt tanúsítja mind Jančar, mind főhőse, Janez – a múlté, hiszen a liberális demokrácia történelmi alternatívái „szemétdombra jutottak”. Viszont az ár, amit ennek végéért fizetünk, az „erre költs”-erkölcs és egy újkeletű, sivár és, ismételten, stabil eseménytelenségre ítélt, unalmas világ. Ám itt már Jančar lényegében – és közvetetten – átadja a szót Fukuyamának. Akinek a téziséét úgy foglалhatnánk röviden össze, hogy „a Nyugat, a nyugati eszme győzelme mindenekelőtt abban nyilvánul meg, hogy a nyugati liberalizmussal szembeni életképes szisztematikus alternatívák teljesen kimerültek” (1989). Ez abban is érvényre jut, hogy a korábbi folyamatok eredményeként egyes intézmények, ideértve nemcsak a képviseleti kormányzatot, hanem a szabad piacot és a fogyasztói kultúrát is, általánossá válnak.

Egy magyar származású lengyel szerző, a vitriolos társadalmi tablóiról is ismert Krzysztof Varga budapesti helyi tömegközlekedés-történelmi fejtegetésbe bocsátkozva nemcsak a közép-európai idősíkok láncolatán mereng el Jančarhoz hasonlóan, hanem azok képlekenységén, változtathatóságán is. Kunderára emlékeztető módon szintén az államszocialista történelmi örökséggel indítja (ön) iróniáját, ugyanakkor érzékeli annak – a „papírformát” végül borító – múltékonyságát is: „A pesti trolis számozása a hetvenessel kezdődik, ez a vonal köti össze a Kossuth teret az Erzsébet királyné útjával. Azért ezzel a számmal kezdődik, mert a háború után Joszif Sztálin hetvenedik születésnapja alkalmából vezették be a trolis közlekedést Budapesten, ez volt a szovjet nép újabb ajándéka egy újabb testvéri országnak.” Ebben pedig, akárcsak a varsói Kultúrpalota esetében, újabb bizonyítékát látja a szerző annak, hogy: „az élettelen anyag győzedelmeskedik az ember fölött: Sztálin meghalt, de a budapesti trolis közlekednek, a Kultúrpalota áll. Még mindig látni a pesti utcákon a régi, megrozsdásodott, négyszögletes, furán alkalmatlan szovjet ZIU-9-es modelleket. Igaz, nem Sztálint idézik, hanem inkább Brezsnyevet” (Varga 2009: 108–109).

Majd Varga irányt vált, villámgyorsan áttérve a közelmúltra és az akkori jelenre, vagyis a Kundera által korábban öröknek tekintett államszocializmus helyébe lépő új rendszer sajátosságaira is: „most a hatvanas-hetvenes évek fordulóján gyártott Ganz-járművek a legöregebbek, többségük velem egyidős, most már ők hordozzák Budapest emlékezetét: felidézik a hetvenes és nyolcvanas évek kommunista jólétét, a rendszerváltást, az első demokratikus kormányokat, az újszabadságot és a huszadik század végi kapitalizmust [...] Ilyenek jártak majdnem negyven évig a négyes és a hatos vonalán, a Nagykörúton, most új, alacsony padlójú Combinókkal helyettesítették őket, hogy a többi vonalon elfoglalhassák az UV-k helyét.” Végül a következő kérdésbe sűrítve

előlegezi meg, hogy a jelen társadalompolitikai viszonyok egyik jelképeként felfogott közlekedési apparátus sem örök, tehát a történelem mehet akár tovább is, mint Jančarnál: „Milyen emlékeket vihetnek majd magukkal a városról harminc-negyven év múlva a Combinók, ha levonulnak a Nagykörútról?” (110–111.)

Végszó

Jóval Francis Fukuyama előtt, egész más világpolitikai környezetben Milan Kundera is, éppenséggel fordítva, mint az amerikai politológus, látni vélte, az érdemi történelem végét az államszocializmus fájdalmas, ám „történelmileg szükségszerű” (irónia!) győzelmével. Vagyis nem kizárólag Fukuyama játszik el ezzel a birtokos szerkezet jelölte fogalommal, megkockáztatva, hogy az érdemi fejlemények idejének leáldozott (és itt szokás egyébként félreérteni is Fukuyamát).⁴ Hanem az voltaképpen egy időről időre változó tartalmú közép-európai toposznak is tűnhet.

Kundera iróniájában ugyan marad hely történésnek, sőt, gyarapodásnak – ám ez már kizárólag a szocializmus „vívmányainak”, például szobrainak, önkényes köztér-elnevezéseinek köre. Havel poszttotalitárius rendszerében is adódhatnak történések, ám ez nem lehet más, mint a kulcsín alatti, lélektani mozgatóké, amelyek már nem törnek ugyanakkor felszínre a tömegek cinkossága, illetve haszonelvű megalkuvása miatt. Jančar valahol itt veszi fel a fonalat. Nála is vannak fejlemények, már ha ezen a bevásárlók lábtoppánását, a fények vibrálását értjük. A fogyasztó is hazamegy egy idő után. Főszereplője azonban joggal érezheti úgy, hogy a 20. században tetőző történelem egykori szakadéka utáni jelen és jövő, afféle végkifejletként, ellaposodik, jellegét veszíti. Varga szintén túllép az államszocializmuson. Nála az akkori, kétezres évek első évtizedének társadalompolitikai valósága azonban nem tűnik öröknek, ehelyett bölcs, inkluzív kérdésfeltevással él: vajon mi következik azután?

Végső soron Kunderánál – legalábbis a korábbi regényeiben – a kommunizmus valami megmászhatatlan és örök. Jančarnál az e helyébe lépő konzumtársadalom a feledés kétségkívül jótékony homályát bocsátja ugyan a megelőző század totalitárius bűneire, amorf fogyasztói állóvízbe, hétköznapi, színtelen masszába futtatva ki egykori lendületét. Varga pedig él a gyanúperrel, hogy napjainak társadalmi és tárgyi öröksége is változni fog. Végül olyan nézet is

4 Fukuyama ugyanis nem állítja, hogy egyáltalán ne következnének még be események, pusztán annyit, hogy lényegiek a liberális demokrácia történeti alternatívájának számító totalitárius rendszerek bukásával már nemigen fognak. Szó szerint azt írja 1989-es esszéjének III. szakaszában, hogy: „nagyon kevésbé számít, hogy Albániában vagy Burkina Fasóban milyen furcsa gondolatok jutnak az emberek eszébe [...], mert minket az érdekel, amit bizonyos értelemben az emberiség közös ideológiai örökségének nevezhetnénk”.

van, így Havelé, miszerint a kommunizmus és a fogyasztói társadalom ugyanazon szürke bürokratikus érme két oldala.

Az egymást – legalábbis egy darabig – követő történelmi váltások tényei, illetve az elevenség tompulása és a folyamatszerűség megszakadása – inkább Fukuyamától függetlenül, mint az ő hatására – egyszerre jelenik meg azon közép-európai irodalomban, amelynek történelmi értéke és párhuzamai egyaránt abból adódnak, hogy – a szlovén esszéíró Marijan Rozanc szavaival – „anélkül, hogy tudtuk volna, mikor, hirtelen »egy nevetséges klubban« találtuk magunkat” (Lovas 2011: 277–278).

BIBLIOGRÁFIA

- Augé, Marc: *Nem-helyek. Bevezetés a szürmodernitás antropológiájába*. Budapest, 2012, Műcsarnok.
- Capek, Karel: *Abszolútum-gyár*. Budapest, 1978, Európa.
- Fukuyama, Francis: The End of History? *The National Interest*, 1989, No. 16. (2), 3–18.
- Havel, Václav: *A kiszolgáltatottak hatalma*. Pozsony, 1991, Európa.
- Iványi Márton: Dekódolás. *Dinamo Blog*, 2015. Elérhető online: <http://dinamo.blog.hu/2015/08/23/dekodolas>
- Iványi Márton: Idő és ideológia: a történelemfogalom mibenléte a közép-kelet-európai szépirodalomban. *Kalligram*, 2021, 30 (12) 85–92.
- Iványi Márton: Sors és vélt vagy valós közösség – Közép-Kelet-Európa szellemtörténeti egyedülállóságának diskurzusa a hidegháborús évtizedek visegrádi térségi irodalmában. *Kortárs*, 2022, 65 (2), 65–73.
- Jancar, Drago: *A névtelen fa*. Budapest, 2011, L'Harmattan.
- Kundera, Milan: *Nevetés és felejtés könyve*. Budapest, 2014, Európa.
- Lovas Ildikó: Az idő veszett el, avagy mi ezért nem tartunk macskát. In *A névtelen fa*. Budapest, 2011, L'Harmattan, 275–279.
- Örkény István: *Lágerek népe*. Budapest, 1981, Szépirodalmi.
- Varga, Krzysztof: *Turulpörkölt*. Budapest, 2009, Európa.
- Végel László: Balkáni vándor. Utószó a Diófa házikóhoz. In Jergovic, Miljenko: *Diófa házikó*. Budapest, 2017, L'Harmattan.

Egy étellel ezelőtt: az emlékezet betevő kenyere

Bruck Edith: *Az elveszett kenyér*

„Mintha a nyári napsütés sem melegítette volna fel a lelkeket.”¹

Az irodalmi műalkotások képződmény jellegű létmódjának része, hogy az esztétikai tapasztalat közvetítésén túlmenően kulturális jelentőségüknél fogva képesek „magukra venni” a múlt terhét, s akár történelmi regény, dokumentumregény vagy önéletrajzi munkák formájában számot tudnak adni a közösségi emlékezés feladatáról a szélesebb olvasóközönség számára. Mára a kortárs emlékezetkultúrában különösen felértékelődtek az epikai fikcióalkotás azon formái, amelyek a közösségi múlt elfeledett eseményeit emelik be újra az írás és olvasás kommunikatív terébe. Az „emlékezet transzformatív erejének” érdeme, hogy képes meghaladni a modern felfogást, amely a ciklikusan ismétlődő társadalmi krízisekben a múlt örökségétől a feledésen keresztül történő megszabadulás esélyét látta. A jövő regeneráló képességébe vetett bizalom megrendülése hívta életre az emlékezés egyetemes etikai imperatívuszát, miszerint a múlttal való szembenézés elengedhetetlen feltételét jelenti a jövőbe való előrelépésnek.² Az irodalmi műalkotásoktól sem vitatható el az a transzformatív erő, hogy olyan múltat mutassanak fel, amelyben a kortárs jelen nemcsak felismerheti önmagát, de rajta keresztül a saját jövőjét is megalkothatja.

A holokausztemlékezet képviselői közt kivételezett státusz illeti meg azokat a szemtanú túlélőket, akik személyesen megjárták a koncentrációs táborokat. A szemtanúnemzedék tagjai néhányan nem csupán önéletrajzi igénnyel vetették papírra a légerekben szerzett tapasztalataikat, hanem maradandó művészi formába öntve exempláris jelentéssel ruházták fel mindazt, ami Auschwitz-ban megtörténhetett. A magyar irodalomban Kertész Imre, az olasz literatúrában Primo Levi testesítette meg a holokausztíró reprezentatív típusát, aki a genocídium ideje alatt alámerült a számozott *Häftlinge*k szögesdrótkerítés mögé zárt tömegébe, hogy a halálgyárak sorstalan világából visszatérve magára vállalja a tanúságtévő szerepét és feladatát. A megsemmisítő táborok túlélői nagyrészt

HORVÁTH PÉTER (1975) filozófus, irodalomtörténész.

1 Bruck Edith: *Az elveszett kenyér*. Ford. Lukácsi Margit. Bp., 2022, Európa, 22.

2 Aleida Assmann: Az emlékezet átalakító ereje. Ford. Máté Éva Gyöngy. In *Studia litteraria*, 2012, 1/2, 11.

tudták magukról, hogy „titokhordozónak” (Geheimnisträgernek) számítanak, ezért írhatta Levi, hogy egy szörnyűségében megismételhetetlen történelmi esemény szenvedő alanyaiként „egyedülálló valaminek voltunk a tanúi”.³ Első könyvének megjelenésétől fogva Bruck Edith szintén a testamentáris igazság szolgálataként fogta fel írói munkáját, amellyel az emlékezés erkölcsi kötelességének tett eleget. A *Signora Auschwitz* névvel illetett Bruck a holokauszt-túlélő szemtanúk egyikeként az elmúlt évtizedekben íróként is széles körű reputációt vívott ki magának, joggal állapíthatták meg róla, hogy „jelenleg ő az egyetlen magyar zsidó emigráns, akinek legalább valamennyire ismerik a nevét a hazájában és nemzetközi körökben is”.⁴ A magyar prózatörténetben Kertész *Sors-talansága* tekinthető az egyedüli olyan esztétikai értékkel bíró prózai műnek, amely maradandó művészi formában kölcsönzött a koncentrációs táborok valóságának irodalmi jelentőségét.⁵ S ebből a szempontból kiváltképp fontos, hogy felhívjuk a figyelmet Bruck Edith két lágerélményt feldolgozó *Ki téged így szeret* és *Az elveszett kenyér* című regényére, melyek ma már részét képezik a holokauszt világirodalmi kánonjának. Mindkét alkotást olaszul írta szerzője, aki úgy tekint vissza általuk az életére, hogy a magyar holokauszt történetének emlékezete ha nem is kizárólagos, de mindenképpen kitüntetett szerepet játszik benne.

Az író legismertebb, *Ki téged így szeret* (*Chi ti ama così*) című első műve 1959-ben jelent meg. Bár a szerző 1946-ban, közvetlenül a fogságból való hazatérése után hozzákezdett élményeinek lejegyzéséhez, végül tizenkét évvel később Levi biztatására olaszul írta meg memoárját. A nagy sikerű könyv az önéletrajzi emlékezet hitelességével idézte fel a születés évétől 1952-ig tartó időszakot, ami tehát a táborból való kiszabaduláson túl magába foglalta a kívándorlás és az izraeli évek eseményeit. Az epikai holokauszt-reprezentáció különböző példái közül Bruck kötetét az különbözteti meg, hogy első személyű elbeszélésformában zsidó családtörténetként cselekményesítette a fikcionált múltat. A főszereplő a lineáris cselekményben mindvégig a Steinschreiber család tagja marad, aki a haza és a család társadalmi intézményén keresztül tapasztalja meg magyar és zsidó identitását. A személyes életút húsz évének fejlődési íve a nagykorúvá válást a születéssel kapott genealógiai örökségtől való végleges elszakadás történeteként rajzolja meg. A mű hősnője sem a magyar, sem a zsidó államban nem talál otthonra, a haifai kikötőjelenet a családtól és a hazától vett búcsúval zárul. A *Ki téged így szeret* hazátlanná vált holokauszt-túlélője

3 Primo Levi: *Akik odavesztek és akik megmenekültek*. Ford. Betlen János. Bp., 1990, Európa, 190.

4 Louise O. Vasvari: Lefordított traumák, lefordított életek. Holokauszt-túlélő magyar nők az emigrációban. Ford. Horváth Györgyi. In *Múlt és Jövő*, 2009, 1, 39.

5 Természetesen a KZ-tapasztalatról több figyelemre méltó írás is megjelent az elmúlt több mint nyolcvan év során, elég csak Nyiszli Miklós *Dr. Mengele boncolóorvosa voltam az auschwitzi krematóriumban* vagy Kerényi Grácia *Utazások könyve* című művét említeni, de ezek nem szépirodalmi igénytel megírt epikai műalkotások.

számára a koncentrációs táborok előbb a szülőföldként értett magyar haza, az izraeli emigráció kudarca pedig a választott zsidó haza elvesztésén keresztül teljesíti ki a hontalanság tapasztalatát.

Az elveszett kenyér (Il pane perduto) sok szempontból ritkaságszámba menő irodalmi alkotás, többek közt azért is, mert szerzője kilencvenéves korában fejezte be, ami önmagában rendkívüli alkotóerőről árulkodik. A könyv kilenc nyelven, közte Lukácsi Margit fordításában 2022-ben jelent meg magyarul, s elnyerte az olasz Viareggio irodalmi díjat. Akárcsak a *Ki téged így szeret* esetében, ezúttal is önéletrajzi ihletésű szövegről van szó, Bruck Edith 65 év után elevenítette fel újra életének legfontosabb állomásait, amelyben a hontalan emigránssá válás története a római letelepedéssel talál megnyugtató lezárást. A két könyv múltreprezentációja közt mindössze az 1943 és 1952 közti időszakot illetően van átfedés, ez a periódus teszi lehetővé a párhuzamos olvasást és összehasonlítást. *Az elveszett kenyér* a deportálást megelőző 1943-as évben kezdődik, és a kortárs jelenben végződik, de az életpálya elbeszélése mellett a kompozíció részét képezi egy Istenhez írt levél és a mű születési pillanatát megörökítő jegyzet is. Talán érdemes ezzel az utolsó fejezettel kezdeni, amelyből kiderül, hogy az írónőt egy fulladással járó emlékezetkihagyásos trauma éri, amikor hirtelen nem jut eszébe a komputer szó, s ez a pillanatnyi megrendítő felejtés készletti összegző visszatekintésre. Az amnézia rettenete közvetlenül a szemtanúság alapját jelentő személyes emlékek elvesztését fenyegeti, a mű ezért a tanúemlékezet olyan önábrázolásaként olvasható, ami felszínre hozza a számítógépben tárolható memória és az autobiografikus emlékezés közti különbséget. A perszonális, spontán és önkéntelen emlékezés (*Erinnerung*) és a mentális működésként felfogott racionális emlékezet (*Gedächtnis*) alternatívái szerint a személyes emlékezés folyamatosan változó, lezárhatatlan cselekvés, az emlékezet állandóságát viszont időbeli rögzítettsége és térbeli tárolhatósága garantálja. Az emlékezés és felejtés közt fennálló dinamikus kapcsolat tehát az emlékezést összetett szövegalkotó mechanizmushoz, nem pedig passzív tárhelyhez teszi hasonlatossá. Az emlékezés részeként elgondolt felejtés egy rejtett, időleges inaktív emlékezetet hoz létre, melyet „a kulturális jelek újraszemiotizálásának” nevezett folyamat reaktiválhat. A felejtés a funkcionális széttagolódás ‘produktív’ folyamatának részeként ily módon egy olyan kreatív emlékezet generálója, amely új esztétikai és etikai formákat teremt.⁶ Bruck Edith műve jól leírható e modell alapján: a KZ-túlélő „lélegzetelállító” felejtéstapasztalata szakadást teremt az időben, ezáltal létrejön az inaktív emlékezet átmeneti traumatizált állapota, amelynek végeztével reaktiválódik az írás újraszemiotizáló mechanizmusa, s a kreatív emlékezet megteremti a felejtés és az emlékezet ellenében megalkotott irodalmi művet. A prózai önleírás a szemtanú életét egy mesehős erdőn átvezető útjához hasonlítja: „Ma még saját magam számára is valószínűtlennek

6 Wolfgang Müller-Funk: *Elbeszélés, emlékezés. A kulturális és a kollektív emlékezet narratológiájáról*. Ford. Mártonffy Marcell. In *Műhely*, 2015, 5–6, 78–80.

tűnik hosszú utam, amely olyan, mint egy mese a huszadik század erdejében, melynek árnyéka hosszan rávetül a harmadik évezredre is.”⁷ A holokauszt túlélő útjának történelemre vetett árnyéka előtt egy falusi lány múltképe rajzolódik ki a mese kontrasztfényében, ahogy időtlen fiatalágában ott áll ismeretlen jövője előtt.

A regény nyitómondatában a mese egy emlékképpel veszi tehát kezdetét, „volt valamikor régen egy kislány”, akiben az elbeszélő tizenkét évesen látja önmagát, ahogy „röpködő szőke hajfonataival mezítláb szaladgált a langyos porban a tavaszi napsütésben”.⁸ Minden múlthoz tartozik egy aktuális szemlélő, aki az emlékezés időtávlatából szemléli azt, s ez *Az elveszett kenyér*ben nem más, mint a rektor mellett álló, fekete tógába öltözött, pályája csúcsára ért, díjakkal kitüntetett híresség. A társadalmi szerep és a belső önszemlélet megkettőződésén alapuló hasonló helyzettel találkozhat az olvasó, mint amelyet a Nobel-díj átvétele alkalmából 2002-ben írt *Stockholmi beszédében* Kertész felvázolt: „Amióta repülőgépre szálltam, hogy itt, Stockholmban átvegyem az ez évi irodalmi Nobel-díjat, szakadatlanul egy szenttelen megfigyelő szűrős tekintetét érzem a hátamon; s ebben az ünnepi pillanatban, amely hirtelen a közfigyelem fókuszába állít, inkább e hívős megfigyelővel, semmint az egyszerűen világszerte olvasott íróval érzem magam azonosnak.”⁹ Ahogy Kertész nem kerülhette el a munkát, hogy megszabaduljon a világhírű író imázsától, úgy Brucknak is szüksége volt arra, hogy a nyilvánosság elvárásainak megfelelő társadalmi szerepképviseleten túl megtalálja egykori önmagát: „miközben a vörös szőnyegen lépkedek, fájdalmas nosztalgia tör rám egykori mezítlásbas önmagam iránt, amint ott szaladgálok a langyos tavaszi porban a Hat ház utcában, ahol én Én voltam, múlt nélkül, amikor még csak jövőm volt, egy élettel ezelőtt”.¹⁰ A szőke lány „egy élettel ezelőtt” létezett, abban a KZ-élmény előtti időben, amikor az élet még nem túlélés, a gyermek még nem emlékek terhét cipelő túlélő volt. Az a mezítlásbas múlt nélküli jövő, ami egykor Tiszakarádon még az övé volt, az évtizedek elteltével úgy vált jövő nélküli múlttá, hogy semmit sem változott, időtlen állóképként őrizte meg a benne önmagát szemlélő gyermeklány tükörképét: „Nagyon egyszerű gondolatok ezek, kisszerűek, annak a kislánynak a gondolatai, aki bennem él, nem nőttek meg és nem is öregedtek meg velem együtt, és nem is nagyon változtak.”¹¹ A kép valahol két élet között áll, azon a helyen, ahol az Én ‘egy élettel ezelőtt’ mint a porban önfeledten futkározó kislány és ‘egy élettel azután’ mint a vörös szőnyegen lépdelő „kivételezett kislány” egymásra ismerhetnek. Az emlékezet alanya és tárgya, múltja és jövője úgy van jelen a képben, hogy az idősíkok találkozásánál egymásba érhet a falu

7 Bruck: *Az elveszett kenyér*, 153–154.

8 Uo. 9.

9 Kertész Imre: *A stockholmi beszéd*. Bp., 2002, Magvető, 5.

10 Bruck: *Az elveszett kenyér*, 141.

11 Uo. 145.

pora és a vörös szőnyeg, rajta az időn kívüli figuraként lépkedő, szaladgáló kislánnyal.

Bruck Edith új kötetének legsikerültebb részét a tiszakarádi gyermekkor ábrázolása alkotja. A szöveg érzékletes képet ad arról a nyomasztó változásról, ahogy a fokozódó antiszemitizmus miatt az öttagú zsidó család egyre szorultabb helyzetbe kényszerül, miközben mindennapos gondjaik és örömeik, rettegésük és reménykedéseik közepette igyekeznek összetartani és boldogulni. A család szigorú hallgatásba burkolózik, hogy eltitkolja a legkisebb lány, Ditke elől a valóságot, aki ezért nem érti a kirekesztés egyre direkter megnyilvánulásait, ami őt és a zsidó közösség tagjait éri. Az iskolából elmaradó zsidó osztálytársak, a nem fogadott köszönés a diákok részéről, az embereket náci karlendítéssel üdvözlő tanító, az antiszemita rigmusok és a fizikai erőszak megjelenése, a rendeleti és szülői tiltások, amelyek miatt a gyerekeknek az utcára sem szabad kimenni, a közvetlen fenyegetettség képét öltik magukra. Az elbeszélésmód nem első, hanem váltakozó módon hol egyes, hol többes szám harmadik személyben beszél el az eseményeket, így a történések szereplőjeként Ditke, „anyjuk”, a „szülők”, a „bátyja”, a „szomszédasszonyuk” jelenik meg. A kötet tehát nem az én-elbeszélés monológjára épül, hanem az elbeszélő saját családjának történetét meséli el, ez a poétikai megoldás eredményezi azt, hogy a szöveg nem a memoárszerző hangján szólal meg. A narrátor nem első személyben beszél el gyerekkorának utolsó szakaszát, hanem egy kislányról, Ditkéről ír, ő róla szól a történet, akinek ekkor még nincs saját hangja. A főszereplő a zsidó család része, ami féltő gondoskodással veszi körül, ez az ő családja, az *övé*, melynek osztozik a sorsában. A regény viszonylag differenciált képet rajzol a bodroglői településről, ami azt jelenti, hogy a „passzív szemlélők” („bystander”) és a leplezetlen közösségi diszkrimináció mellett a szolidaritás megnyilatkozásairól is beszél. A ház előtt 1943-ban sem marad el a karácsonyi dalköszöntő, az apa barátja, Gyula bácsi pedig nem csupán a hó alól szabadítja ki a házban rekedt családot, de Sátoraljaújhelyen egy zsák ételmezt is becsempész nekik a gettófalán át. A *Ki téged így szeret* narratívájából ezek a támogató, segítségnyújtásról tanúszkodó cselekedetek szinte teljesen hiányoznak, mindössze az iskolai tanárno kedvessége közös elem, ebből következően úgy tűnik, mintha az idő megszépítette volna az emlékeket, *Az elveszett kenyér* nem fest olyan sötét képet a többségi társadalom részvétlen magatartásáról.¹² Nem mondható el ugyanez a csendőrök

12 A megállapítás, miszerint a Bruck Edith által vállalt „morális tanú” szerep eleve feltételezi „a magyar-zsidó viszony leegyszerűsítő dichotómiaként” történő ábrázolását a *Ki téged így szeret* szövegében, *Az elveszett kenyér* esetében még kevésbé bizonyítható, mint a szerző első írásában. A *Ki téged így szeret*ben a házépítésben segédkező cigány bácsi szerepeltetése árnyalja a „dichotómia” felvetését, ahogy a mű a többségében református családok gyerekei részéről is megőrökít szolidáris cselekedeteket: „Maradt néhány keresztény barátom, akik egypárszor megvédték.” Bruck: *Ki téged így szeret*. Ford. Székely Sándor. Bp., 1964, Európa, 14. Andrea Pető: Politics of Memory in Edith Bruck's Three Visits Tiszakarád. In *Postmigrantisch gelesen Transnationalität, Gender, Care*. Hrsg. Katrin Huxel, Juliane Karakayali, Ewa Palenga-

bemutatásáról, akik az egyetlen szereplői réteg, amely mindkét alkalommal a legnegatívabb színben jelenik meg, kíméletlen brutalitásuk és antiszemita gyűlöletük minden – esetenként még a náci katonák viselkedésében is tetten érhető – empátikus gesztust nélkülöz. A fejezet szöveggondozásának alaposága ugyanakkor hagy némi kívánnivalót maga után, feltűnő ugyanis, hogy Ditzkének kétszer van tizenharmadik születésnapja, egyszer még áprilisban, másodszor viszont, az önéletrajzi szempontból hiteles, május eleji időpontban.¹³

Bruck munkájában mint a zsidó szenvedéstapasztalat jelképe, a kenyér az egész műre érvényes vallási jelentést hordoz magában. Az egyiptomi rabszolgaságban az élesztő nélkül készített kovásztalan kenyér (macesz) volt a zsidóság étele, a pészah ünnepe arra utal, hogy a fáraó fogságából menekülő zsidóknak nem volt idejük a tészta megkelesztésére. Az eseménynek a közösségi emlékezetben betöltött kiemelt szerepére Jan Assmann mutatott rá: „Az olyan szertartások, mint a pészah-rítusok, az Egyiptomból való kivonulásra emlékeztető kommemoratív intézmények.”¹⁴ A regény elbeszélése szerint a zsidó húsvét hetében a főszereplő egyáltalán nem mozdul ki otthonról, a család tagjai „tőlük szokatlan komolysággal”, „örömtelenül és énekszó nélkül” követik a rituális előírásokat, s ahogy az Izraelen kívüli zsidók teszik nem hét, hanem nyolc napig pászkat fogyasztanak. A mű szövegében „az ünnep végén, ami szinte mindig áprilusra esett” az anya a jószívű szomszédától kapott lisztből dagasztja meg az új kenyereket a család számára.¹⁵ A csendőrök azonban hajnalban rátörnek az ajtót a családra, a drámai jelenet leírásában az ünnep utolsó napjára megdagasztott és éjszaka megkelt öt vekni különös hangsúlyt kap, miután az anya minden rémülete az elvesztett kenyerek miatt érzett fájdalomban sűrűsödik össze. A pészah megszentelt időszakának végeztével a profán történelem, a népi társadalmi radikalizálódó holokauszt veszi kezdetét, a szövegben a ceremoniális zsidó emlékezet és a holokauszt összekapcsolásával az egyedi történeti esemény beépül a zsidó szenvedéstörténetbe. Az *elveszett kenyér* holokauszt-reprezentációjának különleges vonása a kenyérhez kapcsolódó tradicionális jelentés motívum-szervező funkciójában ragadható meg, amely kontaktust létesít a biografikus emlékezet és a kulturális emlékezet között.

Ha összehasonlítjuk, feltűnő, hogy a *Ki téged így szeret* inszenizálásában a hatósági intézkedés leírásában a kenyér egyáltalán nem játszik szerepet, ezért

Möllenbeck, Marianne Schmidbaur, Kyoko Shinozaki, Tina Spies, Linda Supik, Elisabeth Tuidier. Transcript, Bielefeld, 2020, 225. [online] URL: <https://doi.org/10.14361/9783839447284-002> [2023. 01. 07.]

13 „Az ég kinyílt Ditke tizenharmadik születésnapjára, aki megszabadult elnyűtt cipőjétől, és egy mély lélegzet után ismét meztől szaladgált a langyos porban. De ezúttal Juja, a bolond lány is szaladt utána, a háta mögött leköpködte, csúnya szavakat kiabált utána.” „Életemben először, a tizenharmadik születésnapomon tortával ünnepeltünk [...]” Bruck: *Az elveszett kenyér*, 30, 38.

14 Jan Assmann: *Mózes, az egyiptomi. Egy emlékmű megfejtése*. Bp., 2003, Osiris, 110.

15 Bruck: *Az elveszett kenyér*, 30.

Bruck emlékezetpoétikai újítását a holokauszt-ábrázolásban bekövetkező lényegi fejleményként kell értékelnünk. Az *elveszett kenyér*ben a csendőrök fellépése a pészahot követő napon, április 16-án zajlik le, azon a vasárnapon, amikor a történeti kutatások szerint megkezdődött az I. művelati zónában a zsidók összegyűjtése, ez az időpont 2001 óta a Holokauszt Magyarországi Áldozatainak Emléknapja. A képet árnyalja, hogy a tiszakarádi Grosz Ignác beszámolója szerint ők a nem zsidó lakosoktól előre értesültek a várható razzia időpontjáról, ami a húsvétot követő napon következett be.¹⁶ Nem derül ki, hogy a Steinschreiber családnak voltak-e előzetes információi, a *Ki téged így szeret* mindenesetre arról tanúskodik, hogy a szülők sejtették, hogy a közeljövőben tragikus események elé néznek, legalábbis erre utal az elhurcolásuk előtti este leírása: „Anyám akkor a Bibliáról kezdett beszélni, a deportált lengyel és szlovák zsidók szenvedéseiről, elmondta, hogy rosszat álmodott; álmában embereket égettek el, és azt mondta, hogy nagyon szomorú korszak köszönt miránk is.”¹⁷ A baljós anyai álmom nem, viszont a vasúti beszállítás a megyeszékhelyre olvasható *Az elveszett kenyér*ben, az út során a mélyen vallásos anya mindvégig a kisütetlenül maradt kenyerek miatt kesereg. A Sátoraljaújhelyen a cigánynegyedben felállított gettóban 15 ezer zsidót zsúfoltak össze a környező településekről. A hatóságok öt hét után hajtották végre a gettó kiürítését, a családhoz ekkor már önként csatlakozott a legidősebb fiú, Dávid is. Aznap, amikor megérkezett az első magyar transzport Auschwitzba, május 16-án vette kezdetét a bevagonírozás Sátoraljaújhelyen: az első szállítmány éppúgy 3500 főt számlált, mint a május 22-én útnak indított második; május 25-én újabb 4000 zsidót zsúfoltak marhavagonokba, az utolsó deportálásra június 3-án került sor.¹⁸ A *Ki téged így szeret* május 23-ra

16 Pető: i. m. 224. (Shoah Foundation Visual History Archive – VHA): *Interviews with Testimonies Grosz, Ignac (3803)*) A tanulmányban a keresztény húsvétot követő napként április 10-e szerepel („the deportation would take place on the following day Easter, 9-10th 1944”), valószínűbb azonban, hogy a zsidó húsvétot követő napról van szó, tehát április 16-ról.

17 Bruck: *Ki téged így szeret*, 18.

18 Randolph L. Braham: *A magyar holocaust, I.* Ford. Zala Tamás, Berényi Gábor, Sz. Kiss Csaba, Garai Attila, Seres Iván. Budapest – Wilmington, 1988. Gondolat – Blackburn, 426, 430. Váró Indárt, Sátoraljaújhely polgármesterét és a gettó csendőrkapitányát a zsidókkal szembe tanúsított kegyetlen bánásmód miatt halálra ítélték. Monográfiájába Braham 1944. április 16-át hibásan a „pészach első napjaként” említi (i. m. 426), ami feltehetően forrása egy széles körben elterjedt téves időpont megjelölésnek. Mások mellett Kádár Gábor és Vági Zoltán is ezt vette át *Hullarablás. A magyar zsidók gazdasági megsemmisítése* (2006) című munkájukban, a műről írt kritikában olvasható a témában irányadó magyarázat: „A könyv egyik tévedése e tekintetben a tömeges deportálás kezdőnapját, 1944. április 16-át a zsidó húsvét, azaz a Peszah első napjának nyilvánítani. Ez egyébként, számomra ismeretlen okokból, igen elterjedt a magyarországi holokausztról szóló szakirodalomban. Ez a nap valójában, az adott évre vonatkozó zsidó zsinagógai naptár szerint Niszán hó 23. napja, azaz a nyolcnapos peszachi ünnepet követő első nap volt. Ez a tény a pontosságon túl azért fontos, mert a gettóba hurcolt zsidóknak e nap hajnalán, mivel a Peszah, amikor mindenféle kovászos étel megfogyasztása szigorúan tilos, csak előző este háromnegyed hétkor ért véget, még egyszerűen nem volt kenyérük, amit magukkal vihetek volna a gettóba.” Frojimovics Kinga: *Hullarablás?* In *Élet és irodalom*, 2006. július 28., 30. szám, 15.

teszi az eseményt.¹⁹ Az *elveszett kenyér* nem említ időpontot, a mű exodusra történő architektuális allúziója a gettóból a vasútállomásra vezető utat is vallási távlatba helyezi: „Olyan volt, mint egy kivonulás Egyiptomból, Mózes nélkül, anélkül, hogy megjelent volna az örökkévaló, és a Vörös-tenger helyett a marhavagonok ajtaja nyílt meg fülsiketítő nyikorgással, és az embernyáját erőszakosan felhajtották a vonatszerelvényre.”²⁰ Az elbeszélői nézőpont egyszerre idézi fel az Ígéret Földjére történő kiszabadulás mintaértékű eseményét, s rombolja le annak aktualizálható értelmét, amennyiben a Kánaán helyett Auschwitz jelenti a végcélt, ahol nem a szabadság, hanem a pusztulás várja a megérkezőket. Az üldöztetési zsidó sors a maga tragikus voltában Isten hiányában is fikciószerző funkcióban jelenik meg, a szöveg azonban úgy kapcsolja be a zsidó kulturális mnemotechnikát, amivel érvényteleníti a múlt tradicionális jelentését. Az etnogenezis alapító aktusaként értett kivonulás mint olyan emlékezési paradigma, amely a történelmi idő bármely pontján képes értelemmel felruházni az önmagában elviselhetetlen szenvedést,²¹ a regényben úgy fordul az ellentétébe, hogy a deportálásnak katasztrofális jelentést kölcsönöz.

Az *elveszett kenyér*ben elbeszélte élettörténet legdrámaibb fejezetét az auschwitzi szelekció képezi. Az orvosi „vizsgálatot” követően az anya ragaszkodásában magával vinné tizenhárom éves gyermekét a gázhalálba, ha kérése ellenére egy német katona erőszakkal el nem szakítja tőle, átrugdosva a munkaképes foglyok sorába. Az író irodalmi holokauszt-reprezentációja testvértörténetként beszél el a koncentrációs táborok túlélését, az anyaszerepet magára vállaló tizenhét éves nővér és Ditke egymás iránti szeretete és feltétel nélküli támogatása minden megpróbáltatást kiáll, s végül az embertelen szenvedés mellett a közösen megélt szabadság is osztályrészül jut mindkettőjük számára. A *Sorstalanság* főhősétől eltérően, aki kamasztársai, majd Citrom Bandi, végül leginkább a buchenwaldi kommunisták támogatásának köszönheti túlélését, Bruck könyveiben a holokausztot zsidó családtörténetként beszél el. A nyolctagú család holokausztáldozatai közé tartozik az elgázosított legfiatalabb fiútestvér és az édesanyja, valamint a sokáig Dávid nevű fiával együtt Dachauban raboskodó apa. Dávid mellett tehát végül a lányok testvérközössége bizonyul erősebbnek, mint az őket megsemmisíteni akaró nemzetiszocialista gépezet. Az Auschwitzban töltött három hónap alatt Ditkének sikerül megszöknie az elgázosításra kiszemelt gyerekek közül, Dachauban két váratlan jótéteményben részesül, egy katona a csajkája alján ételt hagy neki, a konyhán pedig a szakács a nevét kérdezve fésűvel ajándékozta meg. A nővérek 1945-ben megjárják Kauferinget, Landsberget, Bergen-Belsent, Kristianstadot, a gyalogmenetek végén a bergen-belseni férfitáborban fejeződik be az útjuk, ahol a szertesztét

19 Bruck: *Ki téged így szeret*, 23.

20 Bruck: *Az elveszett kenyér*, 38.

21 Jan Assmann: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrában*. Ford. Hidas Zoltán. Bp., 1999, Atlantisz, 208.

heverő holtak összegyűjtését kell elvégezniük. Egy haldokló itt ruházza rájuk a tanúsítás feladatát, amikor arra kéri őket, hogy mondják el helyette is mindazt, ami történt. A holokauszt túléléséhez Bruck narratívájában azonban nem elégséges a passzív tűrés és az emberfeletti kitartás, utolsó döntő aktusként feltételezi a cselekvő ellenállás kifejtését: Judit ráveti magát és a földre taszítja a hűgát puskatussal verő náci katonát, aki ahelyett, hogy a bevett gyakorlat szerint lelőné őket, értékelve a bátor tettet, megkegyelmez az egymásba kapaszkodó foglyoknak. Az életben maradás nem lett volna lehetséges a sorban harmadik, ahogy a szöveg fogalmaz, „csoda” nélkül, a memoár és a regény végső soron a zsidó testvérpár egymás iránti odaadó, a közös halált vállalni kész, önfeláldozó szeretetének állít méltó emléket.

Bruck epikai írásaiban a *testimonium* sosem önmagában, a lágerregény konvencióira redukálva, hanem a népirtás történelmi idején túlmutató, tágabb ön-életrajzi perspektíva részeként valósul meg. A koncentrációs táborokban szemtanú túlélőként eltöltött valamivel kevesebb mint tizenegy hónapnak az író a szöveg teljes terjedelméhez képest nem szentel feltűnően nagy teret, a könyv egyötödét, huszonzét oldalt (*Ki téged így szeret*), vagy arányaiban még kevesebbet, mindössze tizenkilenc oldalt (*Az elveszett kenyér*). A bergen-belseni táborba 1945. április 15-én gördülnek be a vöröskeresztes gépkocsik, egy évvel korábban ezen a napon dagasztotta az anyja a Steinschreiber-házban az öt kenyeret, amelyek soha nem kerültek be a befűtött kemencébe. A felszabadulás a két lánytestvér számára akár a zsidó emlékezetalkozat ígéretének beteljesülését jelenthetné, az időnek ez a kitüntetett momentuma mégis sokkal inkább a holokausztúlélő születési pillanata, aki *Az elveszett kenyér* elbeszélőjeként, anyjára emlékezve, a zsidó tradíció alapján értelmezi az első amerikai katona megjelenését: „Anyám azt mondta volna, hogy ő a Messiás.”²²

A regény második része a szabadulást követő mintegy hetvenhét év nagyvonalú összefoglalásának tekinthető. Az Auschwitz utáni korszak három állomását a hazaérkezés és az itthoni beilleszkedés kudarca, az izraeli emigráns lét, a táncosnői munka és az olaszországi letelepedés alkotja. A legellentmondásosabb rész az otthoniak, különösen a legközelebbi családtagok, a deportálást elkerülő két idősebb nővér, Mirjam és Sára viselkedéséről szól. A munkaszolgálatban meghalt férje után megözvegyült kisgyermekes Mirjam elutasítván fogadja a két hazatérő testvért pesti lakásában, s megtiltja nekik, hogy átéltszenvedéseikről beszéljenek, a Miskolcon élő gazdag férjes asszony Sára hasonlóan, minden öröm és melegség nélkül üdvözli őket. Az árván maradt lánytestvérek közt bekövetkező szakadás és elhidegülés készteti a következő szomorú belátásra Ditkét: „A mi igazi testvéreink azok, akik ott voltak velünk a lágerban. A többiek nem értenek meg bennünket, azt gondolják, hogy az éhség, a szenvedéseink egyenértékűek az övékével.”²³ A keserű megállapítást alátámasztja,

22 Bruck: *Az elveszett kenyér*, 68.

23 Uo. 84.

hogy egyedül a táborból hazakerült bátyjkkal, Dáviddal való találkozásuk bizonyul érzelmileg őszintének és szeretettelnek. A két önéletrajzi-epikai műlt-fikció közt a tiszakarádi hazalátogatást illetően nem csupán jelentős különbségek, hanem ellentmondás is megfigyelhető. Míg *Az elveszett kenyér*ben arról olvashatunk, hogy a testvérek, látva a kifosztott a házat, sarkon fordulnak, és még az őket segítő Gyula bácsi családjával sem akarnak találkozni, addig a *Ki téged így szeretben* körbelátogatják régi barátaikat, akik nem hiszik el beszámolóikat, s csak azt követően távoznak a faluból, hogy kidobják őket a bútoraikat elhordó család házából.²⁴ Judit az izraeli kivándorlás mellett dönt, s miután nem tart vele, a főszereplő az utolsó támaszát is elveszti. A család nem segíti tovább a boldogulását, Sára pofon üti és kidobja, Dávid sem tudja befogadni, alig három hónap után végleg lezárul a KZ-túlélő szülőföldjéhez fűződő életszakasza, amire a Magyarországról való távozás tesz végérvényesen pontot. Az 1946-tól kezdődő és az 1948. szeptemberi izraeli megérkezés közt Pozsonyban és Münchenben töltött időszakról csak futólag számol be az elbeszélő. A tizenöt évesen megélt abortusszal, csalódással végződő első nagy szerelemről és az első házasságról a *Ki téged így szeret* részletesebben tudósít, ez az élményanyag képezte a háttérét az író nő szintén Viareggio-díjat nyert *Hány csillag az égen? (Quanta stella c'è nel cielo, 2008)* című regényének.²⁵

A főszereplő 1948 szeptemberében azzal a tudattal érkezik meg Haifába, hogy a támogatásukat megtagadó két nővérével szemben Dávid és Judit az újonnan megalakult izraeli állam polgárai. Az első tapasztalat, amelyben részesül, hogy az érkezőket származásuk szerint szállásolják el, „a magyarok magyarok lettek, a románok románok, miközben odahaza csak zsidók voltunk”.²⁶ Az Izraelben töltött négy évet a meggyőződéses pacifista Ditke számára a nőkre is érvényes kötelező katonai szolgálat kikerülése határozza meg, ezért férjhez megy a hajón megismert első férfihoz, akitől féltékenysége miatt kénytelen elválni. A kórházi, majd a pincéri állás, az első közös, majd saját bérlemény jelentik az egzisztenciateremtéshez vezető kezdeti lépéseket. Amíg a *Ki téged így szeret* hosszasan értekezik a szabreszek és az európai menekültek közti ellentétéről, a főszereplő idegenkedéséről az életerős fiatal nemzedékkel szemben,²⁷ *Az elveszett kenyér* a holokauszt túlélők negatív megítélését az új hazában mindössze egy sofőrrel való incidens erejéig tematizálja, aki nem akar hallani Auschwitzról, s kioktatónan közli, hogy erősnek kell lenni, méltósággal élni és meghalni. Bruck Edith az elsők egyike volt, aki kritizálta a holokauszt túlélők

24 Bruck: *Ki téged így szeret*, 68; *Az elveszett kenyér*, 81.

25 Bruck: *Hány csillag az égen?* Ford. Barna Mária. Bp., 2015, Európa. A regényből készült *Anita B.* című filmet Roberto Faenza rendezte, a forgatókönyvet Bruck Edith és férje, Nelo Risi írta, az egyik szerepet pedig Osvárt Andrea játszotta benne. Roberto Faenza (rend): *Anita B.* Rai Cinema, 2014, film.

26 Bruck: *Az elveszett kenyér*, 96.

27 Bruck: *Ki téged így szeret*, 123–124.

izraeli fogadtatását, sérelmezte, hogy nem hallgatták meg őket, lehajtott fejjel kellett járniuk, mert felrötták nekik a cselekvő ellenállás hiányát: „Az olyan emberek számára, mint mi, akik a koncentrációs tábor szörnyű tapasztalataiból jöttek, szörnyű volt, hogy nem találtak egy szemernyi emberségre sem.”²⁸ A regényben a testvérek megbotránkozására a Schreibeiner család legifjabb tagja végül egy négytagú táncegyüttessel tér vissza Európába. Az izraeli emigráció vége azt jelenti, hogy *Az elveszett kenyér* hősnője megkezdí önálló életét, maga mögött hagyja a táborélményben vele együtt osztozó holokausztúlélő testvéreinek közösségét, hogy minden rokoni segítség nélkül, egyedül vágjon neki a nagyvilágnak.

A szerzői biográfia szerint egy zürichi vendégszereplést követően a vándoréveket az itáliai megérkezés zárja le 1954-ben. A huszonhárom éves táncosnő Nápolyban rögtön felismeri, hogy „ez az én országom”, a római költözéssel egy szépségszalon megbízott vezetője lesz, ahonnét első könyvének megjelenése szabadítja ki, megtalálva filmrendező férje mellett a magánéleti boldogságot. *Az elveszett kenyér* és a *Ki téged így szeret* azon kevés prózai alkotások közé tartoznak, amelyekben egy női író tesz tanúságot, ami azonban nem mentes a kritikai állásfoglalástól. Bruck Edith a hetvenes években aktív résztvevője volt az olasz feminista mozgalomnak, ahonnét a személyét ért antiszemita megjegyzések miatt távozott. A női főnökéről adott jellemzése sem illeszthető be a feminista olvasatok elvárásrendjébe, mivel negatív értékítéletében visszautal táborbeli tapasztalataira, miszerint „a nők a lágerben is rosszabbak voltak a férfiaknál”.²⁹

Az örök város az otthonra találás helye, ahol a magányos bevándorló megtanulja azt a nyelvet, amelyen újra leírhatóvá válnak a múlt megrázkódtatásai: „Új szavak kellenének, arra is, hogy elmeséljük Auschwitzot, új nyelven, egy olyan nyelven, amelyik kevésbé sebez meg, mint az anyanyelvem.”³⁰ A legkisebb Steinschreiber lány számára a legfontosabb identitását meghatározó kötődést az anyjával való kapcsolata jelentette. Életútját a regény Bildung-narratívája az anyától való elszakadás folyamataként körvonalazza, a szülő helyét a lágerben „Anya-Judit”, majd az anyaföldként értett magyar szülőháza és Izrael mint az anya hitének Ígéret Földje foglalja el, végül olasz földön utolsó stációként az anyanyelvről való lemondás következik. A születéssel kapott anyai biztonság leépülése azért döntő fontosságú, mert ez vezet el az íróvá válásig, a *Ki téged így szeret* ezt a fejlődést csak az izraeli búcsúig mutatta be, *Az elveszett kenyér* viszont egészen a tanüemlékezet megrendüléséig viszi tovább. Ahogy arról Bruck Edith egyik interjújában vallott, ez új idióma elsajátítása a múlt terhétől való felszabadulás

28 Edith Bruck, a Translingual Writer Who Found a Home in Italy: An Interview by Maria Cristina Maceri. In *Italica*, 2007, 2–3, 612–613. [online] JSTOR. URL: <https://www.jstor.org/stable/40505721> [2022. 04. 19.]

29 Bruck: *Az elveszett kenyér*, 135.

30 Uo. 126.

élményével gazdagította az életét: „A választott nyelvemben nincsen tágasság és mélység, hiányzik belőle a szülőhazám múltja, a kultúra, a történelem, a közösség, ahol felcseperedtem, és ettől könnyednek, szabadnak érzem magamat. Az olasz nyelvben sem anyámnak, szegénynek, a sóhaját nem hallom, sem apámnak, szegénynek, a zsémbeléseit, és hiányoznak belőle a szomszédok táj-szavai. Elárvult nyelv ez: se szülege, se illata, se zamata nincsen, ami a legfájóbb emlékeket felidézheti.”³¹

Az anyanyelvvél való szakítást kísérő gyötrelmes idegenségről szóló sorok Kertész Imrének *A száműzött nyelv* című előadásában kifejtett gondolataira rezonálnak. A *Sorstalanság* szerzője Berlinben beszélt arról, hogy az idegenség az írói hitelesség szükségszerű előfeltétele, s azért szeret magyarul írni, mert így jobban átérzi az írás lehetetlenségét abban a társadalomban, amelynek az objektíváció tudatával felruházott kollektív tudata a „Mi” helyett legfeljebb az „Ők” személyes névmást tartja fenn számára. Kertész irodalmi nyelve mindig megőrizte anyanyelvi fundamentumát, miután számára a holokauszt-áldozat apával szemben az anya mindig a holokauszt túlélő követhető mintáját jelentette, szemben Bruck Edithtel, akinek mindkét szülője holokauszt-áldozat volt, s elsődlegesen emigráns nővére, valamint bátyja testesítette meg a holokauszt túlélés példáját. Írói identitásának fontos része, hogy munkáit nem az anyától megörökölt magyar nyelven írta. *Az elveszett kenyér*ben úgy fogalmaz, hogy Olaszország „örökbe fogadta őt”, és „sokkal többet kapott tőle, mint a mindennapi kenyér”,³² tegyük hozzá, elsősorban azt az „árva nyelvet”, amelyen hontalan bevándorlóként elmondhatta tapasztalatait. Kertész a holokausztíró egzisztenciális helyzetéből fakadó faktikus értelemben vett szellemi idegenséget ugyanakkor nemcsak az anyanyelv vonatkozásában, hanem minden nyelv esetében érvényesnek látta: „A Holocaust írója mindenütt és minden nyelven szellemi menekült, aki mindig idegen nyelveken kér szellemi menedékjogot”. Az öngyilkosság ellenében vállalt túlélés a nyelvben tárja fel a létezés köréből kivont haza veszteségtapasztalatát: „Száműzetést [jelent] az egyetlen igazi hazából, amely sohasem létezett. Ha ugyanis létezne, akkor nem volna lehetetlenség a Holocaustról írni, mert akkor a Holocaustnak volna nyelve, s a Holocaust írója beágyazhatná magát egy létező kultúrába.”³³ Bruck számára a magyar nyelv mindenekelőtt az anya nyelve volt, akit utolsó családtagként ő kísért el legtovább a gázkamrákhoz vezető úton. Neki, a holokauszt túlélőnek azonban ahhoz, hogy írni tudjon, éppúgy maga mögött kellett hagynia az anyanyelvét, ahogy azt egy 1944. május végi napon, erőszak nyomására anyjával szemben is

31 Bruck Edith: *Az emlékezés tart életben minket. A Teramói Tudományegyetemen a Guido II degli Aprutini érdemrend átvétele alkalmából tartott beszéd.* Ford. Király Júlia Kinga. In [online] URL: <https://litera.hu/irodalom/elso-kozles/bruck-edith-az-emlekezes-tart-életben-minket.html> [2023. 01. 08.]

32 Bruck: *Az elveszett kenyér*, 140.

33 Kertész Imre: *A száműzött nyelv.* In *A száműzött nyelv.* Bp., 2001, Magvető, 292.

megettette. A magyar anyanyelv azonban nem veszett el, hanem megmaradt az anya halálának traumáját némaságban megőrző elfeledhetetlen nyelvnek. A holokauszt nyelvéről szóló elméletek egyik mércéjét Paul Celan *Brémai beszéde* jelenti, melyet egy évvel a *Ki téged így szeret* megjelenése előtt mondott el: „Igen, a nyelv megmaradt el nem vesztettnek, így igaz, mindennek ellenére. Csakhogy maga mögött kellett hagynia saját megválaszolatlanságait, maga mögött kellett hagynia borzalmas elnémulását, maga mögött kellett hagynia a halált hozó beszéd ezernyi sötétségét. Mindezt maga mögött hagyta, és nem engedte át szavait annak, ami történt; mégis, keresztülment ezen a történésen. Keresztülment, és kiléphetett ismét a napvilágra, 'gazdagodva' mindezekről.”³⁴ Az anyanyelv az emigráns író számára sosem hagyta maga mögött a halált hozó beszédek sötétségét, maga lett a „borzalmas elnémulás”, szótlán csendjébe temetkezve mindörökké megőrizte az anya halála és vele együtt a holokauszt-áldozatok felett érzett gyászát. Az írás úgy lett az emlékezés médiuma, hogy a traumára immunis olasz nyelven tette olvashatóvá azt a múltat, ami magyarul kimondhatatlan maradt. Mert az anyanyelv nélküli tanúságról való írást Auschwitz sem tudta megsemmisíteni: „Elpusztíthatatlan: itt van bennem az írás, és senki ki nem törölheti.”³⁵

A végtelenről lemondani nem hajlandó és az időn áttörni kész költeményt Celan tengeren hányódó palackpostához hasonlította, amely egyszer majd partot ér, de addig is úton van „egy megszólítható Te felé”.³⁶ Bruck könyvében ez a vokatívusz Isten felé fordul, amikor a vívódó idős író életre szóló párbeszéde betekintést enged hitének és kételyeinek legbensőbb lelkivilágába. A mű utolsó fejezete konfesszió a hitről, az egyetlen anyai örökségről, amely kiállva az idők próbáját, Deborah-tól megmaradt. Amikor megszólítja a némaságába zárkózó Istent, Bruck nem annyira tanúként, mint inkább vallomástevekként szólal meg: „minden szó és minden sor egyre inkább felfelé törekszik, és ki tudja, hátha elérnek Hozzád”.³⁷ Ha sikerült túlélni a koncentrációs tábor, kell, hogy legyen valami értelme az életnek, ami Isten előtt is felmutatható. Az Auschwitz utáni Isten előtt, aki tétlenül végignézte, hogy népét legyilkolják, az őt megszólító vigasztaló, szép szavak a túlélőnek mégis „úgy kellene, mint éhes száznak a kenyér”. S az utolsó fohász felidézi az anya által kelesztett cipókat, amelyben jelennek és múltnak az emlékezetben megteremtett időbeli koincidenciája megtalálja adekvát értelmét: „az emlékezetet, mely hűtlenül is hú hozzám, az én mindennapi kenyeremet hagyd meg”.³⁸

34 Paul Celan: Beszéd Bréma szabad Hanza-város Irodalmi Díjának átvételekor (1958). Ford. Márton László. In *Vigília*, 2020, 11, 802.

35 Bruck: *Az elveszett kenyér*, 106.

36 Celan: *Meridián*, 803.

37 Bruck: *Az elveszett kenyér*, 145.

38 Bruck: *Az elveszett kenyér*, 149.

Bruck Edith új regényében az emlékezet testamentáris irodalmi önreprezentációja a kenyér ábrázolásában valósul meg. Az emlékezet alanya a túlélő, az emlékezet tárgya a túlélő saját élete, az elbeszélte emlékezet a hontalan író nő fejlődéstörténete, az idő törés- és fordulópontja a csendőrök betörésének áprilisi hajnala. A kenyér pedig maga az emlékezet tanúsága, amelyet az irodalmi mű felmutat. A szemtanú szükségképpen a maga képére formálja a múltat, amikor nemcsak emlékezik, de a megírt mű által arra is emlékeztet, hogy a tanúságtétel nem a múltról, hanem sokkal inkább a múltért és a jövőért történik. Tanúnak lenni az ember egyik kitüntetett létmódja, ami különbözik az áldozat, a bíró, a vádlott vagy a tettes létformájától, amennyiben egyedül neki dolga, hogy számot adjon az igazságról. Az *elveszett kenyér* maradéktalanul eleget tesz ennek a kívánalomnak, ebből ered, hogy nem memoárként vagy vallomásként olvasható, hanem egy családjától, hazájától, anyanyelvétől és a születéssel kapott származás örökségétől elszakadt tanú megmenekült igazságaként.

Orosz István: Bolondok hajója illusztráció

„Sokországos magyar irodalmi haza”

Szilágyi István válogatott publicisztikái

A Kolozsváron élő Szilágyi István elsősorban prózaíróként ismert. Jeles irodalomtörténészeket idézve: olyan „remekmű” szerzőjeként, mint a *Kő hull apadó kútba* s olyan, Ady és Zrínyi „magyar sorsköltészetéhez” hasonló „sorsregény”, a „21. század első nagy magyar regénye” alkotójaként, mint a *Hollóidő*. Mértékadó és mértéktudó elemzők e két „bonyolult remekléshez” veszik a következő alkotást, szinte csodát emlegetve: „Három nagyregény, három remekmű; álmélkodva szemléljük külön-külön és együtt a *Kő hull apadó kútba*, az *Agancsbozót* és a *Hollóidő* pazar sorozatát. A prózaepika legtartósabb értékeivel való összehasonlítást sem érezzük istenkísértésnek.” S a minap jött a régen várt „emlékirat, krimi, lélektani és történelmi regény”, a *Messze túl a láthatáron*, amely „tele van soha meg nem fejthető titkokkal, rejtélyekkel. Igazolódik Szent Pál mondása, miszerint ebben a világban csak töredékes a tudásunk, »tükör által homályosan látunk«.” A Rákóczi-szabadságharcot s az utána következő évtizedeket földidéző alkotás – egy kritikusa szerint – a „nagy életműhöz mérve tűnik valamelyest halványabbnak. De így is ragyog.”

Kevésbé ismert – ha egyáltalán az – Szilágyi István közírói, publicisztikai munkássága. Az a „termés”, amely csaknem fél évszázad alatt, az 1963-tól 2010-ig terjedő idő során halmozódott fel újságírói, szerkesztői műhelyében. A műhely: ugyanaz a hetilap mindvégig – mivel egész életében egy munkahelye volt. Annyi változott, hogy előbb, 1968-ig a riportrovat munkatársa, majd több mint húsz éven át főszerkesztő-helyettese, aztán mindjárt a Ceaușescu-diktatúra bukásakor, amikor a Román Népköztársaság Írószövetségének lapja, az *Utunk* nevet váltott, és az utódja a *Helikon* lett, újabb húsz esztendeig, 2010-ig főszerkesztőként gondoskodott az akkortól kéthetente megjelenő újság szerkesztéséről és – nem utolsósorban – fennmaradásáról.

E sok-sok esztendő alatt volt lehetősége s kedve a sajtó műfajainak szinte mindegyikét kipróbálni, a tárgyilagosság igényével készülő tényközlőket éppúgy, mint a külön vélemény kifejtésére alapozottakat. Újságírói pályája eleje

inkább a riportokkal, ezek különböző formáival (esemény-, portré, probléma-riport stb.) jellemezhető, később, a rendszerváltás után főleg kommentárok, (film)kritikák, jegyzetek és esszék kerültek ki a tolla alól. A műfajok választása eleinte aligha függött a személyes döntésétől, hiszen abba a rovatba osztották be, amelynek a „győzedelmes szocializmus” térhódítása érdekében minden másnál inkább szem előtt kellett tartania a lenini célt és követelést, miszerint a sajtó „a politikai szervezkedés központja és alapja”, „nemcsak kollektív propagandistának és kollektív agitátornak kell lennie, hanem a tömegek kollektív szervezőjének is”. Az újságnak mint propaganda eszköznek az osztályharc és a termelés, egyszersmind a társadalmi fejlődés szolgálatában kell állnia – a cikkek, különböző műfajú írások mondanivalóinak pedig az újságíró származása, családi, társadalmi helyzete a hitelesítője. A „pártos szellemű ideológia” terjesztésének hatalmi akaratával is magyarázható tehát, hogy Szilágyi István neve még egyetemista korában, mielőtt a jogi doktorátust megszerezte, azaz államvizsgázott volna, „szóba került” a lapnál, hiszen „onnan jött, ahol legmagasabb hőfokon építik a szocializmust, egy munkásnegyedből, vasúti műhelyből került egyetemre”. Ez utóbbi jellemzés egy olyan kritikából való, amely az előbbinél meggyőzőbb – és emberileg hitelesebb – magyarázatát adja annak, hogy miért rá, a joghallgatóra eshetett a választás az *Utunk* munkatársi gárdájának kibővítésekor. A kritika ugyanis nem egy volentórról, alkalmi cikkszerzőről íródott, hanem egy pályakezdő elbeszélőről, akinek már 1961-ben megjelent három kisprózája a lapban, s aki a következő évben közölt az *Ahol nem történik semmi* című novellájával első díjat nyert a Román Népköztársaság kiáltásának 15. évfordulója alkalmából meghirdetett pályázaton. A beküldött alkotások értékelésére, az alkotók jellemzésére szánt igen terjedelmes szerkesztőségi cikk fontosnak tartotta kiemelni, hogy a nyertes ifjúval olyan író jelentkezett, „aki életanyagában, gondolkodásmódjában, művészi látásában is a felszabadult munkásosztály fia és neveltje”.

Az írói pálya kezdetét, a korszak ideológiai szorításában megtett vidéki „anyaggyűjtő” riporter utakat, munkatársak, kollégák szokásait, jellegzetes vonásait felidéző *Kóborló évek* (legutóbb, 2019-ben az író vallomásos, önéletrajzi kötetében, az MMA Kiadó gondozta *Katlanvárosban* jelent meg) emlékeztet arra, hogy voltak némely bölcselő professzorok, akik gúnyolódtak oda kerülésén, „cöcö, munkásosztállyal frissítünk?”. Jellemző, hogy mindjárt az első „kiszínese” – felismerhetően a *Tiszta vizek csobogása* – megjelenése előtt azt ajánlották neki, gondolkozzék „valami bummedlin is”, vagyis a házi tolvajnyelv szerint cikke nagy „horderejűvé” tételén, nyilván: eszmehirdetésén, pártos poénján. A bummedli nem maradt el, ám – elbeszélései ismeretében számíthattak rá a szerkesztők – a cikk az agitáció és propaganda fegyvere helyett a poézisével élt. A kritikusa kifogásolta helyenkénti „el-eltúzott líraisággal”, ami itt és szinte minden egyes publicisztikájában azáltal is megmutatkozik, hogy messze kerüli a pártzsargon, a mozgalmi stílus hosszú idő óta uralkodó formáit. Kerüli egyrészt a Czigány Lóránt elnevezte „komintern” nyelv olyan fordulatait, mint az

„odahatni”, a „kitárgyaljuk a problémákat”, „csapást mérni”, azaz gátolja a hatalom nyelvének a magánbeszédbe történő beárasztását. Másrészt szókészletéből törölte az időszak militarista retorikájának elemeit, vagy ahogyan majd a *Honnan – hová* című jegyzetében összegzi, távol állt attól, hogy cikkeinek hangját, szemléletét olyan „hadműveleti fogalmak drámaisítsák”, mint hogy „az élet: harc, a termelés: roham, ütközet, áttörés”. Harmadrészt – s ez újságírói pályája legfőbb ismertetőjegye –: rögeszmésen ügyelt arra, hogy szövegeiben ne tűnjék fel hivatkozási alapként Marx, Engels vagy Lenin neve, de a román főtitkároké sem, akiknek a kilétére legfeljebb a metaforikus azonosítás deríthet fényt, ha már csak elvétve szerepel példaként, a fogalmat megnevezve, a szocializmus, a kommunizmus pedig így sem igen.

Hogy a hatalmi, politikai töltetű nyelvtől való távolságtartás szembetűnő legyen, a *Tiszta vizek csobogása* a hétköznapi beszédet népi hagyományokkal – fonókkal, faragásokkal, balladákkal, táncokkal, népviselettel – tárgyiasítja, majd végül fogalmi helyett poétikusan metaforikussá, társadalmi helyett természeti célzatúvá és távlatúvá tágítja. A riport a Kalota hídjánál indul és zárul – emlékeztetve Ady „pompás magyarokat” felvonultató versének (*A Kalota partján*) hasonló keretére. A záró kép azonban tájfestő részletből imaginárius elemmé nő. Valóságfelettivé, ami azzal a kontraszttal is nyomatékot kap, hogy a „folyóról” beszélő verssel ellentétben a cikk „patakot” említ. Így patakhidat, s hogy „Lent, alattunk tisztán csobognak a vizek. Sok ágból eredve, sok ágra szakadva kuszálják medrüket. Hatalmasak az árterületeik.” Ha a leírás a Dunáról vagy az Oltról szól – melynek a költő ide illő állítása szerint – „egy a hangja”, vagy ha az Óceánról, ahová az Értől is el lehet jutni, akkor a túlzás, nagyítás retorikai alakzatával a Szilágyi publicisztikáiban többször is megidézett Ady (és közös városuk, Zilah) előtti tisztelgés érzelmi hevületét sugározhatná. A hiperbola rejtetten talán arra hivatott, hogy a kis Kalota vidéke sok ágra szakadt, sok területen eláradt népére gondoltasson.

Még árulkodóbb példa a „komintern” nyelv militarista stílusesszüközeneinek használaton kívül hagyására az a jegyzet, amely pedig a pártpropaganda elsőrendű terjesztését szolgáló évfordulós megemlékezések jegyében a háború vége, a béke első napja alkalmából íródott. Az *Egy fiatal fánál* tárgya (a növény) a béke azonosítása, a stilisztikából ismert példázása. A fa növekedése minta, a háború óta eltelt idők hozta változása. „Az éledő lombnak most húsz esztendeje, az ágyú-Heródesek által letarolt világban mostohább sorsa volt minden Krisztusokénál” – szokatlan a szimbolika, a *Bibliából* kölcsönzött nevekkel. A háború honvédő vagy hódító voltára, a németek vereségére, a szovjet hadsereg győzelmére semmi utalás. A mag – jelenik meg itt is a túlzás alakzata –, amelyből a fa kinőtt, „a Föld valamennyi sebét” hivatott „begyógyítani”. A zárlat líraisága sem pártos pátoszú, ám a béke pártján álló: „Galamb tépi a lombját, s röpíti felénk, át a húsz esztendőn, s viszi egyre messzebb tőlünk egy világháború szomorú emlékeit.” Nem von társadalmi-történelmi párhuzamokat az *Írói teroem* sem, noha egy pártkongresszus alkalmából (amikor, 1965-ben Gheorghiu-Dej

utódja Ceaușescu lett) szólították vallomástételre, s több, főként idősebb és nevesebb alkotóhoz hasonlóan remélhetett volna ő is „lelkesítő irányítást” a párttól, új főtítkárától. Ehelyett ismét a példázást választotta, a természet köréből a faszorokat, virágágyásokat, magasban kószáló szelet. Szeretné, „ha az eddigi novellacsemetek zsenge kérge alatt regénnyé duzzadnának az elkövetkező hónapok, évek élménygyűrűi”, azzal próbálva kilépni a személyesség zónájából, hogy egy bizonyos „zöldövezetet” fest le, amelyet „az elmúlt évek tartályaiba gyűlt vizek öntöznek, a levelek a ma széndioxidját lélegzik be, s kilehelt oxigénjük az épülő társadalom tégláit kell, hogy keményre égesse”. Amit várhattak tőle, abban a társadalom világnézeti alapjainak lerakásában vagy megszilárdításában nem segítkezik az újabb évfordulós cikk, a nemzetközi nőnapot köszöntő *Otthonná teszik a világot* sem. Hiányzik a különbségtétel a hatalmi rendszerek között, azt hangsúlyozva, hogy „a nő emancipációja a történelem folyamán beállott forradalmi változások függvényeként, tartozékaként következett be”. Egyetértően idézi az ókori Kelet egyik aforizmáját, miszerint „a férfi otthona a világ, a nő világa az otthon”, s a lét értelmét, az élet célját magától értetődően az anyaságban jelöli ki, az „új emberérettel való továbblépés” esélyében. Poétikus ihletű biztatása cseppet sem proletárdiktatúrai érdekelttségű: „Virágaikat ültessék szét minden világrészen, galambjaikat röptítsék minden égtáj felé, tárt karuk örök tavaszt öleljen, munkájukkal, mosolyukkal tegyék a világot az egész emberiség otthonává.” A felhívást aligha marxista elkötelezettség diktálja, inkább az egzisztencializmus sugallataival is áthatott lét- és életszemléleti bizalom. Ugyanerről a töről fakad a már a címében is egyenesen kihívónak tetsző esszé, a *Pogány fohász*. Felépítése dialogikus szerkezetű, szellemi vívódást tükröző. „S ha az emberi tapasztalás és tudás belátható és beláthatatlan következményei határoznak meg jövőt, a lét vállalásához vakmerőséggel határos pogány-nagy bátorság kell, s ehhez erő. Honnan erőt meríteni? Ezért vergődik bennünk hit-szükséglet, fohászvágy s a kétségek is. [...] Kell hát a hit, ha pogány is, kell a bátorsághoz, hogy vállalhassuk e XX. századi létezését. Erőnket, képességeinket véresen megvallató vállalás. Életünket napszamosaiként szegődtetni eljövendő éveinknek – ez hát az ára?, legyen! Akkor hát vállalásunknak dolgozzék az idő.”

A proletár osztályöntudat helyett ez az emberiségtávlatú felfogás mutatkozik meg azokban a cikkekben is, amelyek témája egyébként lehetne, amit a korszak fő jelszava harsányan hangoztatott: „Nálunk a munka becsület és dicsőség dolga.” Az olyan írások, mint a *Vasutasok napjai*, a *Hegyek, vizek, emberek*, az *Arany a felszínen* akár az agitációs szándékú termelési riportok műfajához sorolhatók, a jegyzetek, glosszák közül a szándékot illetően ugyanide több is, köztük a *Hepehupás új Szilágyban*. Ennek alapvetése nyilvánvalóvá teszi, hogy Szilágyi István nem lép egy ütemre, amikor – egy ünnepi indulóból idézve – a munka hadának a lépte dobog. Úgy tartja ugyanis, méghozzá külön nyomatékot adva vélekedésének, hogy a hepehupás vidék lakói „Igen, munkával verekedték ki maguknak a jólétet, s a munka óvta meg őket attól, hogy töprengeni idejük maradjon.” Igaz, a „régéről” szól, de a jelenbe érve sem cáfol – épp emiatt

felvethető, hogy az állítás a protestáns etika ama tételéhez vezet vissza, miszerint a munka megvéd a különféle kísértések ellen, aszketikus jellege ebből, ahogy a pietisták hirdették, a saját akaratumk elfojtásából eredhet. Nincs itt szó – és máshol sem – a szocialista erkölcs diktálta tervteljesítéses versenyszellemről, a közös termelés diadaláról. Hogy mennyire nincs, bizonyosság rá az *Idők összhangja* is, amely a „fejlett országok” példájával áll elő, mondván, „ahol a munka termelékenysége magas, ott elégíthetők ki legnagyobb mértékben az egyének anyagi, kulturális, civilizatorikus igényei”. Aligha marxista ihletésű, amit még hozzátesz: „a becsületesen végzett munka egyfajta megnyugvást hoz”. Ennek vetületében a lap, az *Utunk* cikkeit, a „feneketlen sárról”, a „petróleumlámpa percegéséről” szóló írásait úgy veszi számba, mint tanúságtevőket: „a növekvő anyagi jólét és szellemi szint egyre több munkát, szorgalmat, küzdelmet követel” (*Számadásunk van a világgal*). Ahol ifjú, munkás éveit töltötte, Szatmárt erre gondolva jellemezheti azzal, hogy „magabiztossága alapvetően a munkásé”, és hogy legendás alakjai nem költők, katonák, előkelőségek, hanem „a mérlegszerkesztő lakatosmester, a pincér, a kereskedő, a nagy erejű porondszállító kocsis, egy-egy tanár, mind valamely szakma nagyja – szóval szakmáé...” (*Szilágyi István írja Szatmárról*).

A riporter ugyanakkor nemigen hisz azokban, akik „sokat beszélnek” az elhivatottságukról, interjúalanyai jó részével vallja, hogy nincs „semmi szépiténivaló” egy-egy helyzet, állapot megítélésében. A tárgyilagosságra törekvés biztos jele egy-egy szakma, foglalkozás fogásainak, menetének aprólékos leírása. Mint a *Hegyek, vizek, emberek* esetében a fakitermelésen túl tutajos mesterségé, amelynek tárgyszerű bemutatására az is ösztönzi, hogy „átmenthet egy csomó pótolhatatlan élményt”, ismeretet. Ám hogy mennyire alaposan kell figyelnie, tanulmányoznia a helyszínen és – minden bizonnyal – a szakirodalomban is egy-egy művelet eszközeit, lefolyását, arra tán elég bizonyosság az *Arany a felszínen* egyetlen mondata. „A pofás törők acélállkapcái sziklákat rágnak, a kúpostörő kavicsá zúzott ércet majszol, hogy aztán a golyósmalmok forgóhengereiben öklömnyi acélserétek bombazáporában péppé oldódják az érc, s így vigye tovább a zagyvíz a spirál-osztályzó medencéibe” – az „aranycsinálás” kezdetét egyszerre érzékletessé és elevenné tévő alakzat, a megszemélyesítés még gyakrabban szerepel a falvakról rajzolt életképekben. Ide sorolható a *Körképvázlat egy faluról*, ahol eljátszik a tárgyhoz való közelítés különböző formáival, hogy mi lenne, ha monográfiát, mi, ha szociográfiai vagy közgazdasági tanulmányt, ha szokványriportot írna Magyardecseről, s közben – talán még a cenzúrát is célba véve – mosolyog munkája körülményein. Vagy eredményén-eredménytelenségén: „mint minden riporternek, nekem is szükségem volna egy riportalanyra, akibe beoltsam okos kérdéseimet, s figyeljem, milyen válaszokat hajt, és ezeket lehetőleg anélkül, hogy megmetszeném, ide jegyezzem”. Az ironikus-önironikus játékra az afféle tapasztalatok készíthették, mint amilyeneket később a *Tanügyiek gondja falun* „anyaggyűjtése” során is szerez. A tantestületek kicserélődéséről, a „káderek állandó vándorlásáról”, a tantermek gyenge fűtéséről, a lakáskörülményekről,

a kényszeresen végzett iskolán kívüli munkákról a néptanács titkára semmitmondóan gondolkodik, a „bizony, bizony, vannak még nehézségeink” közhelyéhez hátrálva. Az *Életmód* is szóvá teszi, hogy az orvosokhoz, agronómusokhoz, közép-káderekhez viszonyítva a „tanerők” szerepe, terhe aránytalanul nagy egy falu „népnevelő munkájában”, ugyanakkor a valóban nehéz „vidéki élet” elviseléséhez javasolja, hogy legyen valami „különös érdeklődési területük”. Kiki indítsa be – fogalmazza meg jámbor óhajként – „valami értelmes-hasznos-szép tevékenységgel az önmagával szembeni igények motorját, és akkor a környezetével, a faluval szemben is »igényeket« támaszt”. Szokatlan ajánlatai között a könyvek vagy a népdalok gyűjtése éppúgy szerepel, mint a madártojásé vagy a bogaré, de a méhészkedést, vadászást, faragást is szorgalmazná.

A tanodák és tanerők, iskolák és pedagógusok helyzetének terepszemléi során viszonylag későn kezdett arra figyelni, amit aztán a legalapvetőbbnek tartott: adottak-e a magyar nemzetiségű iskolások számára, s ha igen, a szülők élnek-e „az anyanyelven való taníttatás lehetőségével”. 1971-ben, az először tartott „magyar irodalmi olimpia” alkalmából merült fel ez a kétségeket hordozó gondolat, összefüggésben azzal is, hogy lesz-e elegendő beiskolázható gyerek. Jegyzete, az *Anyanyelvi és lelkiismeret* a demográfiai kérdésnél sokkalta fontosabbnak tudja – nyilván a törvények szavatolta nemzeti jogokkal összefüggésben – az egyéni, illetve a közösségi önazonosságét. Okfejtése annyira alapos, hogy érveit, érvelését lényegében közírói pályája során bátran ismételheti, az eredmény elérésének kitartó reményében – végig konokul. Az olimpia jelenteti ki vele, hogy „tudjuk jól, az embert elsősorban anyanyelvén szólítja a lelkiismerete, s azt is, hogy szellemi, sőt fizikai kapacitása tekintetében is csak úgy lehet teljes értékű a Romániában élő magyar nemzetiség, ha lelkileg is maradéktalanul megvalósíthatja önmagát. S ha a lélek nyelve az anyanyelv – hangja, szava nyilván az anyanyelvi kultúra lehet.” Igen jellemző, hogy az interjúban Camus létszemléletére, magatartáserkölcserére nemegyszer hivatkozó Szilágyi István az író „hősei” közül két esszéjében is címadónak választja a „sziklát reménytelenül görgető” *Sziszüphoszt*. Korábban azt hangoztatja, hogy a romániai magyar nemzetiségi kultúra nem véletlenül irodalomcentrikus, mivel „történelmi status quót fogad el, rögzít és társadalmi igenel”, és ez a kettő „anyanyelven művelve egyben politikai állásfoglalás is”. Az írott szónak – állítja, szintén nagy nyomatékkal – „egyre növekszik anyanyelv-ápoló és fönntartó szerepe”, ezért is „teljes felelősséggel” kötelesek alkotni, „még ha sziszüphoszi erőfeszítéseket követelne is kételyek kaptatója – úgy hiszem, értelmes küzdelem”. Már túl a diktatúrán, a század utolsó évtizedében más szavakkal ugyanezt feszegeti a „*Vajon lehet-e jobbra várni?*”, a „kegyelemkenyéren tengődő” „szép szó” jövőjén tépelődve azt a nyomasztó diagnózist adva, miszerint az irodalom „gondja újra – vagy inkább továbbra is – a túlélés, a fennmaradás. Intézményei megtartása”. Keserű hangon ajánlja, hogy „ott, ahol maradt vagy sarjadhat még alkotás, cselekvés felé mozdítható képességünk, ott meg kell kísérelnünk távol tartani magunktól a megmaradásunkra rákérdező kételyeket”. Camus abszurd emberének mintája

másodszer mint a „keserves nyűglődés” példája jelenik meg: a *Sziszüphosz mentsége* a „maradék magyar kultúrintézményeink” megtartásának esélyeivel kapcsolatban jónak tartaná, ha nem kellene latolgatni, »ez meddig sikerülhet nekünk, milyen áron s mi végre«. „Néha úgy érezzük, Sziszüphosz agyonértelmezett története köszön vissza sorsunkban” – szól közössége képviselőjében, hogy végül mintha az ifjabb nemzedékeknek is szánná, fekete humorba pácolja véleményét: „Könnyű Sziszüphosznak (még ha oly inszaggató is a sziklateher): nem ismeri saját történetét.” Nem mintha a történelem ismerete könnyebbé, elviselhetőbbé tehetné, ami a nemzetiségi közösséggel történt, történik és történhet. Az az elégedettség, például, amely a háromszázhuszonöt éves líceuma ünnepegyén egykori diákként eltöltötte (*Egy tanoda-évforduló*) – írván, „e nehéz sorsú vidék népéhez mindenkor méltó tudott maradni a zilahi iskola, amely szocialista jelenével méltó folytatója a nagy múltú kollégium hagyományainak” –, az ezredfordulóra tova tűnt. Elúszott – jelképi erejű a jegyzet címe: – *Távolodó jégtáblákon*. Hogy nem végleg, a remény nem kapaszkodhat másba, mint amibe a kisebbségi sorba vettetés kezdetén kapaszkodott, a távlatos szavú, látnoki képességű költő, Reményik Sándor figyelmeztetését kiegészítve s követve. Mert kell a *Templom és iskola*, de kell más is. Ha megint sorompók ereszkednek elénk s közénk – áll a jégtáblára vésve –, akkor „a műveltséghordozó, anyanyelvhasználatban megtartó maradék intézményeinknek kellene fölértékelődniük. Az iskolának, az egyházaknak, a színházaknak, az irodalomnak”. Ezt kellene elérni, annál is inkább, mert – nem egyszer hozza ezt szóba a közíró Szilágyi – a szomszéd népek „nem szeretnek bennünket a Kárpát-medencében”, és mert egyébként az ő, értékeiket fölmutató vagy akár kitaláló példájuknak kellene „élni akarásra tanítania” bennünket. A tapasztalat azt mondhatja azonban, hogy az előbbieknél „közük lehet ahhoz a féltő ragaszkodáshoz is s a megannyi váraozáshoz, mellyel az anyaország felé tekintünk”. Ettől „nemigen tud eltántorítani bennünket” még az ottani legridegebb, legutasítóbb fogadtatás sem – teszi hozzá, nem udvarló, hanem az együvé tartozást kinyilvánító szándékkal.

Hasonló szándék mutatkozott meg azokban a cikkekben is, amelyek a rendszerváltozás táján dülő, a nemzetiségi magyar irodalmak (ön)meghatározása körüli vitákhoz kapcsolódtak. A „jégtábla” elégedetten nyugtázta: a kilencvenes évek elején végre ki lehetett mondani – „ami különben mindenkor evidencia” –, hogy „egyetlen magyar kultúra létezik, egyetlen magyar irodalom, bárhol műveljék is”. Pár évvel előbb már a *Sziszüphosz mentsége* „sokországos magyar irodalmi hazát” emlegetett. E haza „természetrája” *A különlegesség alkonya*, a magyar írók első világtalálkozóján 1992 augusztusában Keszthelyen elhangzott beszéd. Alapgondolata, hogy – Illyés Gyula metaforája nyomán – az „ötágú sípként” felfogott, „határon túli magyar irodalmaknak” nevezett széttagolt, töredezett literatúrák a sokszínűségüket „mint a szomszédos népekével »sűrűn« érintkezett kultúra plusz hozadékát” fogadják örökül, ám melyik-melyik dédelgetheti „nyomasztó vagy féltékenyen őrzött” „sajátosságait” is. Egyetlen kiterjedt szellemi-nyelvi „képződményként” lehet felfogniuk a „bárhol élő magyarság

irodalmát, művészetét” – hangsúlyozza azzal együtt, hogy a „rossz emléké egyességét” tilos számon kérni rajta vagy tőle. Van, végül, egy igen lényeges és érvényes megállapítása: a magyar irodalom „határok nélkülivé” válása paradox módon egy „negatív jelenség” következménye. Azé, hogy „a Közép- és Kelet-Európában végbement ’89-es fordulatok után az új hatalom számára – az ő kiemelése – közömbös az irodalom és a művészet!”. Úgy látja, a „hatalomért birkózó érdekek és erők” „kizárólag a nagyhatású tömegkommunikáció eszközei – az elektronikus sajtó s a magas példányszámú lapok” birtoklása és működtetése iránt fogékonyak. Szerinte emiatt is „enyésztek el” a kettős kötődés-teóriák, a híd-szerep gondolatok. Mára – állapítja meg fanyarul és kissé önellentmondásosan – „a Jóisten sem akar ’kötni’ bennünket sehová”.

A világtalálkozón gunyorosan megjegyezte, hogy „a ’-ság, -ség’ apológiáknak (felvidékiség, vajdaságiség) volt azért némi ’diszkrét bájuk’ – s főleg menlevelük a dilettáns kisebbségi búbanat számára”. Szavai kissé meglepőek, hiszen a fogalommal előbb nem volt baja – igaz, magukra vonatkoztatva nem is használta a publicisztikájában sem az erdélyiség, sem a transzszilvanizmus formájában. A „-ság” apológia viszont egyképpen – nyomozati kifejezéssel: – tetten érhető, s a „kolozsváriság” címszó alá foglalható. Egyrészt a város szellemisége megnyerő volta miatt: „hűvösebb, tartózkodóbban ítélkező, kerüli a kalaplengető szuperlatívuszokat”; „fölbecsülhetetlen” – ismerős elismerés ez Szilágyi interjúiban is –, hogy „a fennforoghatnékban szenvedőket megmosolyogják”. Másrészt, mert zömmel a kincses város alkotóihoz kötődnek kevés számú könyvkritikái, évfordulós megemlékezései s végül a halotti búcsúztatói is. Ráadásul az egy-két klasszikus (Ady, Móricz) és a nemzetiségi magyar irodalmak egy-két jeles tudósa (Görömbei András, Pomogáts Béla) köszöntésén, továbbá egy-két alkalmi elemzésen – Méliusz József, Tompa István kötetei – túl alig akad írás, amely ne az „utunkos” munkatársak szépírói teljesítményét, szerkesztői érdemeit, illetve munkásságukat méltatná. Sorakoznak: első helyen a „bajvívó”, „zabolázhatatlan természetű tehetség”, az „egyszemélyes szellemi mamutvállalat”, Lászlóffy Aladár. Aztán Nagy Kálmán, aki „kutatta, zengette, építette a magyar nyelvet; vallatta szavak jelentését, sorok ritmusát”. Az értékek „szenvedélyes számvevője, érvényesítője” Marosi Péter. K. Jakab Antal „a valós művészi érték örök számon kérője”. Irodalmuk „konok szegénylegénye”, „kicsit koravén páter familia”, Forró László. Szöcs István „a köz megítélése szerint: A KRITIKUS”. Fodor Sándor, aki „a civil kurázsának a körénk dermedt nehéz esztendőkből sem volt híján”. A főszerkesztő, Létay Lajos „megannyi bántást” „rezzenetlen arccal” eltűrt, ugyanakkor „elhallgatta, mi több, titkolta vállalásait”. A kivételek egyike Sütő András. Először a még közöletlen regénye, az *Anyám könnyű álmot ígér* egyik részletét dicséri, legnagyobb erejének tartva „a nyelv adta irodalmi kifejezésbeli lehetőségekkel” való élest (*Idézetek*). Aztán mások – Szász János, Csíki László, Szöcs Géza, Ágoston Vilmos, Tóth István és Szabó Gyula – könyveivel együtt az *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* vívja ki az elismerését (*Ajánlás, jószívvel*). Az „irodalmunk zenitjére fölfutó írópálya” egyik

legfontosabb állomásának érzi a „kíméletlen prédikátori indulatok jelenvalóságáról” tanúskodó, „etikai szigorával” is ható művet – külön kiemelve, ahogy „az anyanyelv létehetőségeit vizsgálja, s ahogyan ezt a jövő nemzedékek emberi teljes értékűsége feltételeként szemléli”. Sütő neve az idézett *Kóborló évek* rejtett utalásai között is ott szerepel Bálint Tiboré és Szilágyi Domokosé mellett: senki sem láthatta előre, írta a hatvanas-hetvenes évekről, „hogyan fog majd zokogni a Majom, vagy enciklopédiás lesz a Láz, hogyan vacogunk”, és hát „közeleg Kohlhaas és Szervét, ha nem is lesz könnyebb az álmunk általuk”. Végül a fukar kezekkel mérő *Renegátlástanul* 4. csaknem fél évszázad terméséből válogatva Szilágyi Domokos poémait, Sütő drámaciklusát, valamint Szabó Gyula történeti tudósítás-folyamát emeli ki. *A sátán labdája* – túl azon, hogy szerzője Szilágyi mentora, s talán legtöbbször becsült (író)embertársa volt – az alkotói alázat példája, a saját írói nyelvnek a régmúlt írásbeli emlékéhez „idomítása” (*Szabó Gyula koordinátái*). Tömör értékelése: „a hetvenes évek második felétől, amint kultúránk, hagyományunk, hovatartozás-tudatunk – mint nemkívánatos népelemé – egyre gyalázottabb lesz, s még sanyarúbb évek elébe néz, Szabó Gyula alámerül a legzaklatottabb évszázad (a XVII.) dokumentumaiba, hogy innen hozza föl [...] megmaradásunk érveit, mikor már-már identitásunk is végveszélybe kerül” (*Írás beszél*).

Van azonban az életműnek egy olyan darabja, az 1955-ben regénytrilógiának indult *Gondos atyafiság*, amely a fogadtatástörténetével együtt erősen formálhatta Szilágyi Istvánnak az 1945 utáni erdélyi kisebbségi irodalomról, a nemzedékek szereptudatáról, felelősségvállalásáról és esztétikai értékeiről kialakult szemléletét. Erre következtetni két olyan esszéje alapján (*Honnan – hová; Tovább lépés*), amelyek egy személyes irodalomtörténet vázlatai lehetnének. Az előbbi, miután megvallja, számára az elmúlt négy évtized „írásbeli kultúrájából” az első a „legzaklatóbb, legtalányosabb”, s habár alig akad „ún. maradandó alkotás”, az akkori „művészi szándék, törekvés csak a kor történeti összefüggéseinek ismeretében s azokba visszahelyezve érthető”. A megértést – s nem az egyetértést – hangsúlyozza itt is, akár az *Idézetekben* tette, figyelmeztetve a könnyen ítélkezőket, hogy „a visszásságok felismerése is történelmileg determinált”, ám ha nem is lenne az, „a szó kimondhatósága, a tények feltárhatósága mindenképpen az”. Ezt szem előtt tartva sorolja a *Honnan – hová* az ötvenes évek a fő jellemzőit, például hogy „az első nagyobb lélegzetű művek kikerülnek az írói műhelyekből”, s hogy a tematikában is mutatkozik bizonyos „szakosodás”, mondjuk, „van paraszti témájú regény” – látszik, a *Gondos atyafiság* megnevezetlenség is hivatkozási alap. De az, fölismerhetően a *Tovább lépés*ben is, a „földhözragadtabb széppróza” meglevenedésének mintájául, hogy a politikai, gazdasági változások iramát az emberi tudat nem követi, „nem éli – mert nem élheti” át. Az „illusztratív célszerűség” lassan „elnövekedik”, eltűnnek a kötelező „közös tematikai jegyek”, s feltűnnek mellettük, helyettük az „áttételesség, elvontabb sűrítés, időbontás, több-rétegűség” jegyei, módjai. Mindez mennyi idő alatt? – „hosszú esztendőkre nyúltak” a hatvanas évek elején kezdődött tovább lépés pillanatai.

A válasz: különvélemény. Mégpedig abban a vitában, hogy a Kántor-Láng-monográfia elnevezte, Lászlóffy Aladár, Szilágyi Domokos és mások (köztük Szilágyi István) alkotta első Forrás-nemzedéknek köszönhető-tulajdonítható-e, hogy szakított irodalmuk proletkultos szellemével, szocreál kötelmeivel, ők voltak-e – Kántor egyik könyvének címével – a „korváltás” végrehajtói. Az *időlétra fokain* tagadja, hogy léteztek volna „lényeges nemzedéki jegyek”; nem korváltás, hanem „értékrend váltás”, illetve „értékmegáradás” történt. Vitathatatlanak tartja az „első nemzedék” (Lászlóffyék, Köntös-Szabó Zoltántól, Pusztai Jánoson át Palocsay Zsigmondig és másokig) teremtette értékeket, nemkülönbén a Farkas Árpád, Király László, Vári Attila képviselte „másodikét”, külön kitérve Páskándi Gézára, aki „leiskolázott bennünket” – mindezekkel együtt határozottan állítja, hogy „a leglátványosabb irányváltást (régióink irodalmában mindmáig) vitathatatlanul az előttünk járók vitték végbe”. Vagyis – az emlegetett Szabó Gyuláék mellett – Kányádi Sándor, Székely János, például. Írói eszköztáruk megújítása, „kezdeti elkötelezettség-gúzsai” elhagyása – ezen érdemeikhez sorolja (itt leginkább Sütőre célozhatott) a politikusi mandátumok megszerzését, mert ezáltal „most már maradék művelődési fórumainkat igyekeztek biztosítani, saját értékeink érvényesítését fölvállalván”.

Az *időlétra fokain* járva Szilágyi Istvánt nem szédítik „nemzedéke” és saját maga kimagasló művészi teljesítményei. Közben képes elfogulatlanul, megértően, tárgyilagosan tekinteni az időben előtte haladóokra. De elnézi, ha az utána felkapaszkodók, hitében saját nagyságuknak, kisbetűkkel írják elődeik nevét („sütő”, „tamási”). Az értékek megáradása elé ideológiai, művelődéspolitikai okokból épített gátak vizsgálata: feltehetően ezt vállalta volna a *Renegátlástalanul* 1-7. A cikksorozat, amelyet – furcsállotta egy interjúban – annyi észrevétellel „illettek”, mint harminc év alatt egyetlen más írását sem, az írói szerepek változásáról készült. Az indíték: a Ceaușescut dicsőítő, a „mi Bethlen Gáborunknak” nevező Hajdu Győző (aki, mellesleg, annak idején „kinyíró kritikát” írt a Nagy István által „agrárpornográfiának” tartott *Gondos atyafiságról*) a diktátor bukása után megalapította az Együtt művelődési egyesületet, a televízió nyilvánossága előtt új szolgálattételre jelentkezve. Szilágyi István kíméletlen az ítékezésben, amikor „diktatúra-edzett eszkozembernek” nevezi, olyan „gátlástalan kalandornak”, aki praktikáival „maradék kultúránkat veszélyeztetheti”. A cikkek meg-megszakadó sora gyakran tér vissza ahhoz a kérdéshez – hanyagolva a szépirók műveivel vagy viselt dolgaival való foglalkozást –, hogy „miért nem kezdte el az ország vezető értelmisége” az önvizsgálatot, miért nincs „széles körű vallomásosdi, számadás”. Sok a megválaszolatlan kérdés, mert „igenis sok itt a titkolni, takargatni való”, bizonyára „az együttműködtünk, kiszolgáltuk ügyeket illetően” is – állapítja meg a cikkíró, mielőtt taglalná, három csoportra osztva, ki hogyan élte meg (túl és át) a diktatúra éveit. Meggyőződése ugyan, hogy „az önvizsgálat elmaradása a következőkben meg fogja bosszulni magát”, ám kételyei támadnak, ő maga vizsgálódhat-e tovább – „hogy jövök ahhoz?” –, különben meg „miért is kérem ezt számon magunktól, mikor a negy-

venes évektől a nyolcvanas évekig az irodalom viszonyát a hatalomhoz Kelet-Európában átfogóan, kimerítően nem tisztázta senki”.

Hasonló okok, csalódottság, elégedetlenség miatt marad félbe a *Krónika 1–6.*, amely rögtön az itt „abszurd vállalkozásként” jellemzett rendszerváltozáskor kezdődik. A „küszöbév” romániai eseményei közül kiemeli a „március 19-ei vásárhelyi drámát”, a „lőfegyverek föltalálása előtti polgárháborút”, aztán a május 20-ai „furcsa össznépi színjátékot”, a „szabad és demokratikus választást”. Majd az „immár legitim hatalom” „legszerencsétlenebb” döntését, „húzását”, amikor június közepén előbb a bukaresti Egyetem téren tüntetőket „a legklasszikusabb brutalitás bevetésével” verette szét, utána pedig „bányászterroret” zúdított a fővárosra. Mindezek miatt felmerül benne, nem egy máshol megírt „forgatókönyv” szerint indult-e a „forradalom”, csak a „forgatást fölborogatta Temesvár”, a könyv „megszerkesztői” aligha számolhattak azzal, hogy „a történelem egy konokul elszánt református lelkésznek is lapot oszt”. Ha a sorozat a becsapottság érzetét nem efféle ironikus hangon szólaltatja meg, akkor alapállása sztoikus-cinikus lesz. A tények igazságát és pontosságát – például, hogy ki lőtt december 21-én, mivel mindegyik fegyveres testület tagadja, hogy ő lett volna – kéri számon a hatalmon, a pártokon, a tömegtájékoztatási eszközökön. Alig telik el három hónap, s már „hiú ábrándnak” tartja, hogy „belátható időn belül rendezhetők lennének a József Attila felhozta „közös dolgaink”, ha „újból sikerült a román népben veszélyérzetet, fenyegetettség-tudatot ébreszteni”, s azt skandálják: „Erdélyt nem adjuk!” A búcsúzó krónikás tömondatba rögzíti: „Európa távolodik”, utal a városok és falvak riasztó híreire, a földbirtoklás körüli anarchiára. S a „magyarságrágalmazás, a cigányozás” éppúgy riasztja, mint a román ellenzéki csoportokkal szemben alkalmazott erődemonstráció. Összegzése: „minden totalitaritás exkluzív, mássággyűlölő, tehát egyazon időben értelmiség és nemzetiségellenes – hisz mindkettő kisebbség”.

Ennek tudatában fogadja a hírt, hogy megkezdődött, amit ő maga is követelt, a diktatúra működtetésének feltárása-bemutatása, jelesül a politikai rendőrség kebelében az állambiztonsági szolgálaté, az ügynöki dossziéé. Egy bukaresti napilap negyvenegy íróról – köztük tizenegy magyarról – készült jelentést adott közre; Szilágyi István meggyőződése, hogy a tegnapnak íródott dossziélapok nyilvánosságra hozatalával a mának akarnak üzenni valakik. Feltűnőnek tartja Domokos Géza és Sütő András hiányát, noha bizonyára „testesebb volt a »dossziára«, mint bármelyikünknek”. Szerinte az üzenet lényege: tizenegyük közül majdnem mindenkinél „ott szerepel, hogy mi nem értünk egyet az ország nemzetiségi politikájával, ellenséges, irredenta magyar körökkel tartunk kapcsolatot, ragaszkodnánk az anyanyelvi oktatásunkhoz, egyszóval rohadt, magyar nacionalisták vagyunk. S lám, ezt már akkor lehetett tudni rólunk, tizenöt évvel ezelőtt. Hát még azóta, mára hová nőhettük ki magunk” (*Az a kartoték*). A „totalitaritás” államából a demokráciába kerülve szintén a kisebbségi sorsuk, jövőjük foglalkoztatta. Göttingában a reménytelenség mosolyával adta elő óhaját: vajha ugyanannyit áldozhatnánk (nyilván, mi, európaiak is) „pusztuló

etnikumok, kivesző embercsoportok, nyelvjárások, identitásfoglatat-szokások megmentésére is”, mint amennyit tengeri emlősök, jegesmedvék alkalmas környezetbe helyezése (Észak-német tücsök és bogár).

„Néven nevezni közös gondokat – néha ködkürt-szerep. Az irodalom s a sajtó számára sohasem volt idegen ez a szerep” (*Boldog új esztendő!*) – a camus-i, sziszüphoszi magatartáselvet kevésbé kellett követnie, amikor, talán krónikás cikksorozataival való elégedetlenségét legyűrendő filmkritika-sorozat írására szánta el magát. 1993-tól 2000-ig hat alkalommal értékelte egy-egy év termését, a Magyar Filmszemlén szerepelt alkotásokat. Figyelme több mindenre kiterjedt, a rendezői, színészi munkán túl például a cselekmények „antig-sztereotíp”, a fővárosba beszoruló helyszíneire, a „meglehetősen nyomott” kedélyállapotokra. Kitért a szépirodalmi műveket alapul vevő forgatókönyvekre, Kosztolányi, Esterházy, Krasznahorkai, Mészöly vagy Závada Pál regényeire és az erdélyiek, Bodor Ádám, Csiki László novelláira. Furcsállotta a díjazás körüli anomáliákat, az „orvfintorgók és bérfumigátorok” csapatát. Ízlésétől nem voltak idegenek Jancsó Miklós „blódlíjei”, ahol a rendezőt „öli a csúfság, szórakozik velünk”, idegen volt viszont Szabó István „tipikus globalizáció-kori vállalkozása” (*A napfény íze és statisztériája*). A magyarokról alkotott „igaztalanul egyoldalú” kép viszolygattatta, mert a zsidó származású család történetében főleg az látszik, hogy „leghűségesebb csatlósként” (’30-as, ’40-es évek), majd „legjobb tanítványként” (Rákosi-korszak, ’50-es évek) mi hitványság telik ki tőlünk.

Negyedszázadon át, 2015-ig készített „hevenyészett lustrát” a *Helikon* „állapotairól, sokszor a puszta létéért folytatott küszködéseiről. Számvető, óvó figyelme, segítő akarata azt a benyomást kelti és erősíti, hogy élete „fő művének” tekintette a lapot – irodalomtörténetünkben talán csak Móricz Zsigmond bá-báskodott hozzá hasonló eltökéltséggel a *Kelet Népe* körül. Interjúiban többször idézte Camus *A pestiséből* a magatartáselvet: „aki még járni bír, az fogja meg a hordágy végét, és cipelje”. A lap 600. számát köszöntő vezércikk úgy mutatja, mint aki készségesen, mi több, örömmel cipelt, cipekedett. „»Köszönjük, megvagyunk« – mondhatnánk [...] némi lakonikus öniróniával. Ám ha ez a »hangváltás« itt most velünk tartana egy darabon, ilyen kérdésekkel zaklathatnánk egymást s magunk: erény lenne a megmaradás, az, hogy létezzünk, megvagyunk? – merthogy érdem nem, az bizonyos. No és hogy állunk a mi elszánt túlélni tudásunkkal?? Erre teremtettünk avagy – ítél valaki bennünket? Netán mi magunkat? Közben arra, hogy talmi-sápadt lett az elmúlt esztendők mennyi Európa-ígérete, igazából azért figyelünk, merthogy továbbra sem közömbös számunkra, hol élünk, s miként. Na meg mára – mindenféle hőskorok leáldoztán – valahogy olyképpen kapaszkodunk az elhontalanodott múltunkba is, hogy ki ne rekesztődne a lehető magyar jövődöböl se, ha arról az idő valaha eltakarítaná a ködöt.”

Ha a köd megmarad, akkor meg a ködkürt-szerep is – a közíró, publicista Szilágyi István válogatott cikkei ezzel a bizonyossággal forgathatók, olvashatók.

Az elképzelt Bánát

Térképzetek egy régióról a második világháború végéig

A szegedi *Délmagyarország* 1936. november 7-ei számában rövid cikkben számolt be arról, hogy a jugoszláv hatóságok engedélyezték a bácskai magyar kultúregyesület működését.¹ A korabeli olvasó valószínűleg elsiklott a cikk felett vagy némi örömmel konstataálta, hogy a szomszédos országban, amely nem bánt kesztyűs kézzel az ország területén élő nemzetiségekkel, a magyarság újra esélyt kapott az önszerveződésre. A cikkekre hamarosan válasz érkezett. A Csuka Zoltán szerkesztése alatt álló *Láthatár* – amely „a kisebbségi magyar irodalmak és a környező népek irodalmi életének figyelőjeként” definiálta magát, az év november–decemberi számában rövid jegyzetben támadta a cikket és íróját. A szegedi lap rövid beszámolója hemzsegett a tárgyi tévedésektől és a *Láthatár* mély felháborodással csapott le rá: „Olyat például még a legfelületesebb magyar újságírónak sem szabad leírnia, hogy Pétervárad a Bácskában van, hanem illenék tudnia, hogy ez a város az egykori Szerémségben fekszik, ott a magyarságnak soha közművelődési egyesülete nem volt, még kevésbé lehetett »bácskai« közművelődési egyesülete.”² A cikk írója tudatlanságból vagy hanyagságból összekeverte az I. Péter király után Petrogradnak nevezett Nagybecskereket a szerémségi településsel. A válaszcikk nem állt itt meg. „Ha egy angol vagy francia a magyarokat Ázsiába képzei, akkor megbotránkozunk és pedig jogosan, mennyivel inkább botránkozhatunk meg azon, ha más országba szakadt, de hozzánk mégis egész közel élő testvéreink életét nem ismerjük és saját népünket a leghebehurgyábban tájékoztatjuk róla.”³

A *Láthatár* felháborodása jogos volt, hiszen az esemény, amiről a beszámoló szólt, ritka fontossággal bírt. A belgrádi kormány 1934-ben I. Sándor király elleni marseille-i merénylet után betiltotta a nagymúltú és kiterjedt falusi hálózattal

MOLNÁR CSONGOR (1995) PhD-hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem Történelemtudományi Doktori Iskola.

1 A jugoszláv kormány engedélyezte a bácskai magyar kultúregyesület működését. *Délmagyarország*, 1936. november 7., 4, 263.

2 A szegedi *Délmagyarország*. *Láthatár*, 1936/9-10, 371–372.

3 Uo.

rendelkező nagybecskereki székhellyel működő Magyar Közművelődési Egyesületet.⁴ A betiltás mögött Magyarország Belgrád által vélt részvétele a merényletben – a merénylők jankapusztai szállása –, valamint az általános félelem a magyar revíziótól állt.⁵ A jugoszláviai magyar politikai elitnek két küzdelmes évébe telt mire az egyesület 1936. november 6-án újra megkapta a működési engedélyét.⁶ A *Délmagyarország*, mint látható, viszonylag gyorsan, az információk ellenőrzése nélkül vehette át a hírt. A szegedi napilap téves képet festett a Vajdaságról, azon belül a Bánátról.⁷ Az első világháború után elcsatolt területekről kialakult térképzetek meghatározták a magyar gondolkodást. A régiókról alkotott elképzelések különböző helyi specifikumokra alapozó, történeti múltra és hagyományokra épülő képeket villantottak fel. Erdély, az északi vármegyék és a déli vármegyék fontossági szempontból is más-más helyet foglaltak el a társadalom mentális térképén.

A tanulmány arra vállalkozik, hogy feltárja az első világháborút megelőzően és különösen azt követően kialakult és kialakuló térképzeteket az elcsatolt déli régió nyugati felét illetően. A tanulmány arra tesz kísérletet, hogy a nemzetépítés és vele sokszor kéz a kézben járó térelképzések megvizsgálásával, azok gyökereinek és formálóinak feltárásával, bemutassa a végtelen rónaság toposzon túl a Bánáttal kapcsolatos képeket. A tanulmány először rávilágít a regionális térkonstrukciók megjelenésének kezdeteire, azok fő alakítóira, szerepükre és a céljukra a térképzetek megalkotásával az Osztrák-Magyar Monarchia idején. A tanulmány második fejezete a magyarországi nyilvánosságban megjelenő térkonstrukciókra fókuszál, amelyek sokszor sajtóban, illetve folyóiratokban jelentek meg, mint a reformkonzervatív *Magyar Szemlében*, a Magyar Külügyi Társaság folyóiratában, a *Külügyi Szemlében*, az 1942-től Szegeden megjelenő *Délvidéki Szemlében* vagy a már említett, a szomszédos országokkal való kulturális dialógus mellett kiálló *Láthatárban*. A harmadik fejezet a helyi értelmezéseket tárja fel. A fejezet a két világháború között megjelenő folyóiratokra, mint a *Kalangya* és a *Híd*, valamint a Nagybecskereken megjelenő *Torontál* napilapra alapozva mutatja be a regionális térképzeteket.

A Bácska visszacsatolását követően a második világháború alatt megjelenő cikkeket a *Kalangya* esetében a magyarországi nyilvánosság részeként kezeli a tanulmány, kivéve, ha a szerzője a megszállt Bánátból származott, mint ezt majd

4 Várady Tibor: Magyar kisebbségi kultúrélet a Jugoszláv Királyságban – betiltások és jogi próbálkozások tükrében. In Németh Ferenc – Várady Tibor: *Országok változnak, kultúrák maradnak*. Újvidék, 2022, Forum, 88.

5 Aleksandar Kasaš: A hatalom packázásai a kisebbségi kultúrával. *Híd*, 2008/4, 70–71.

6 Várady Tibor: Magyar kisebbségi kultúrélet a Jugoszláv Királyságban – betiltások és jogi próbálkozások tükrében. 104.

7 A kifejezés vitatottsága ellenére annak korabeli és mai napig tartó köznyelvi használata miatt a Bánáton az egykori három vármegyéből (Torontál, Temes, Krassó-Szőrény) álló régió nyugati felét értem, amely a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz került az első világháború utáni rendezésben.

látni fogjuk Kristály István *Bánáti levél* sorozata esetében. A lokális térképzetek esetében külön figyelmet szentel a tanulmány a kitüntetett helyet elfoglaló faluképek és a központként megkonstruálódó Nagybecskereknek. A tanulmány célja, hogy rámutasson az egykori Torontál vármegye jelentős és kisebb részben Temes vármegye területét felölelő régióról kialakult kép történetére, a kép létrejöttének folyamataira, fő jellemvonásaira, tartalmaira és helyére a magyar köz tudatban.

Térképzetek és a Bánát

A történelmi Magyarország tereinek leírásának és a regionális térképzetek kialakulásának gyökerei a hosszú 19. században találhatók. A nagy nemzeti és regionális térképzetek szorosan kapcsolódtak a nacionalizmusok megjelenéséhez. A nemzetépítési folyamatban a tér kulcsfontosságú szerepet játszott, amelynek megkonstruálásban szakterületeket átívelően vettek részt a kor elitjei. A már említett példák megjelenése aligha lett volna elérhető a tér tudatos leírása és létrehozása nélkül.⁸ A terek, ahogy arra a kutatók az elmúlt évtizedekben rámutattak, nem magától értetődő jelenségek. Leírásukban, tartalmi tölteteikben, szerepükben és létrejöttükben az ember általi konstrukciónak hatalmas szerepe van.⁹ A terek sosem egyértelműek, megalkotásukban, elképzelésükben kritikus helyet foglalnak el a megélt tapasztalatok, élmények, amelyek a térről szóló diskurzust gyarapítják. A megélt eseményekből táplálkozó térképzetek – ahogy arra Susanne Rau rámutat – az elmúlt évszázadban a tér természet felőli megközelítése fölé emelkedtek.¹⁰ A tér személyes lenyomatai alkotják, formálják és idővel sokszor meg is változtatják a terekről alkotott elképzeléseket. A térbeli fordulat (spatial turn) megjelenése óta a térértelmezések terén külön szerepet foglal el az elképzelt terek vizsgálata. A 19. században megjelenő útleírások, levelek, földrajzi, történelmi és később néprajzi munkák a saját ismeretelméleti keretükből kiindulva mind hozzátettek a jelenleg is működő térképzetekhez.¹¹ Jó példa erre a folyamatra Takáts József kiváló tanulmánya, amely arra mutat rá Petőfi munkásságán keresztül, hogy az Alföld megkonstruálásában a szépirodalom meghatározó szerepet játszott.¹²

A nagy történelmi struktúrák, mint a nemzet és az állam megjelenése, majd a kettő összefonódása maga után vonta nemzet és a tér összekapcsolódását is.

8 Susanne Rau: *Räume. Konzepte-Wahrnehmungen-Nutzungen*. Frankfurt/Main, 2013, Campus Verlag, 11.

9 Uo. 48–50.

10 Uo. 12.

11 Uo. 14. 139.

12 Takáts József: A tér és az idő nemzetiesítése és az irodalmi kultuszok. *Regio*, 2004/3, 71–81.

A nemzet államformáló ereje egy elképzelt teret gondolt magának.¹³ A nemzetépítésben oly fontos szerepet játszó történelemírás, amely a 19. században a nagy nemzeti narratíva megalkotására törekedett sokszor lényegesen formálta a nagy nemzeti térről alkotott elképzéseket.¹⁴ Az akkori diskurzusban megjelent a nagy haza, a nagy nemzetállam elképzése. Ezzel szemben és/vagy mellett viszonylag hamar megjelentek a különböző regionális gondolatok a saját kis haza megteremtéséről.¹⁵ Ezek általában a vármegyék vagy kisebb-nagyobb történelmi régiók történetének feldolgozásában mutatkoztak meg, amelyek hol másolták, hol pedig eltértek a nagy hazáról alkotott koncepciótól.¹⁶ T. Szabó Levente *Erdélyiség-képezetek (és regionális történetek) a 19. század közepén* című átfogó tanulmányában a ma is ismeretes Erdély-kép kialakulásának gyökereire és formálóira mutatott rá. A tanulmány végigköveti, hogy a irodalom, a földrajz és a történelem, az említett művészeti és tudományterületek diszciplinárizálódásának hajnalán az egymás közötti átjárással hogyan alkotta meg az Erdély-képet.¹⁷ T. Szabó példaként Kővári László földrajzi munkáján keresztül szemlélteti a folyamatot, amelyik a szakmai módszertan ellenére Vörösmarty Mihálytól vett versrészlettel indul és a későbbiekben sem mentes a költői képektől.¹⁸ A 19. század közepétől megjelenő írások, mint Orbán Balázs *A Székelyföld leírása*, vagy Kővári László *Erdély földjei és ritkaságai* nemcsak leírják, hanem meg is teremtik Erdélyt.¹⁹ Orbán Balázs leírásai a Székelyföldet mitikus képzetekkel ruházza fel, mint: „Szent hely ez, melyet meglátogatandók vagyunk.”²⁰ Orbán ilyen és hasonló leírásokban már a nemzeti tér szakralitásának gondolatára hivatkozott, amellyel kitüntetett szerepet követelt Székelyföldnek az elképzelt nagy haza keretein belül.²¹ Ezek a térképzetek nemcsak a régió területét rajzolták meg, hanem azt határaival együtt létre is hozták.²² T. Szabó Mikó Imre *Erdély történelmi adatokban* című munkáján keresztül mutatott rá, hogy a szerző által vázolt Erdély-képben már megjelentek a regionális autenticitásra való törekvések, a történelmi

13 Antony D. Smith: *The Ethnic Origins of Nations*. London, 1987, Basil Blackwell, 28.

14 Varga Bálint: Vármegyék és történettudományi reprezentáció a dualizmus kori Magyarországon. *Történelmi Szemle*, 2014/2, 179.

15 Varga Bálint: Vármegyék és történettudományi reprezentáció a dualizmus kori Magyarországon. 179, vö. Sonkoly Gábor: *Erdély városai a XVIII–XIX. században*. Budapest, 2001, L'Harmattan–Atelier, 161–163.

16 Varga Bálint: Vármegyék és történettudományi reprezentáció a dualizmus kori Magyarországon. 180.

17 T. Szabó Levente: *Erdélyiség-képezetek (és regionális történetek) a 19. század közepén*. Uő. *A tér képzetei: tér, irodalom, társadalom*. Kolozsvár, 2008, Komp-press–Korunk, 47.

18 Uo. 48.

19 Uo. 45.

20 Uo.

21 Keményfi Róbert: Az „etnikai táj” kultúrnemzeti mítosza. *Regio*, 2002/4, 106.

22 T. Szabó Levente: *Erdélyiség-képezetek (és regionális történetek) a 19. század közepén*. In. Uő. *A tér képzetei: tér, irodalom, társadalom*. Kolozsvár, 2008, Komp-press–Korunk, 48.

múltra alapozó és abból építkező elképzelések, a földrajzi elzártságból fakadó sajátos víziók.²³ Az önmeghatározások viszonylag rövid időn belül a helyi intézmények elnevezésében tükröződtek. Az Erdélyi-Múzeum Egylet, majd Egyesület ezek szerint definiálta magát Budapesttel szemben és a magyar tudományossággal összhangban, tudatosan építve lokális akcentusokra.²⁴ A terek művészeti és tudományos leírása, megalkotása mellett a század végére a turisztikai egyesületek megjelenésével a hazai terek gyakorlati megismerése központi szerepet kapott. A Magyarországi Kárpát-egyesület 1873-as megalakulása és erdélyi fiókszervezetének létrejötte felgyorsította a természet, táj és tér szakterületeken átívelő megismerését.²⁵

A „végtelen Alföld” és Erdély területének nagyságánál, történelmi szerepénél fogva túldimenzionálnak tűnnek, de az elképzelt terek megalkotásának folyamatában messzemenőleg nem voltak egyedülállók. A korabeli északi vármegyék térképzetei hasonló ütemben jelentek meg irodalomban, visszaemlékezésekben és tudományos munkákban. Mikszáth Kálmán műveinek köszönhetően a Felföld vidékei, városai, lakosai és terei ország-világ előtt láthatóvá váltak.²⁶ A régió megismerésében ugyanakkor a már említett turisztika is elengedhetetlen szerepet játszott.

A térképzetek képlékenységét jól mutatja az egykori otthon, település, vármegye vagy a tágabb értelemben vett régió helye az első világháborús összeomlást követő menekültek emlékezetében. Ablonczy Balázs tanulmányaiban fény derül a Szepes és Sáros vármegyéből elszármazott, illetve elmenekült személyek térképzeteire, amelyeket elsősorban emlékezetük, az ott megélt mindennapjaik formáltak.²⁷ A tanulmányokból az is látható, hogy a Szepességből és Sárosból elszármazottak budapesti és a trianoni Magyarország egyéb városaiban létrejött egyesületei milyen mértékben alakították ezeket a képeket az egykori „kis hazákról” és milyen mértékben voltak hordozói a már meglevő térképzeteknek.²⁸

Ez a térkonstrukciók utáni vágy a későbbiekben sem hagyott alább. A második világháború alatt a második bécsi döntés értelmében visszacsatolt Észak-

23 Uo. 50.

24 Uo. 51.

25 T. Szabó Levente: „Erdély képei”. A tér ideológiai és Erdély képzetei az intézményesülő erdélyi turisztikai mozgalomban. 106–109. vö. Pieter M. Judson: *Inventing Germans. Class, Nationality and Colonial Fantasy at the Margins of the Hapsburg Monarchy. Social Analysis: The International Journal of Anthropology*, 1993, 33. 59.

26 T. Szabó Levente: Erdélyiség-képezetek (és regionális történetek) a 19. század közepén. 66–76. vö. Ablonczy Balázs: *Virtuális vármegye: Sáros, 1820–1940. Nemzetiségi kapcsolatok az emlékiratok tükrében*. In uő: *Nyombiztosítás. Letűnt magyarok. Kisebbség- és művelődéstörténeti tanulmányok*. Pozsony, 2011, Kalligram, 15.

27 Ablonczy Balázs: *Virtuális vármegye: Sáros, 1820–1940*. 35. vö. uő: „A Klopacska hív” Emlékezésformák Selmebányára a két világháború között. In uő: *Nyombiztosítás. Letűnt magyarok. Kisebbség- és művelődéstörténeti tanulmányok*. Pozsony, 2011, Kalligram, 91–121.

28 Ablonczy Balázs: „A Klopacska hív” Emlékezésformák Selmebányára a két világháború között. 106–120.

Erdélyben már ismert térelképzelések tűntek fel. A budapesti kormány kidolgozott tervekkel és állami támogatásból finanszírozott turisztikai programmal formálta tovább az Erdélyről felrajzolt elképzeléseket, amelyek részben tudatosan épültek a már meglevő mitizált helyekre, mint Kalotaszegre, Székelyföldre és Kolozsvárra. Emellett a kormányzat újakat is próbált meghonosítani mint a Radnai-havasokra épülő síparadicsom ötletét.²⁹ Ezek a képek tudatos állami kiemlése, valamint például az észak-erdélyi útvonal kiépítése a Nagyvárad–Királyhágó–Kolozsvár–Marosvásárhely–Székelyföld vonalon a máig bevett képet alapozták meg.³⁰ A turisztikának a második világháború alatt újból kitüntetett szerep jutott. Az erdélyi kirándulások, az elképzelt és megalkotott terek valódi megismerése „nemzeti zarándoklattal”³¹ ért fel.

Az Erdély és a Felföld kapcsán vázolt folyamatok a Bánát esetében némi időbeli fáziskéséssel, de nem maradtak el. Az Oszmán Birodalom kiszorítása után és a pozsareváci béke (1718) megkötését követően a terület 1779-ig a bécsi udvar fennhatósága alatt állt. Ezt követően alakult meg a három vármegye, amelynek a déli sávján 1873-ig fennállt a Katonai Határőrvidék. A sikertelen 1848–1849 forradalom és szabadságharc után a terület újra császárváros irányítása alá került a Szerb Vajdaság és a Temesi Bánság néven létrejövő koronartartományként.³² A három vármegye ténylegesen csak 1881-ben került Budapest fennhatósága alá.³³

A három déli vármegyét alkotó Bánság (Torontál, Temes, Krassó-Szörény) eltérő regionális fejlődésének – amit a török hódoltság okozott – ellenére a területen megjelenő helyi elit viszonylag hamar törleszteni próbálta a nemzeti történetírás terén tapasztalható lemaradását.³⁴ A belső közjogi viták árnyékában a régióban létrejövő tudományos társaságok mint a temesvári Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Társulat a felzárkózást célozták meg. A legnagyobb kihívást a levéltári források hiánya jelentette. A nyugat-magyarországi és észak vármegyékkel ellentétben az oszmán hódoltság következtében a levéltári források elpusztultak. Ugyanakkor ez nem szegte a történetírók kedvét vagy invenciózusságát.³⁵ A 18. század előtti források hiányában a kor történeti munkáit jegyző szerzők egyenesen a Szent István-i időkhöz nyúltak vissza azt bizonyítva,

29 Ablonczy Balázs: *A visszatért Erdély*. Budapest, 2011, Jaffa Kiadó, 189.

30 Uo. 200.

31 Ablonczy Balázs: Védkunyhó. Idegenforgalmi fejlesztés és nemzetépítés Észak-Erdélyben 1940 és 1944 között. *Történelmi Szemle*, 2008/4, 508.

32 Borsi-Kálmán Béla: A Bánság és Temesvár a századfordulón és az első világháború előestéjén. 1. rész. *Pro Minoritate*, 2000/3–4, 176–178.

33 Varga Bálint: A nemzeti és regionális történelem egy sokszínű térségben: a bánsági történetírás a hosszú 19. században. *Korall*, 62, 150.

34 Varga Bálint: *Vármegyék és történettudományi reprezentáció a dualizmus kori Magyarországon*. 197.

35 Uo. 197–198.

hogy az általuk leírt történelem és tér a magyar nemzeti múlt szerves része.³⁶ Pesty Frigyes, Szentkláray Jenő vagy Ortway Tivadar munkái átfogó képet próbáltak felvázolni a déli végekről, beillesztve azt a nemzeti nagy narratívába. Pesty például módszeresen tagadta a Bánság, illetve Bánát szavak térformáló erejét az osztrák közigazgatási múlt miatt. Ezzel szemben igyekeztek megalkotni a Délmagyarország koncepciót.³⁷ A lemaradását kompenzálni igyekező déli vármegyék történetírói ezek alapján illeszkedtek a francia elképzelésbe, amelyben a nemzet és terület koncepció kölcsönösen formálták egymást. Emellett a komolyabb történeti hagyományokkal rendelkező Erdély esetében a kutatók a „nagy haza” koncepciójával versengő „kis hazák” megjelenésére mutatnak rá, amelyek inkább az olasz, illetve német modellbe illeszkednek.³⁸

A nagy haza térképzeteinek lokális lecsapódásához csatlakozott például Jankó Ágoston alispán előszava a Borovszky Samu által szerkesztett Magyarország vármegyéi sorozat Torontált bemutató kötetben. Jankó a török hódoltságtól egészen a vármegye Magyarországhoz való visszatérés közötti korszak hányattatottságát kiemelve, de fölé emelkedve egy rohamosan fejlődő tér a nemzeti térbe való visszatérését emelte ki.³⁹

A boldog békeidők fejlődési lendületében sem lett a régió a szépirodalom bölcsője, még annyira sem, mint a szomszédos Bácska, ahol Szabadka – szintén csak század végére – olyan írókkal látta el a magyar irodalmat, mint Kosztolányi Dezső vagy Csáth Géza, akik szintén hozzájárultak a mai is élő „porosboros” Szabadkáról és Észak-Bácskáról létrejött kép formálásához. A szabálytalan legellentmondásosabb kivétel erősíti: Herczeg Ferenc. A Herzog néven verseci gyógyszerészcsaládba született és tudatosan az asszimilációt választó író a fővárosban komoly hírnévre tett szert. Emellett Herczeg politikai szerepvállalása és a Magyar Revíziós Liga élén betöltött pozíciója megannyi megütőközés forrása volt.⁴⁰ Az író életművében mindig visszatért szűkebb pátriájának helyszíneire. Herczeg „bánátisága” nemcsak műfajokon átívelő szépirodalmi írásaiban, de visszaemlékezéseiben is szerepet kapott.⁴¹ A Horthy-korszak rendszerhű értelmiségije által írófejedelmeként számontartott Herczeg írásaiban megerősítette a már meglévő toposzokat. A *Várhegy* című emlékirataiban következőképp fogalmaz: „A bánági nagy róna olyan világos, mint egy szoba, amelyről nyárára leszedték a függönyöket. Ez nem a nápolyi öböl arany fénye,

36 Uo. 198.

37 Uo. 199.

38 Varga Bálint: A nemzeti és regionális történelem egy sokszínű térségben: a bánági történetírás a hosszú 19. században. *Korall*, 62, 163.

39 Varga Bálint: *Vármegyék és történettudományi reprezentáció a dualizmus kori Magyarországon*. 199.

40 Zeidler Miklós: Herczeg Ferenc és a Magyar Revíziós Liga. In Gazdag László – P. Müller Péter (szerk.): *„Fenn és lenn”*. Tanulmányok Herczeg Ferenc születésének 150. évfordulójára. Pécs, 2014, Kronosz Kiadó–Magyar Történelmi Társulat, 29–46.

41 Németh Ferenc: A Dél-Bánát Herczeg Ferenc műveiben. *Híd*, 2001/11–12, 1263.

hanem valami különös, józan, minden zugot átjáró ezüstös ragyogás.”⁴² Az író által megrajzolt dél-bánati tér további tartalmakkal bővült. A regényeiben, novelláiban, színdarabjaiban Versec mellett megjelentek Pancsova és szomszédos falvak sokszínű hétköznapjai. A Herczeg által alkotott tér sokszor ismeretlen veszélyektől, zárt falusi közösségektől, a delibláti homokpuszta vad élővilágától és az ott tanyázó zsványoktól volt hangos.⁴³ Herczeg műveiben megjelentek a perifériára jellemző koncepciók, mint a veszély és a kietlenség.⁴⁴ Herczeg a Bánát második világháború alatti megszállásának éveiben a nagybecskereki *Torontál* visszatérő tárcaírója volt, nevét hol vállalva, hol a Bánati álnév mögé bújva.⁴⁵

Az ősi már egyszer elvesztett terület?

A trianoni békeszerződés után a Magyarországra került egykori torontáliak által létrehozott Torontáliak Egyesülete a menekültegyesületek ismert szerepét töltötte be. A szervezet tagjai olyan vármegyei egykori tisztviselők, erős emberek voltak, mint Jankó Ágoston a vármegye utolsó alispánja, Dániel László földbirtokos, Vinczehidy Ernő vagy épp Szmolenszky József a vármegye utolsó fő- és aljegyzője.⁴⁶ A Torontáliak Egyesületének szellemisége és tevékenysége nem tért el a további hasonló és már említett szervezetektől. Különböző események, rendszeres találkozók, éves bálók szervezésével próbálta ápolni a valamikor déli vármegye emlékét, a „torontáli szellem fenntartását”⁴⁷ és támogatni a revíziós terveket.⁴⁸ A Torontáliak Egyesülete mellett egyéb szervezeteket is találunk, amelyek a Magyarországon élő torontáliakat és nem csak torontáliakat próbálták egybefogni, mint a Délvidéki Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesülete vagy a Délvidéki Otthon. A felsorolt egykori dél-magyarországi egyesületek azonban eltértek az Erdélyből vagy a Felvidékről elszármazottak szervezeteitől, az utóbbiak eredettörténete távolabb nyúlt vissza az időbe, más volt a történelmi és politikai beágyazottságuk. Erdélyi származású Magyarországon élő – sok esetben arisztokrata – elit gyökerei történelmi okoknál fogva sokkal régebbre nyúltak vissza, politikai és kulturális súlyuk sokkal nagyobb

42 Uo. 1264.

43 Uo. 1264–1265.

44 Németh Ferenc: A Dél-Bánát Herczeg Ferenc műveiben. 1264–1265, vö. László Kürti: *The Remote Borderland. Transylvania in the Hungarian Imagination*. Albany, 2001, State University of New York Press, 8.

45 Németh Ferenc: A Dél-Bánát Herczeg Ferenc műveiben. 1266.

46 Nagy-Torontál vármegye tisztviselőinek találkozója. *Budapesti Hírlap*, 1926. szeptember 19., 212, 10–11.

47 Uo.

48 Uo.

volt.⁴⁹ Az erdélyi mellett a szepességi és a sárosi egyesületek is sokkal jobban be voltak épülve a magyarországi közegbe, mint az első világháborús összeomlást követő években létrehozott bánáti szervezetek.⁵⁰ Alapvetően, mint láthattuk, a térképzetek és azok történeti alapjai is messzebbre nyúltak vissza, mint a 18. század végén a török alól felszabaduló déli vármegyék esetében. A Torontáliak Egyesülete viszonylag frissnek számított, de feladataiban nem különbözött. Korabeli sajtóanyagokból jól kirajzolódik a szervezet gondolati elképzelése a Torontálról, „ahol majdnem minden nemzetiség képviselve volt, milyen harmóniában éltek velünk németek, szerbek, románok, bolgárok és tótok úgy, hogy Torontálban a nemzetiségi kérdés sohasem éleződött ki, és már 40 évvel ezelőtt munkásházákat és kultúrházat építettek a művészet s zene istápolására”.⁵¹ A szervezet egyik gyűlése után határozatban fogalmazta meg, „hogy legközelebb családtagjaikkal gyűlnek össze, hogy gyermekeiket és unokáikat bemutassák a vármegye régi vezetőségének, ösztönözve bennük a magyar föld és szép Torontáljuk iránti szeretetet”.⁵² A térképzetek egy heterogén etnikai kép ellenére a magyar gondolati világot tükrözték. Az egyes etnikai csoportok térképzetei között aligha volt átjárás, akárcsak a nemzeti történetírásban.⁵³ Ezek a terek minden nemzet elképzelésében sajátos értelmezésekkel és tartalmakkal bírtak, ahogy erre Holly Case amerikai történész Erdélyről szóló könyvében mutatott rá.⁵⁴

Az *Ország-Világ* ismeretterjesztő és szépirodalmi hetilap 1921. számában Zoltán Vilmos terjedelmes cikket közölt *A természet nem tűr erőszakot* címmel. A botanikáért rajongó költő és műfordító ebben a trianoni békeszerződés értelmében elveszített természeti kincseket tárta az olvasó elé jelentős revizionista szemlélettel. Erdély hegyei és erdei, a Magas-Tátra elvesztése mellett a Délvidék kapcsán azt róta fel, hogy „szerbek kezébe került a messzeföldön híres delibláti homokpuszta a maga jellegzetes keleti növényvilágával, mely teljesen azonos a Kaspi-tó környékbeli magyar őshaza flórájával”.⁵⁵ Az szerző cikke azért is érdekes, mert a korabeli revizionista hangot megütő cikkek térképzeteit meghaladva, amelyek nem léptek át a termőföldek lázálmain, viszonylag konkrét teret vázolt fel. A Delibláti-homokpuszta mint természeti egység vagy az aracsi pusztatemplom csak elvétve tűnt fel a két világháború közötti magyarországi

49 Bárdi Nándor: Az erdélyi magyar (és regionális) érdekek megjelenítése az 1910-es években. Az Erdélyi Szövetség programváltozatai. *Magyar Kisebbség*, 93–105, vö. Romsics Ignác: *Bethlen István*. Politikai életrajz. Budapest, 2019, Helikon, 35–70.

50 Ablonczy Balázs: „A Klopacska hív” Emlékezésformák Selmecebányára a két világháború között. 106–120, vö. Uő. Virtuális vármegye: Sáros, 1820–1940, 15–35.

51 Torontál vármegye Budapesten. *Magyarság*, 1936. szeptember 29., 222, 11.

52 Zoltán Vilmos: A természet nem tűr erőszakot. *Ország-Világ*, 1921. szeptember 18., 38, 442.

53 Varga Bálint: A nemzeti és regionális történelem egy sokszínű térségben: a bánáti történetírás a hosszú 19. században. *Korall*, 62, 162.

54 Holly Case: *Between states*. The Transylvanian question and the European idea during World War II. Stanford, 2009, Stanford University Press, 32–39.

55 Zoltán Vilmos: A természet nem tűr erőszakot. 442.

sajtóban, szaklapokban. Az utóbbival kapcsolatban a művészettörténet kiemelte időbeli rokonságát a jáki apátsági templommal, viszont nem vált a középkori folytonosságot hirdető kiemelt helyé. A két konkrét tér nem tört be a magyarországi széles nyilvánosságba.⁵⁶

A korabeli meghatározó folyóiratokban megjelent cikkek elsősorban a déli végeken élő magyarság kiszolgáltatott helyzetéről szóltak. A Bánát maga kevésbé tűnt fel, általánosságban a Délvidék, illetve a Vajdaság kifejezés uralkodott. A Bánát vagy a Bánság inkább a régió Romániához került részét foglalta magába. A régió Temesvár-központú feléről főleg a lugosi *Magyar Kisebbség* közölt hosszabb értekezéseket.⁵⁷ A folyóiratban szerkesztői feladatokat ellátó Jakabffy Elemér és ott folyamatosan publikáló Páll György szerkesztésében jelent meg 1939-ben *A bánsági magyarság húsz éve Romániában* című összefoglaló mű.⁵⁸ A régió nyugati felét tovább vizsgálva, a fősodró sajtó sem tért el a délszláv királyságban élő magyarságról született cikkek végtelen rónaság képi világától.

Folyóink méltóságteljesen hömpölyögnek, búzamezőink végtelen táblában ringanak, akácoshaink nyílegyenesen húzódnak tova azon az egyseges sík területen, amelyet az iskolában mi még Délvidéknek tanultunk, de amelyet ma hivatalos tárgyilagossággal Jugoszláviának szokás emlegetni. A Délvidék elnevezés kikopott a használatból, mert eredeti tartalma megváltozott; a Jugoszlávia vagy Délszlávország elnevezés jelentése viszont sokkal tágabb, semhogy a régi Délvidék fogalmát pontosan rögzíthetné. A régi Délvidék (Szerémség, Bácska, Bánát) Jugoszláviához csatolt részeinek, vagyis általában Jugoszlávia magyarlakta területeinek jelölésére így jött újabban divatba a Vajdaság elnevezés.⁵⁹

Bisztray Gyula irodalomtörténész *Magyar Szemlé*ben közölt írása csatlakozott a bevett térképzetekhez, de emellett felhívta az olvasó figyelmét a fogalom változására. Az irodalomtörténész elemzése további fontos megállapításokat vont le, elemzései túlléptek a materiális világon. Bisztray a terület lemaradását a térre specifikus szellem kialakulásának hiányában látta. Bisztray szerint „Erdély eredeti ősi szellemével, a Felvidék patinás városi kultúrájával szemben Bácska-Bánát emberemlékezet óta csak az anyagi jólétnek volt tejjel-mézzel folyó Kánaánja.”⁶⁰ Az irodalomtörténész a szellemi központ hiányának felemlegetése mellett rámutatott a terület Budapesttől való politikai, gazdasági és kulturális

56 Dénes Tibor: Néhány középkori magyar templomról. *Katolikus Szemle*, 1941/2, 50, vö. Bogyay Tamás: A jáki apátsági templom és Szent Jakab-kápolna. *Dunántúli Szemle*, 1943/7-8, 311.

57 Jakabffy Elemér: A Banat (Bánság) magyar társadalmának kialakulása a XIX. század folyamán. *Magyar Kisebbség*, 1940. május 1., 9, 205–220, vö. uő. A Banat (Bánság) magyar társadalmának kialakulása a XIX. század folyamán. Befejező közlemény. *Magyar Kisebbség*, 1940. május 16., 228–237.

58 Jakabffy Elemér – Páll György: *A bánsági magyarság húsz éve Romániában*. Budapest, 1939.

59 Bisztray Gyula: Vajdasági irodalmi élet. *Magyar Szemle*, 1934, 9–12, 430.

60 Uo. 431.

függőségére, amely az első világháború utáni időket kezdetben meghatározta. „Míg Erdélyben a kilencszázhuszas évek elején fölpezsdül az újarcú magyar irodalom, a Felvidéken pedig 1925 körül lázas kulturális tevékenység folytatódik, addig a Vajdaságban csak 1928-ban találkozunk az irodalmi szervezkedés nyomaival.”⁶¹ Bisztray a problémaösszesítés után leszögezi, hogy biztató olyan szerzők megjelenése, mint Borsodi Lajos, aki „a kisváros elesett alakjait mintázza előszeretettel”,⁶² vagy „Börcsök Erzsébet, aki a kisebbségi sorsba került női lélek problémáit feszegeti”.⁶³ A *Magyar Szemle* további régióval kapcsolatos cikkeit a bácskai származású, a 1920-as évek derekán a Magyar Párt főtítkári pozícióját betöltő Prokopy Imre jegyezte.⁶⁴ Prokopy az írásai mellett számos petíciót juttatott el a Népszövetséghez.⁶⁵

A Bánátnak figyelmet szentelő magyarországi folyóiratok közül még az 1942-től Szegeden megjelenő *Délvidék Szemlé*t érdemes kiemelni. A *Délvidéki Szemle* programadó cikkében Koltay-Kastner Jenő szerkesztő Szeged helyét emelte ki, amely véleménye szerint kritikus helyet foglalt el Bácska visszacsatolását követően Délvidék újradefiniálásában. A szegedi folyóiratban közölt írásokban hangsúlyosan megjelent a századfordulón ismert középkori múltra alapozó gondolatosságba.⁶⁶ Juhász Kálmán terjedelmes cikkben méltatta Pesty Frigyes, Szentkláray Jenő és Ortvy Tivadar munkásságát.⁶⁷ A tanulmányok számos esetben ezzel az érveléssel magyarázták a terület magyar jellegét, területre tartott magyar előjogot és a magyarság folytonosságát. Eperjessy Kálmán *A Délvidék magyarsága* című értekezése alapos betekintést nyújt ebbe az érvrendszerbe. A történész szerint „Délmagyarország földjén a magyarok előtt tartósan egyetlen nép sem tudott megállani. E terület a magyarság ősi szállásföldje volt.”⁶⁸ A folytonosságot kiemelve Eperjessy amellel érvelt, hogy „[e] területen már a X. században sűrűn lakott magyar szállások voltak. A X. század végén hazánkba betörő kunok útja Bács és Torontál vármegyék területén virágzó településeken vezetett keresztül.”⁶⁹ Ez a koncepció az állami propaganda hátszelét élvezte. Még a bácskai bevonulás előtt Teleki Pál és a magyar földrajztudomány nagyjainak buzdítására megindult a középkori múltra építő narratíva hangsúlyozása.⁷⁰ Ebben olyan elismert kutatók kaptak szerepet, mint a verseci születésű Milleker Rezső, a számos dél-bánáti helytörténeti munkát jegyző Milleker Bódog fia.⁷¹

61 Uo. 433.

62 Uo. 439.

63 Uo.

64 A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség*. 47.

65 Uo. 109.

66 Kollay-Kastner Rezső: *Utak és célok. Délvidéki Szemle*, 1942/1-2, 3-4.

67 Juhász Kálmán: *Két délvidéki történetíró centenáriuma. Délvidéki Szemle*, 1944/4, 145-149.

68 Eperjessy Kálmán: *A Délvidék magyarsága. Délvidéki Szemle*, 1942/1-2, 33-40.

69 Uo.

70 Keményfi Róbert: *Az „etnikai táj” kultúrnemzeti mítosza. Regio*, 2002/4, 100.

71 *A magyar szellemiség európai nagykövete. Tolnai Világlapja*, 1942/35, 8.

A *Délvidék Szemle* másik visszaköszönő témaköre a nemzetiségi arányok eltolódásának történeti vizsgálata volt. Bálint Sándor néprajzkutató *A néprajzi kutatás délvidéki feladatai*,⁷² valamint Csuka János hosszú *A bánáti magyarság szóróványélete* című cikke is a kérdést elemezte.⁷³ Csuka a cikkét a baráti „Bácska és Bánát elválaszthatatlan ikertestvérek” mondattal indította, ezt követően cikke a bánáti magyarság szétszóródásának történelmi okaira fókuszált. Csuka egyrészt az oszmán hódoltság következtében eltűnő magyar településeket, másrészt a Bánátot célzó telepítésközpontok keretében létrejövő új falvak időbeli meggyökerezésének hiányát emelte ki.⁷⁴ A magyar települések tér- és időbeli megszilárdulását pedig tovább nehezítette Csuka érvelésében a Bánátban tapasztalható etnikai sokszínűség, mivel „kipusztult, felörlődött a magyarság a félholddal való marakodásban, s szívesen fogadott jövevény volt a szerb, német, román és a többi néptöredék, hogy benépesítse a zúgó bánáti mocsarak környékét”.⁷⁵ Csuka amellet a telepítésközpont sikertelenségét mint a bukoviniai székelyek al-dunai betelepítését is bírálta: „A sándoregyházi székelyek nehezen felejtették el Bukovinát, amelynek hegyes-völgyes vidékét alföldi, mocsaras lapállal cserélték fel, a nótájuk is szomorúan visszasírja Bukovinát.”⁷⁶ A Bánát, amelyik az írás alapján „valóságos mintagyűjteménye az országban előforduló nemzetiségeknek” a Magyarországhoz visszacsatolt Bácskára alapozó második világháború alatti esszencialista Délvidék térképzet ellenvilága volt Csuka szerint: „A Tisza innenső része tehát tisztább magyar jellegű, a túloldalon viszont talán a világ legtarkább népi színfoltjai sorakoznak.”⁷⁷

Rendkívüli színfoltját képezi a Bánát-térképzetek megrajzolásának Horváth Jenő történész 1931-ben könyv formájában is megjelent angol nyelvű tanulmánya. A Magyar Revíziós Liga által kiadott propagandafüzet a szerző már 1923-ban, az *Anglo-Hungarian Review*-ben publikált tanulmányára alapult. Az írás lényegesen nem tért el a már bevett narratívától. Horváth könyve a honfoglalással indított és az 1920-ig mutatta be nagyon tömören a régió történetét. A cikk erősen épített a középkori magyar állam regionális szerepére. Érdekes, hogy Horváth térképzetében megjelenik Aracs és a pusztatemplom, amely szerinte még a hódító oszmán csapatokat is lenyűgözte.⁷⁸ Az oszmán hódoltság előtti idők kapcsán Horváth érvelésében is megjelenik a geopolitikai szemléletmód, amelyben a régiót a nyugati civilizáció utolsó végvárának írja le, amelyet

72 Bálint Sándor: *A néprajzi kutatás délvidéki feladatai*. *Délvidéki Szemle*, 1942/3, 72–76.

73 Csuka János: *A bánáti magyarság*. *Délvidéki Szemle*, 1944/6, 268–276.

74 Uo. 268–273.

75 Uo. 270.

76 Uo. 269.

77 Uo. 270

78 Horváth Jenő: *The Banat. A Forgotten Chapter of European History*. The Hungarian Frontiers Readjustment League. Budapest, 1931, 12.

a Nyugat magára hagyott.⁷⁹ A *The Banat* narratívája 1716-tól vesz jelentős fordulatot. Az oszmán csapatok után Horváth érvelésében a tér magyar jellegének elvesztését egyértelműen a bécsi udvarra vezeti vissza, amelyik a „divide et impera” jelszó mögé bújva a németek, románok, szerbek, franciák, spanyolok betelepítésével a magyar elem és a már meglévő magyar települések gyengítésére szövetkezett.⁸⁰ Ebben a háttéralkuban még a római katolikus egyház is szövetségese volt, amely a további germanizációt segítette.⁸¹ Ez vezetett, Horváth szerint a régió végérvényes magyar jellegének elvesztéséhez. A füzet utolsó negyven oldalát a függelék teszi ki, amelyben a gazdag bibliográfia ismertetése mellett Horváth a három egykori vármegye települését és annak alapítási dátumát listázza, újra utalva a középkori magyar államhoz való tartozásra.⁸² Horváth munkája a régió oszmán megszállása és első világháború utáni elvesztése között von párhuzamot, érvelése nem mentes a nagy hatalmi összeesküvés paranoiájától, amelyben szerinte az „ősi magyar régió” 16. századi elvesztése intő jel kellett volna legyen.

A második világháború alatti térképzetek egyik fő forrását a *Külügyi Szemlében* és a *Láthatárban* megjelenő riportok képezték. A Négy világtáj krónikája rovatban publikált írások sorra vették a Kárpát-medence a revízió által vissza nem tért régiók magyarságának helyzetét. Az összefoglalók röviden szemlézték a világháború alatti eseményeket, azok hatását az adott közösségre. A bánáti magyarság kapcsán továbbra is a nehéz sors, a szegénység és a kiszolgáltatottság térképzete maradt meg.⁸³ A jelentéseket, amelyeket később a *Láthatár* is átvett fontos fogalombeli változás történt a Bácska visszatérte után. Még 1941 előtt a teljes régió a *Dél* alcím alatt jelent meg, 1941-től megjelent a *Bánság* alcím, miközben a régió Romániához tartozó része Dél-Erdéllyel együtt a *Kelet* alcím alatt jelent meg.⁸⁴ A Bánát a magyar jellegű ellenvilág térképzetét felerősítették a régióból származó magyar hatósági jelentések. Illésfalvi Péter adatgazdag tanulmány arra mutatott rá, hogy a zentai, magyarkanizsai és szegedi csendőrségi jelentések a nehéz határátlépések, a szegénység, éhínség és terrortól sújtotta vidék képét erősítették meg.⁸⁵

79 Uo. 15.

80 Uo. 16–22.

81 Uo. 19.

82 Uo. 28–67.

83 Négy világtáj krónikája. *Láthatár*, 1942/2, 36, vö. Négy világtáj krónikája. *Láthatár*, 1943/6, 137.

84 Uo.

85 Illésfalvi Péter: A németek által megszállt Bánság helyzete 1941-ben, a Magyar Királyi Csendőrség Központi Nyomozó Parancsnokságának jelentései alapján. *Rendvédelem-történeti füzetek*, 2008, 17, 19–25.

Kis magyar világok?

A trianoni békeszerződés után a Szerb-Horvát-Szlovén Királyságba került magyar közösség az új államban számos kihívással kellett szembenéznie. Belgrád központosító politikája, az optálás elhúzódása, az oktatási hálózat államosítása, az iskolákban bevezetett névelmezés, az agrárreform nemzetiségellenessége, a politikai integráció és képviselői nehézségei nem könnyítették az addig erősen Budapest felé orientálódó közösség mindennapjait.⁸⁶ A két világháború közötti időszak szemléletváltása, a közösség sorsszerű regionális újradefiniálása csak lassan valósult meg. Sorsfordító pillanatként kell kiemelni a Magyar Párt 1922-es megalakulását, amellyel megkezdődött az magyar közösség a délszláv állam politikai rendszerébe való integrálódása.⁸⁷

A délszláv államba került magyarság földrajzi tagoltsága tovább nehezítette az önszerveződést. A Bácskában és a Bánátban élő magyarság nem rendelkezett egy bebetonozott szellemi központtal, és a későbbiekben sem tudta sem Szabadka, sem Zombor, sem Újvidék, sem Nagybecskerek átvenni ezt a szerepet. A Magyar Párt meghatározó egyéniségei is különböző városokban éltek, és eltérő szocializációs közegből származtak.⁸⁸

A királyi diktatúra 1929. január 6-ai bevezetését követően Belgrád betiltotta a politikai pártokat. Ezzel megszűnt a vajdasági magyarság politikai érdekérvényesítésnek a lehetősége.⁸⁹ A királyi diktatúra válságos periódusában majd 1931-es oktrojált alkotmány bevezetését követően, ami némi enyhülést hozott, a magyar elit kénytelen volt újragondolni magát. Az újragondolásában a politika mellett olyan művelődésszervező személyeknek, mint Kende Ferencnek vagy Szenteleky Kornélnak fontos szerep jutott. Kende Ferenc nagybecskereki születésű lapterjesztő, kisebbségi közösségsszervező⁹⁰ és Szenteleky Kornél író, irodalmár az 1930-as évektől igyekezett újragondolni a vajdasági magyarságot.⁹¹ Kende 1926-os hazatérése után a magyarországi lapok terjesztése mellett az újvidéki *Reggeli Újság* lapjain tett kísérletet a vajdasági magyar közösségről alkotott elképzeléseinek népszerűsítésére. Emellett a 1932-ban indult *Kalangya* folyóirat szerkesztője és szerzőjeként tematizálta az általa kritikusként vélt kérdéseket. Kende legfontosabb, egyben legprovokatívabb gondolata sokban hasonlított a Csehszlovákiában és Romániában élő magyarság népszolgálati

86 Bárdi Nándor: *Tény és való*. A budapesti kormányzatok és a határon túli magyarság kapcsolattörténete. Pozsony, 2004, Kalligram, 86–88.

87 Dévavári Zoltán: *Új partok felé*. Zenta, 2014, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 134–139.

88 Uo. 116–120.

89 A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség*. Budapest, 2004, Napvilág, 81.

90 Bárdi Nándor: Sajtóterjesztés és társadalomszervezés. Kende Ferenc a vajdasági magyar közművelődés szervezésében (1935–1940). 195–252.

91 Szenteleky Kornél életéről lásd Bori Imre: *Szenteleky Kornél*. Újvidék, 1994, Forum.

praxisához.⁹² Ismerve és folyamatos kapcsolatot ápolva a helyi politikai elittel Kende az általa csak „vármegyeházai politizálásnak” nevezett elképzeléssel való szakítást, a kisebbségi sors felismerését, a közösség feltérképezését és megszervezését sürgette. Kendével közös projektjüknek, a *Kalangyának* köszönhetően szoros kapcsolatot ápoló Szenteleky Kornél a vajdasági magyar irodalom terén gondolta újra a közösség helyzetét. Az új önszerveződés, tudástermelés már a vajdasági regionalizmus jegyében született. Az új kurzus módszereiben nem tért el, a napi sajtó, a folyóiratok, ahogy a századfordulós példák esetében is, és a szépirodalom sokban alakították vizionált célt. Szenteleky Kornél által megálmodott helyi színek elmélete a vajdasági magyar irodalmat a helyi történetek feltárására sürgette. Szenteleky az íróknak rendkívüli társadalmi felelősséget követelt, *Írói felelősségünk* cikkében szigorú kritikával illette kortársait, akik a feladatnak nem tettek eleget.⁹³ A *Kalangya* optimista indulása és a programadó cikk ellenére fel kellett ismerje a vajdasági magyar társadalom rétegződését, a népszerűsítő körutak szomorú sikertelenségét, valamint az értelmiség és a széles közösség között tátongó űrt. Szenteleky ebből tanulva fordult még inkább a „földünk és népünk” megismerése felé.⁹⁴ Szenteleky és Kende irodalom és közösség által alkotott elképzelése a kisebbségi irodalmakra jellemző politikai küldetéssel alapjaitól definiálta újra az addigi status quót.⁹⁵ A folyóirat működését Budapest nem nézte jó szemmel. A törekvés mögött a nagy nemzeti narratíva tudatos felmondását látta. A magyar fővárossal szemben Belgrád hamar pedig a magyar revizionizmus újabb bástyáját vélte benne felfedezni, ami az 1935-os évfolyam 6. számának a betiltásához vezetett. Abban a számban Kende által kezdeményezett kisebbségi ankét eredményei és új közösségi programadására került volna sor.⁹⁶

A *Kalangya* megjelenése új színfoltot jelentett a bácskai és bánáti szellemi életben. A folyóiratban megjelent cikkek törekedtek a programadásnak megfelelően feltárni és a befogni a magyar közösségre jellemzőket. A folyóiratban megjelenő gondolati hagyományok nem sokban tértek el a már megszokott topozoktól. A térképzetek a már meglévő forrásokból inspirálódtak. Szenteleky programadó cikkében a „bánáti földek végtelen síkjáról” írt, „amelyen [most] már zsendül[t] a búza, zöldül[t] a rét”.⁹⁷ A folyóirat Bánát-képe lényegesen nem

92 Bárdi Nándor: Sajtóterjesztés és társadalomszervezés. In Bárdi Nándor – Tóth Ágnes (szerk.): *Egyén és közösség*. Zenta, 2012, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 197.

93 Utasi Csaba: *Irodalmunk és a Kalangya*. Újvidék, 1984, Forum, 17–18.

94 Uo. 18.

95 Utasi Csaba: *Irodalmunk és a Kalangya*. Újvidék, 1984, Forum, 17–18, vö. Gilles Deleuze – Felix Guattari: *Kafka*. Toward a Minor Literature. Minneapolis–London, 1986, Univeristy of Minnesota Press, 18–19.

96 Bárdi Nándor: Sajtóterjesztés és társadalomszervezés. 211–212.

97 Szenteleky Kornél: Köszöntjük az olvasót. *Kalangya*, 1932/1, 4.

változott, és az ezt formáló történeti munkák, mint például Csuka János cikkei,⁹⁸ amelyek a közelmúlt eseményeit igyekeztek feldolgozni hasonló képet festettek a végtelen termőföldekről és az összetett etnikai viszonyról. Szemet szúr ugyanakkor Szenteleky a folyóirat első évfolyamának 7. számában közölt *Bácska mint művészi és szellemi egység* című írása. Szenteleky a Jugoszláviához került területen belül a Bácskát jól körülírható, lehatárolható egységként definiálta a Bánáttal vagy a Szerémséggel szemben. „Legkisebb a különbség a Bánáttal szemben, mert ha átmegyünk a Tiszán a táj alig változik (noha geologiailag elég nagy a különbség). Azonban feltűnik a bánáti ember kényelmessége, passzívabb természete, az élet lomhább irama, az idő lassúbb múlása. A falvak képe is változik” – fogalmazott a kultúraszervező. Szenteleky ezt követően a Bánát etnikai összetételét problematizálta, amelyben a magyar elem „kulturális erejét” csökkenti például „Traján népének közelség[e]”.⁹⁹

A *Kalangya* mellett és vele fokozatos balra tolódása miatt szembehelyezkedő *Híd* folyóirat is kísérletezett a bánáti tér leírásával. A szabadkai folyóirat három részben közölte Nagy János riportjait a bánáti faluról, a Nagybecskerek melletti Felsőmuzslyáról. Az írások sokban magukon hordozták a két világháború közötti falukutatás jegyeit. Nagy írásai sem tértek el a korabeli irányzatoktól, Muzsla – ahogy a szerző írja – a falusi idill, az autentikus földhözragadt élet, az önszerveződés és műkedvelés, egyben a kiszolgáltatottság, az elmaradottság otthona volt. A szerző által az egyik legnagyobb arányban magyarok lakta faluról megrajzolt térképzet nem tért el az általános faluképtől – egyedül talán a vigadalmak és a bicskák okozta sérülések számában.¹⁰⁰ Viszont Nagy írásaiban már megjelenik a történelmi folytonosság, a hagyományőrzés fontossága, ahol még „turáni módon, csizmaszárat verdesve”¹⁰¹ járják a csárdást. Ez a középkor-diskurzus, amely már a monarchiabeli történetírásban is jelen volt, köszönt vissza Rózsa Márta a szintén a *Híd*-ba írt Magyarcserényről szóló összefoglalójában.¹⁰²

Mindkét folyóirat esetében jól kirajzolódó térképzetekről van szó, amelyek a már meglévő hagyományokat folytatták. A rónaság- és középkor-diskurzusok bevett formákat követtek. Érdekesség, hogy az új regionális önmeghatározásban – amelyre a központi politikai tiltásnak jelentős hatása volt – a történelmi földrajzi nevek letűnni látszottak, velük szemben pedig felerősödött a Bácska és a Bánát kifejezés. Újdonság még Szenteleky különbségtétele, aki a Tisza háttérformáló szerepének jelentőséget tulajdonított, és lényegi eltéréseket vázolt fel a Bácska és a Bánát között. Szenteleky ruralitást hangoztató Bánát-képe leegyszerűsítőnek tűnik, viszont az három vármegye Románia és Szerbia közötti felosztása az első világháború után gyökereiben rázta meg a régiót. A délszláv

98 Uo.

99 Uő: Bácska mint művészi és szellemi egység. *Kalangya*, 1932/7, 495.

100 Nagy János: Muzsla vasárnapja. *Híd*, 1934/10, 5.

101 Uo.

102 Rózsa Márta: Nova Crnja. *Híd*, 1939/4, 126–127.

királysághoz került rész elvesztette kapcsolatát a terület politikai, kulturális és gazdasági központjával, Temesvárral. Nagyikinda, Nagybecskerek, Pancsova vagy például Versec nem tudták ezt a helyet pótolni, különösen nem ilyen rövid idő alatt. Mint látni fogjuk ezzel a folyamattal szemben konstruálódik meg Nagybecskerek képe, mint a szerbiai Bánát szellemi centruma. A folyamat a Bánát-térképzetek periferikus képét tovább erősítette.¹⁰³

Szenteleky programadását követően a szépirodalomban hasonlóan új folyamatok mutatkoztak meg. A nagybecskereki Vargáné Börcsök Erzsébet novelláiban, regényeiben a helyi színek elméletét követve bánáti történetekről írt, amellyel közvetlenül hozzájárult a régió irodalmi térkonstrukciójához.¹⁰⁴ V. Börcsök Erzsébet írását és munkáinak megjelenését Szenteleky is pártolta, hiszen abban a couleur locale megvalósulását látta.¹⁰⁵ *A végtelen fal* művét különösen méltatta, Kende Ferencnek írt levelében olyan könyvről írt, ami „igazi vajdasági, igazi mai témát fog adni”.¹⁰⁶ *A végtelen fal* egy bécsi leánynevelő intézetben nevelkedő bánáti lány történetét mutatja be. A főszereplő a honvágytól szenvedve hazavágyik az ismert Bánátba, amelynek érdes földjén az emberekben az élni akarás és kitartás nő.¹⁰⁷ Börcsök az *Emberek a Karas mellől* című szociográfiai érzékenységgel megírt novelláskötete is hasonló tereket tár fel. A délbánáti román falu, ahova járhatatlan út vezet az élelmességtől, az invenciózusságtól duzzadó hely.¹⁰⁸ Hasonló képet fest *A tordai menyecske* című novellája is.¹⁰⁹ Börcsök térábrázolására a kritika hamar felfigyelt, amely Börcsök műveit sokszor vitatta. A szerző ettől függetlenül a vajdasági írás meghatározó alakja maradt, pályakezdekésekor Szenteleky pártolását bírva.¹¹⁰

1941. április 13-án a Bánátba bevonultak a Wehrmacht csapatai. Jugoszlávia felbomlását és Szerbia megszállását követően a Bácskával ellentétben – ahova április 11-én bevonult a Honvédség – a Bánát nem került vissza a magyar állam kötelékébe, hanem a megszállt Szerbia része maradt.¹¹¹ A terület bizonyos fokú autonómiát élvezett, és a polgári hatalmat a megszálló birodalmi németekkel együttműködő Sepp Janko vezetése alatt álló helyi németek gyakorolták.¹¹² A 1941 és 1944 közötti periódusban a bánáti magyarság újra kellett szerveznie

103 Susanne Rau: *Räume*. 46.

104 Csuka Zoltán: Börcsök Erzsébet: Vándor a Nisavánál. *Láthatár*, 1936/9–10, 382.

105 Berényi Emőke: Ördögszerkørsors. *Híd*, 2011/7, 51.

106 Uo. 52.

107 Uo. 52.

108 Börcsök Erzsébet: *Emberek a Karas mellől*. Újvidék, 1963, Forum, 5–16.

109 Uo. 36–49.

110 Hózsa Éva: Megkötöttség és sodródás. *Híd*, 2003/2, 220.

111 Zoran Janjetović: Borders of the German Occupation Zone in Serbia 1941–1944, *Journal of the Geographical Institute „Jovan Cvijić” SASA*, 2012/2, 94–99.

112 Mirna Zakić: *Ethnic Germans and National Socialism in Yugoslavia in World War II*. Cambridge, 2017, Cambridge University Press, 84.

magát. Ezt elsősorban a Délvidéki, majd Dunamelléki, majd Bánáti Magyar Közművelődési Szövetség által próbálta megvalósítani, amely a közösség elsőszámú érdekképviselői szervét jelentette a megszállás éveiben. A megszállás a már Senteleky-nél is fontos választóvonalaként szolgáló Tisza határjellegét véglegesítette. A határátlépések száma korlátozódott és minimálisra csökkent. A mintegy 90 ezer főt számláló bánáti magyarság új körülmények között találta magát. A Bánát-térképzetek 1941-ben új politikai keretek, új határok között, új önmeghatározásokkal és tartalomjelentésekkel egészültek ki.

Kristály István a padéi iskola igazgatója egyben a *Kalangya* és a *Torontál* egyik jegyzett szerzője 1942 késő nyarán hosszabb körútra indult. Tiszamenti falujából kiindulva körbejárta Észak- és Közép-Bánát fő magyar településeit. Élményeiről, tapasztalatairól a *Torontál* erre szánt Betűország-Mesország című rovatában számolt be. Amellett, hogy a cikkeknek köszönhetően rekonstruálható Kristály útja, az írásai programszerű kísérletek a Bánát leírására, a „magyar jelleg” felmutatására és a falu ősi, autenticitást hordozó képének erősítésére. Beszédeselek a rovat cikkeinek címei is, amelyekben Kristály apró, sokszor zárt, de nemzeti jellegben érintetlen kisvilágokat vázolt fel. Kristály útja Padéról a szomszédos Szajánra vezetett, ezt követően Nagyikindára, Mokrinba, Torontálorosziba, Töröktopolyára, majd vissza Padéra. „Hollós Mátyás király földjén, Nagyikindán”,¹¹³ „Torontáloroszi a teremtő magyar munka és a hit győzelmes hit győzelmes ereje”,¹¹⁴ „Mokrinban él és fejlődik a magyarság”,¹¹⁵ „Töröktopolya a magyar egység biztos záloga”,¹¹⁶ „Basahídon a magyar kultúra benső, teremtő ereje az alapja a magyar munkának”,¹¹⁷ „Bocsár szervezkedik és őrzi fejlődése útjait”,¹¹⁸ „Bikács a nyugodt és derűs magyar bizalom családi otthona”,¹¹⁹ „Padé a törhetetlen magyar életkedv és munkabírási erős vára”¹²⁰ – szóltak a rovat címei. Kristály térképzeteit az etnikai tényező és a történelmi múlt formálták. Az általa bejárt települések összességén keresztül magyarázta a Bánát egészét. A Kristály által megrajzolt kis magyar világban a már megszokott mezőgazdasági kiválóság

113 Kristály István: Betűország-Mesország. Hollós Mátyás király földjén, Nagyikindán. *Torontál*, 1942. augusztus 6., 178.3.

114 Kristály István: Betűország-Mesország. Torontáloroszi a teremtő magyar munka és a hit győzelmes hit győzelmes ereje. *Torontál*, 1942. augusztus 12., 183.3.

115 Kristály István: Betűország-Mesország. Mokrinban él és fejlődik a magyarság. *Torontál*. 1942. augusztus 19. 189.3.

116 Kristály István: Betűország-Mesország. Töröktopolya a magyar egység biztos záloga. *Torontál*, 1942. szeptember 3., 202.2.

117 Kristály István: Betűország-Mesország. Basahídon a magyar kultúra benső, teremtő ereje az alapja a magyar munkának *Torontál*, 1942. szeptember 10., 208.2.

118 Kristály István: Betűország-Mesország. Bocsár szervezkedik és őrzi fejlődése útjait. *Torontál*, 1942. szeptember 17., 214.3.

119 Kristály István: Betűország-Mesország. Bikács a nyugodt és derűs magyar bizalom családi otthona. *Torontál*, 1942. szeptember 22., 218.2.

120 Kristály István: Betűország-Mesország. Padé a törhetetlen magyar életkedv és munkabírási erős vára. *Torontál*, 1942. szeptember 29., 224.4.

hangsúlyozása mellett a középkor-diskurzus a legmeghatározóbb elem. A települések esetében a magyar elem térformáló gyakorlatát egészen az oszmán hódoltság előtti időkre vezette vissza, ennek része volt Nagyikinda esetében Mátyás király hangsúlyozása, Padénál a település helyén 14. században létező falu felmutatása vagy a települések várként való ábrázolása („Töröktopolya egy magyar vár jellegével bír”).¹²¹ Az ősiség hangsúlyozásával ő is az előző század történetírói praxisaihoz nyúlt. Ezzel megjelent az Dél-Alföld ezen részének a magyar történelemben betöltött szerepének hangsúlyozása, a nagy hazához való tartozás, az ezeréves múlt és határok felmutatása.¹²² A Bánát mégsem lett a revízió része, még ha annak szerves részét is képezte. A Kállay-kormány 1943-tól már nem is erőltette a kérdést.¹²³ A visszacsatolt Bácskával szemben, amelyik újra része lett a „nagy hazának” Kristály írásaiban a bánátság szubverzív értelmezésével létrejött térképzet a nagy hazával való történeti kapcsolatot hangsúlyozta – a német megszállás ellenére.¹²⁴ Kristály térképzetei a száraznak tűnő történelmi adatok felsorakoztatása mellett nem szűkölködnek a már-már klisészerű stilisztikai elemekben. Az adott településre érve Kristály megfogalmazásában „fehér[ett] él[ő] falu”¹²⁵ vagy „parázsló bánáti síkon élő zöld búzatóblák tengerébe merül[t] a láthatár, melyet köröskörül fehér falvak templomtornyai oszlopoz[t]ak alá”¹²⁶ az örök ártatlanság jegyében. A szigorúan lokális, illetve nemzeti keretekből kimozdulva Kristály esetében is megjelenik egy nagyobb kitekintéssel operáló geopolitikai értelmezés, ami a területet Nyugat-Európába helyezi el, amely egyedül a magyar elem örökké megújuló teremtő erejének köszönhető. Kristály térképzetei nemzetiség szempontból nagyon is leegyszerűsítők, egyrészt nem vett tudomást a többi nemzetiségekről, másrészt olyan településekről is magyar képet festett, amelyekben a magyarság kisebbségben volt, mint Nagyikinda vagy Basahíd. Az elszármazott szerzők közül Bánáti is szót kért a *Torontál* hasábjain. A fővárosban élő Herczeg Bánát-képei egy hasonlóan idealisztikus képet rajzoltak meg, mint visszaemlékezéseiben: „Ha fásaszt a nagyváros szédítő irama, lelkekre ránehezedik az idegenség, társtalanság érzése, olyankor előveszem és a kis hervadt mezei virágon keresztül, mely benne rejtőzik Bánát, simítja el szívemről a bánat reá hullott ködét és elcsüggedt lelkemet egy pillanatra Bánát ölelése ringatja.”¹²⁷

121 Kristály István: Betúroszág-Meserország. Töröktopolya a magyar egység biztos záloga. *Torontál*, 1942. augusztus.

122 Varga Bálint: Vármegyék és történettudományi reprezentáció a dualizmus kori Magyarországon. 197–198. Vö. Keményfi Róbert: Az „etnikai táj” kultúrnemzeti mítosza. *Regio*, 2002/4, 106.

123 A. Sajti Enikő: *Délvidék*, 1941–1944. Budapest, 1987, Kossuth Kiadó, 115–116.

124 Susanne Rau: Räume. 184.

125 Kristály István: Betúroszág-Meserország. Torontáloroszi a teremtő magyar munka és a hit győzelmes hit győzelmes ereje. *Torontál*, 1942. augusztus 12., 183.3.

126 Kristály István: Bánáti levél. *Kalangya*, 1943/10, 464.

127 Bánáti: Bánát. *Torontál*, 1943. április 18., 89.3.

A *Torontál* hasábjain publikált riportok hozzátettek a bánáti térképzetek, azon belül is a falu szerepének a megalkotásához. A falu esszenciális jellege mellett a városok új helye sem marad kommentár nélkül. Kristály István által leírt Nagyikindának magyar művelődés és önképzés terén vizionált helyet. A *Torontál* 1943-as cikke Pancsováról még részletesebb képet adott. Az „ősi granicsár város”¹²⁸ a „legszelesebb utcái és a legtöbb történelmi patinát viselő házak városa”.¹²⁹ A vegyes lakosságú városban a magyarság csökkenésének ellenére a történelem árnyékában megmaradtak a békés multikulturális hét-köznapok. „Pancsován a magyarok, németek és szerbek a régi időkben [...] bizony a mindennapi életben nem is vették észre, hogy nem egy nemzet fiai. [...] Mikor esténkint megszólalt a pancsovaiak kedvenc cigánya, mindenki tudta ez a nóta a Pista bácsié, a másik a Kloszi, a harmadik pedig a Péro nótája.”¹³⁰

Centrum a periférián

A bánáti kisvárosok megjelenítése mellett egy város kiemelkedett e sorból: Nagybecskerek. A város az első világháborút követő rendezés után a Bánát általános központjaként tűnt fel. Nagybecskerek szerepének térképzetekhez köthető meggyökeresződését sokban segítették a város intézményei, múltbéli hagyományai. Torontál vármegye egykori megyeszékhelye adminisztratív központ mellett kulturális központként tűntette fel magát. A központ képeinek megszilárdulását a helyi értelmiség döntő mértékben segítette. A meglevő intézmények, egyesületek – mint az irodalmi Ady Társaság vagy a már említett Torontálvármegyei Közművelődési Egyesület, vagy az egykori piarista gimnázium, amelyiknek Fülep Lajos a diákja volt¹³¹ – folytonosságának szemléltetése ezt a célt szolgálta. A *Torontált* és a napilapot, valamint általánosságban a könyvnyomtatást ellátó Pleitz Nyomda csak tovább árnyalták ezt a képet. A kulturális élet mellett pedig a két világháború között a vajdasági magyar politikai példás alakjának Várady Imrének is az otthona volt.¹³² Az elképzelt Nagybecskerek már a két világháború között kiemelkedett a gazdasági nehézségektől, általános szegénységtől sújtotta Bánát-térkonstrukcióból.

A második világháború alatti megszállás éveiben ez a térképzet tovább erősödött. A Nagybecskerek kitüntetett helyet kapott újra, hiszen a polgári hatalmat

128 Lelkes magyar építómunka folyik Pancsován, az ősi granicsár városban. *Torontál*, 1943. január 17., 13.3.

129 Uo.

130 Uo.

131 Németh Ferenc: A Fülep család Becskereken. Fülep Lajos születésének 110. évfordulójára. *Híd*, 1999/4-5, 312.

132 Németh Ferenc: A nyomdászat kezdeti Bánátban. *Híd*, 1995/6, 359. Vö. Várady Imréről részletesen lásd A. Sajti Enikő: *Kisebbségpolitika és társadalomszervezés*. Újvidék, 2016, Forum.

gyakorló népi német vezetőség, a Volksgruppenführung központja lett.¹³³ A megszállás a magyar közösség tekintetében újabb fordulatot hozott. A bánáti magyarság 1941-től a DMKSZ majd BMKSZ ernyőszervezetén keresztül tett kísérletet az önszerveződésre, hol kisebb, hol nagyobb sikerekkel. A szervezet létrehozását a megszálló hatalom korai fázisában nem nézte jó szemmel, sőt átmeneti tiltást szabott ki rá. A szervezet engedélyeztetése után is többnyire fagyos, ellentmondásos viszonyt ápol a Volksgruppenführerrel, néhol kétes alkukat kötve vele.¹³⁴ A szervezet és ezáltal a magyar közösség belső ügyeit önerőből viszonylag szabadon intézhette. A Közművelődési Szövetség égisze alatt magánadományokból újra megszervezhette az iskolarendszert. A helyi BMKSZ szervezet az egyik legaktívabb és legerősebb lett. A város központi jellege a magyar lakosság életében tovább felerősödött. A magyar város térképzet felerősödésében a *Torontál* szerzői, mint az impulzív és ellentmondásos Dániel György László,¹³⁵ a már említett Kristály István, a szépirodalmi műveivel a Bánát-kép alakulásához hozzájáruló V. Börcsök Erzsébet vagy a lap állandó szerzője K. Végh Vilma alaposan hozzájárultak.

A térképzetek a két világháború közötti központi pozícióra erősítették rá. A Bánátot általánosságban sújtó válság, a már említettek által ábrázolt szegénység, a megszállás terrorja és gazdasági kizsákmányolása ellenére Nagybecskerek kiemelkedett a rónaságból. A közölt cikkek a város tereit a nagyvárosi nyüzsgés, az oktatási fellegvár, a szellemi és kulturális központ képe mentén festették meg. Az 1941/1942-es tanév kezdetéről szóló cikk kiemelte, hogy „[h]árom generáció képviselői ültek ma reggel a piaristatemplom százéves barna padjain”.¹³⁶ A zajló háború ellenére a Nagybecskereken „[t]öbb [volt] a szórakozás, a cigaretta a kártya”,¹³⁷ az emberek cukrászdába jártak, és a könyvkereskedők elmondása alapján többet olvastak, mint addig. Elsősorban Zilahy, Harsányi, Reményik, Nyíró és Tamási könyveit keresték, ami kapcsán a cikk szomorúan állapította meg, hogy „[n]agyon hiány[zott] azonban egy jó kölcsönkönyvtár”.¹³⁸ A kulturális fellegvár elképzelést a városba zajló hangversenyek, színházi előadások és egyéb események tovább színezték. „[A] Bánát központjában sok az istenáldotta művészi tehetség, de az is, hogy a közönségünk tudja azokat érdemük szerint méltatni” – foglalta össze a *Torontál*.¹³⁹ A *Torontál* magyarországi terjesztésének elindulásával ezt a képet K. Végh Vilma a nagy nyilvánosság előtt a város erejét mutató változatlanásával, idilljével tolmácsolta: „Mit

133 Mirna Zakić: Ethnic Germans and National Socialism In *Yugoslavia in World War II*. 84.

134 A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség*. 263–265. Vö. Várady Tibor: *Mi legyen a bronz utazóórával*. Újvidék, 2022, Forum, 166.

135 Várady Tibor: Ki a magyar? *Híd*, 2013/1, 16.

136 Veni Sancte. *Torontál*, 1941. október 2., 228.3.

137 Így élünk és szórakozunk... *Torontál*, 1941. december 20., 295.4.

138 Uo.

139 Kívánsághangverseny a becskerek színházban. *Torontál*, 1942. június 9., 128.3.

üzenjünk vele? Bánát szerelmesének, kiknek lelki szemei elé a Torontál elviszi Becskerek látképét is?! Igen, a Béga még mindig úgy nyújtja el magát Becskerek város közepén, mint régen, hátán kis csónakokban ringatva az utasokat egyik partról a másikra.”¹⁴⁰ A pezsgő centrumokra jellemzően kitermelte belső periferiáját, ami ez esetben a Berberszki-telep volt, alacsony, egyszintes házaival, nyomorával, közveszélyességével.¹⁴¹ A fővárosból pedig Bánáti álnév mögé bújó formálta és a támasztotta alá a képet:

De azután meglepett a régi Becskerek, hogy mégis mennyit változott a város. Hány épületet bontottak le. Hány szép új ház épült. Mennyire javult és emelkedett a város. Gondolatban sétát tettünk a városon keresztül. A régi becskerei csillogó szemmel hallgatta az újításokat, a mesélő pedig büszkélkedett az előbb még annyira lepecskondiázott várossal. Kitűnt, hogy nem is olyan unalmas fészek, hiszen annyira zsúfolt a programjuk az embereknek, hogy nem is jutnak oda mindenhová eljágni, ahová illene.¹⁴²

E téralkotások mentén Nagybecskerek genius loci jegyei reprezentációs térré váltak.¹⁴³ Kristály Nagybecskerekkel kapcsolatos víziói már nemzetközi tekintéssel bírtak. A magyar elem mellett újra megjelent a város szerepe az európai szintéren.

Nagybecskerek, a zöldvízű és oly örvényes Béga-mentén, a világesemények sodródásában egy, Európai délkeletnek sorsában döntő jelentőségű országdarab – a Bánát központja lett. Bánát jelentőségét ma ez fejezi ki. És Nagybecskerek a bánáti szerep idegközpontja. A szerep óriási és mindenképpen váratlan. A Balkán felől Európa leérzékenyebb kapuja, a Bánát s a Balkán és Európa Nagybecskereken találkoznak.¹⁴⁴

Összefoglaló

A Bánát-térképzeteinek gyökerei, a régió viszonylagos lemaradásának ellenére szintén a hosszú 19. századra tehetők. Az első világháborúig a régió önmeghatározása és az ehhez tartozó elképzelt kép magát Magyarország szerves részeként látta. A Délmagyarország koncepció felépítésével Pesty Frigyes – aki

140 K. Végh Vilma: Én is üzenek. *Torontál*, 1943. július 22., 165.2.

141 Dániel György László: A Berberszki-telep. *Torontál*, 1944. július 21. 164. 1. Vö. Susanne Rau: *Räume*. 46.

142 Bánáti: Séta a Béga partján. *Torontál*, 1943. július 29., 171. 2.

143 Susanne Rau: *Räume*. 176–177.

144 Kristály István: Bánáti levél. *Kalangya*, 1944/5, 213.

a Bánság/Bánát kifejezések hangos ellenharcosa volt –, Szentkláray Jenő és Ortvy Tivadar a nagy haza elválaszthatatlan területét vázolták fel. A regionális önmeghatározások csak az első világháborút követően törtek igazán a felszínre. A Bánság/Bánát elnevezés ugyan a közbeszédben már megjelent, de az ehhez csatolt regionális identitástartalmak megjelenése a két világháború között erősödött fel. A régió délszláv államhoz került része esetében a térképzetek az elején egy közismert toposzra épültek, a végtelen zsíros termőföldek koncepciójára. A két világháború közötti időszakban újabb árnyalatokkal bővült az elképzelt Bánát. Miközben mindvégig megmaradt a végtelen rónaság kép a magyarországi fórumokon, amelyet jelentősen a déli végekről elszármazott szerzők alakítottak, megjelent a már századfordulón alkalmazott középkor-diskurzus, valamint a Bánát mint ellenvilág térképzet. A középkori múltra való hivatkozás az azóta tartó magyar jelenlét folytonosság felmutatását szolgálta, amelyre a revíziós érvelést alapozták. A Bánát etnikai sokszínűsége miatt a kor érveléseiben sokszor tűnt fel mint a tömbmagyar vidékek vagy éppen a „magyar jellegűbb” Bácska ellenvilága, ahol az oszmán hódoltság végétől a magyar elem pont a heterogén lakosság miatt nem tudott megerősödni. Ebben a térképzetben a terület az oszmán hódoltság alatti elvesztése analógiaként szolgált az első világháború utáni rendezésre. Ez a magyarázat nem volt mentes a korabeli nagyhatalmi összeesküvésektől duzzadó paranoiától. A magyarországi térképzetek diskurzusa mellett a lokális térképzetek sajátos akcentusokkal egészültek ki. A két világháború között formálódó bácskai és bánáti térképzet sajátos helyi tartalmakat kapott. Az impériumváltás után az addig erősen a nagy haza politikai és kulturális közegétől függő déli elit a két világháború között újra kellett definiálja önmagát és közösségét. Ebben szerepet vállaló újságírók, irodalmárok és szervezők tudatosan érveltek a helyi értékek kiemelése mellett. Kende Ferenc szakítása a vármegyei politizálással és Szenteleky Kornél helyi színek elmélete vagy a szabadkai *Híd* folyóirat kezdeti fázisa jelentősen befolyásolta a létrejövő térképzeteket. A két világháború között a helyi szépirodalomban megjelent a multikulturális és szegénység sújtotta Bánát. Az újragondolás fázisában a Tisza továbbra fontos választóvonal maradt, még Szenteleky gondolkodásában is a Bácska volt az esszenciálisan magyar. A második világháború alatt a helyi magyar nyilvánosságban az elképzelt Bánát terei tudatosan építettek az alföld- és középkor-diskurzusokra, viszont emellett megjelent a régió tereinek magyar jellegének felmutatása. A megkonstruált kis magyar világok egyértelműen kifelé és befelé a Bánát történelmi és magyar súlyát voltak hivatottak felmutatni. Ebben a folyamatban kapott fontos szerepet Nagybecskerek mint központ felépítése, ami a politikai döntéshozatal és művelődés, szórakozás centrális tere volt. Mindezt figyelembe véve a régió a két világháború között és a háború alatt sem kapott akkora figyelmet, mint a további elcsatolt és a revízióval részben visszatért területek. A Bánát mindvégig periféria maradt, sokszor sajátos szubverzív értelmezésekkel.

„fölerhettem volna akár az égig”

Fecske Csaba: *Hiteles nyomat*

Arad, 2023, Irodalmi Jelen Könyvek

Az élet folyton trükközik velünk. Új lapokat oszt, kérdőjeleket rajzol, átírja a terveket, kibillentli a ritmust, eldobja, kiveti a megszokottat... Most éppen havat hozott az április. És kiemelten magas gázszámlát. Miközben a gólyáim a fészükben dideregnek. Értetlenkedő tekintettel bámulják az erős szél által felkavart hópelyheket. Nem erre számítottak. Ahogy mi sem.

Ezt a szokatlan, „másféle világot” próbálja körülírni legújabb kötetének verseiben Fecske Csaba is, aki ismét új lapokat kapott a sorstól. Szinte minden átrajzolódtól körülötte. Már nem ugyanazok ülnek a kártyaasztalnál, és a kártyaasztal sem ugyanaz. Az elmúlt évek elrabolták mellőle a régi játszótársakat, a múltba igazító kapaszkodókat. Elhunytak a szülők, eltűntek a barátok, és elvesztette a legkedvesebbet: a feleségét is. Csapdahelyzet. „Nem tudom hogy jutottam idáig / a sorsnak milyen kártyalapja van / ha minden parti kilátástalan” – írja a kötet szomorú hangvételű záró versében (*Ha minden parti*). Van olyan pont az ember életében, ahonnan már nincs miért előre nézni. Mert ami meghatározó, mind mögötte van. Új forгатókönyvre van szükség. A kötet címadó versében ezt így fogalmazza meg a költő: „el semmi sem múlik csak ottmarad / mögötte annak amit kergetett” (*Hiteles nyomat*). A keserű hangvétel érthető, hiszen már semmi sem ugyanaz, mint amiből fölépítette az életét. A legszűkebb környezet sem. Minden elfogyott. Csak a veszteségek emeltek gátakat, torlaszokat. Átíródott a napi rutin is: elmaradnak a régi, megszokott kocsmázások, s már versei sem a Gesztenyés utcai tömbház 4. emeleti

szobájában születnek. De ha el kellett is válnia Miskolctól, a város belőle nem költözött ki. Ahogy végigkíséri életét a szülőfalu emléke is: „mi tagadás / máig kilátzik belőlem Szögliget” – írja vallomásában (*Kilátzik belőlem*).

A költözés nem csupán lezárása valaminek, de újrainítás is. Egyrészt mögé látunk a történeteknek, másrészt egy új szempont, egy másik szemszög válik érvényessé. Fecske Csaba ezt többször is átélni kényszerült: „amint az utolsó bútort is kivitték / előbújtak a falból a szegek / mintha mindennek csak a hült helye volna már / világítottak fehéren a képhelyek / [...] / nézted csak nézted az üres szobát / vele minden hogy kiüresedett / a kályhacső helyén a kormos nyílás / semmibe meredő szemüreg” (*Költözés*). A visszatekintés kényszere tehát nem kizárólag az életkorból adódik. Bennünk munkál az mindig, csak kell valami, ami felpizkálja az érdeklődést. A költözés kétségkívül ilyen alkalom. Lehetőség a múlttal való szembenézésre, a leltárkészítésre, az elszámolásra. Ezért fontos az emlékek nyilvántartása, a jelenig vezető stációk felidézése. Nem új keletű elképzelés ez Fecske Csabánál, hiszen legutóbbi köteté – az *Árnyúzó élet* – is hangsúlyosan erre épül.

A számvetést belső kényszer diktálja. Különös jelentősége van ennek akkor, amikor személyes sorsában kényszerül szembesülni a lét véges voltával. A Fecske Csaba által megtett út meglehetősen rögzös, akadályokkal és szakadékokkal tarkított. Adódtak bőven veszélyes és válságos pillanatok. Erre utal a *Nem tehetjük* című versében is: „miféle út ez miféle út / folyton kicsúszik alólam”. Az elmúlást

előrevetítő gondolat épp ezért már régtől fogva jelen van költészetében. Persze a visszatekintés magában rejtje a bizonytalanságot is. Az életnek nem minden pillanata dokumentálódik. Az emlékezés pedig gyakran átszínezi a múltat: „mindig minden megszépül utólag / összebékül az árnyék a fénnel / az emlékezet nem törődik a ténnyel / féligkész történet az évek kilógnak // belőle mint tekerőgőz drótok / az ócska szerkezetből” (*Nem tehetjük*). Nem hamisítás ez, csupán újraélése mindannak, ami fontosnak bizonyult. Ezek azok a dolgok, amik megtartják az embert, s amik értelmet adnak a következő pillanatnak is: „ami nem is volt most szépen pótolom / [...] ami félrecsúszott visszátólom” (*Töredékek*). Így csúszkál a költő térben és időben a valóság és a képzelet bójái közt, ahová „sosemvolt s elmúlt történeteket / sodor az idő árapálya” (*Korcsolyapálya*).

Fölbukkannak a gyermekkori emlékei, a bohém ifjúság szerelmes pillanatai, megidéződnek a szülők, a nagyszülők, a háború poklát megjárt nagybácsi, a sors- és kortársak, a barátok csakúgy, mint az elmagányosodás, az illúzióvesztés stációi. Boldogságpillanatok keverednek a teljes rezignáltsággal. Szarkasztikus humor és keserű valóság ötvöződik Fecske Csaba írásaiban. S mert ezúttal nincs a gyűjtemény tematikus ciklusokra bontva, gyakorlatilag egyszerre zúdul az olvasóra minden.

A szerelmes kamasz vallomásai mellett újra találkozhat a közönség a romantikára építő átiratokkal (*Anyegin elkallódott levele*), a szerelmi zuhanásokkal, a lélekmélyi szenvedésekkel, a sérülékenységgel s a csalódás – a megcsalás – szívet-lelket tépő pillanataival: „nem magyarázkodtál dacos némaságot / vágtd az arcomba szenvedj ha tudsz / ki ne tudna az élet mintha csak erre volna jó / ki volt a tettes ki az áldozat nem számít már / ülünk némán életünk romjai fölött / minden perc tovább tart a kelleténél / nehéz ilyenkor elviselni magunkat / és a másikat az ide-

gent / mert nem az jött haza este aki elment itthonról / vagy nem az ment el reggel akit ismerni véltem / aki valaha engem szeretett” (*Nem az jött haza*). Mintegy ellentételezésként beválogatott a szerző néhány erotikus darabot is a gyűjteménybe, tovább színesítve ezzel a palettát. A hangsúly azonban mégsem ezen a lírai kalandozáson van, hanem azokon az alkotásokon, amelyek a mindennapok pillanatait ragadják meg: „létezem hiszen fizetem az adót / és rubrikákba írák nevemet / este mindig megnézem a Híradót / dühömben olykor káromkodom egyet / összekuszálom az álmod és valót / nem vagyok képes megölni egy legyet” (*Hétköznapi strófák*). A valóság olyan rajzolatai bontakoznak ki, amelyek nemegyszer torokszorító gyötrelmekről szólnak kíméletlen őszinteséggel: „talán látszat ez s nem életem / valami silány reprodukció // egy ágyban alszik a kék és a kín / más éli sorsom s én nem létezem / ha álom volna csak az lenne jó” (*Mutáló őszi nap*).

A múlt tragédiáival való szembenézés adja a kötet írásainak legmarkánsabb részét. Különös, kibeszéletlen fájdalomról tanúskodik a *Mi lesz veled* című vallomás: „ma rád gondoltam nemlétezőm / szöke voltál és kék szemű / mint nővéred és bátyád / akik mit se tudnak rólad / nem hallották oázásodat / cérnavékony hangodat / mely cafatokká tépi az éjszakát / [...] felnőtt vagy (lehetnél) már / múlik megkezdetlen időd miként / az én valóságosabb időm / elmúltam hatvanéves – / mi lesz majd veled nélkülem / hová leszel ha az én agyam is kivet magából”. Fájdalmas hangsúlyt kap a költőbarát – Szabó Bogár Imre – emlékére írt búcsúvers, amelyben utolsó találkozásukat eleveníti fel: „egy mást kerülgető szavaink vége kibomlott / mint az elnyútt pulóver ujj / erőnkéből már nem telt többre / de nekirugaszkodtunk újra meg újra / [...] / a szívünk mint a söröző ajtaja nyitva / beleröppen öröm lepkéje bánat darazsa / és lesz egy pillanat mely éppúgy elillan / mint a többi de el nem múlik soha” (*Búcsú egy baráttól*). Az

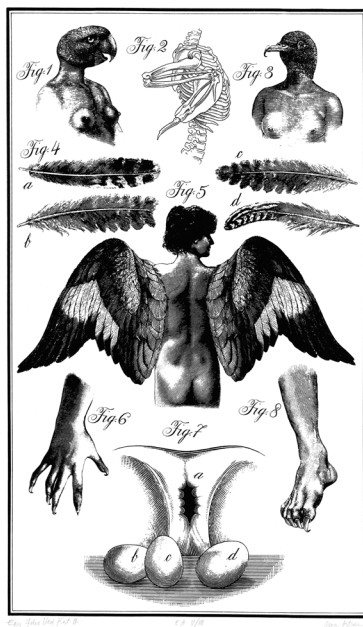
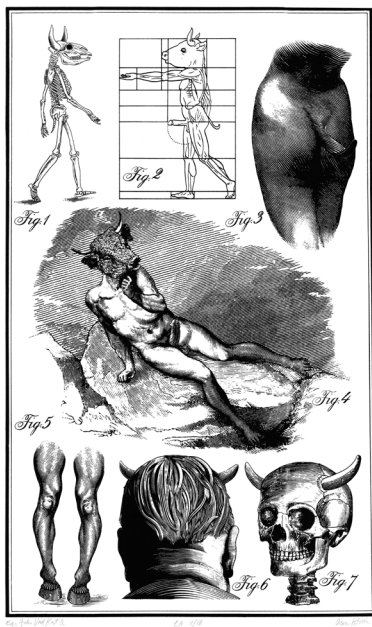
emlékek a megmaradás zálogai. Az idő szorításában élve meg kell becsülnünk ezeket a kötődéseket. És megosztani, amíg nem késő! Erre figyelmeztet a *Nincs kinek* című alkotás zárószakasza is: „azt mondanám / amit még sohasé mondtam de ki kellett / volna mondani rég // mégse mondom mert már nincs kinek”.

Vallomásos lírájának legszebb darabjait gyűjtötte egybe Fecske Csaba, hogy összekössön múltat és jelent. Nem titkolja, hogy olykor „belenyúl” a történetbe: „vágyból emlékekből faraglak ki magamnak” (*Korareggeli séta*). A kártyaasztalnál azonban nem ő az osztó. Csalni sem tud. Legfeljebb

az idővel játszhat: összegereblyézheti a múltat a jelenel, az ábrándokat a valósággal, mert – mint azt *Töredékek* című versében találóan megfogalmazza – „az emlékek rólád és más / szerelmeimről mint húst a csontok / tartják össze életem”. S bár a fájdalom, a hiányérzet szinte végigkíséri a kötet darabjait – megállapítva a tagadhatatlant: „nincs ami lehetne még” (*Ami lehetne még*) –, mégis ott lapul mögötte valami fanyar humor, ami az avasi lakótelep panelrengetegéből nézve egészen más színt adott az életnek: „itt laktam több mint negyven / évig fölérhettem volna akár az égig” (*Búcsú a IV/1-től*).

Oláh András

Orosz István: A helység kalapácsa

OLÁH ANDRÁS (1959) költő, drámaíró. Mátészalkán él. Legutóbbi kötete: *Fagyponat alatt* (2020).

Antropocén ifjúsági regény

Regős Máttyás: *Lóri és a kihalt állatok*

Regős Máttyás két korábbi könyvének megjelenésekor próbálta elejét venni annak, hogy műveit az ifjúsági irodalom korpuszába illesszék. Harmadik kötete, a *Lóri és a kihalt állatok* vállaltan a fiatalabb korosztály számára íródott, a címszereplő és egyben a történet elbeszélője tizenkét éves. Bár problémái, szorongásának tárgya túlmutat kortársainak érdeklődésén, ennek ellenére meggyőződésem, hogy leginkább Lóri generációja tudja a helyén kezelni és megítélni a regény értékét. A *Lóri* nem véletlenül nyerte meg a Móra Kiadó által hirdetett „A regényes természet” című pályázatot, melynek honoráriumaként meg is jelenhetett. Lóri tipikus Regőshős, a *Patyik Fedon életében* és a *Tiki*ben megformált főszereplőmodellek újabb alakváltozata: egy olyan kiskamasz, akinek az egész élete gyökeres átalakuláson megy keresztül, aki önként szigetelődik el társaitól, aki különc figura – de elzárkózásának fő oka az, hogy nem szeretné nehézségeit megosztani a külvilággal, egymaga szeretne megoldást találni. A *Patyik Fedon* értelmezhető volt akár a *Fancsikó és Pinta* poétikája felől is, azaz olyan játéktérbe léptette az olvasót, ahol a gyermeki fantázia az énkettőződés formáin keresztül bontakozik ki a történet, tehát sosem tudhattuk, hol a határa a megtörtént, reális és elképzelt, fikciós komponenseknek; ám a *Lóri* a fantázia egészen más lehetőségeit aknázza ki. Ésszó sincs doppelgängerekről, olyan módon sem, mint a *Tiki*ben: Lóri visszahúzódó gyerek, egyedül vészeli át kríziseit, nincsenek barátai, fel sem mérülhet tehát, hogy az *Esti Kornél*ból örökölt identitás-felosztás érvényesülne. A történet egyetlen narrátora Lóri, egy

szuverén identitás, ami szokatlan a szerző szövegeiben, épp ezért tűnik fordulatnak a most tárgyalt mű a korpusz tekintetében – bár az is egyértelmű, milyen sok szállal kapcsolódik Regős korábbi darabjaihoz a *Lóri*, és hogy mennyi mindent nem tud az író elengedni vagy átformálni, így az olvasó egyszerre érzi ismerősnek-ismeretlennek a mű poétikai megoldásait.

A *Lóri*ban érezhetően visszafogottabb a narrátor, mint a korábbi kötetekben, az elbeszélő ugyanis halkszavú, nem élénk képzeletű, mint a *Patyik Fedoné*, és nem karakán, mint a *Tikié*. Nehezen illeszthetnénk a szövegre a „sodró lendületű” jelzőt, de úgy vélem, ez így helyes: a *Lóri* ismeretterjesztő jelleggel is íródott, az öko-krisis irodalmi feldolgozására tesz kísérletet. Az elmúlás jelensége több szinten is átjárja a szöveget, így a komótos prózaritmus melankolikus hangulata-hatása kellőképpen indokolt. A nyitó fejezetben Edmondantesz, az iskolai kisegér haláláról olvashatunk, egyben az is nyilvánvalóvá válik, Lóri mennyire magányos, hiszen a kisállat volt az egyetlen barátja. A főszereplő bizonyos szempontból éretlen (valójában fogalma sincs, miért értékesek a bátyjától kapott Playboyok és hogy a testi fejlődés miért nagy dolog), más aspektusból osztálytársai felé emeli őt gondolkodása (felismeri például, mekkora károkat okoz az emberi önzőség az ökoszisztémák tekintetében). Az ember természetpusztító mivoltát a (láz)álmaiban folytatott beszélgetéseiben domborítja ki, ahol kihalt fajokkal lép kapcsolatba. Észleli, miért problémás, ha új fajokat telepítenek, mondjuk, egy fennálló rendszerbe: „elfogták és felfalták az egereket [...] megölték a kis-

madarakat, hogy ne zavarják őket a csivitelésükkel. [...] Szolganép a macska, mindent megtett a szórtelen gyilkosoknak, hogy a kedvükben járjon, cserébe megkapta a moslékot, a szemétből ehetett. Persze, a fajtád hamar ráunt kedves mészárosára.” Nemcsak regisztrálja a környezetkárosítás jelenségeit az író Lóri álmain keresztül (ami, ha nem kamaszok olvasnák a könyvet – remélhetőleg –, csak közhelyek felsorolása lenne), de szembevisi a befogadókat azzal, milyen sok félreértés, gyökeret vert hibás gondolat él a társadalomban. A halott egeret eltüntető rottweilerek „agresszivitásából” Lóri kiolvassa, hogy gazdájuknak köszönhetően viselkednek ilyen módon: „már nem haragudtam rájuk, mit kezdenének a hatalmas erejükkel, a fékezhetetlen lendülettel, ők nem tehetnek semmiről”.

A regény egyik dicsőretet érdemlő tulajdonsága, hogy nem teszi kizárólagossá (és így kioktató jellegűvé) az ökokritikai szálát, hanem ugyanilyen fontosságú a regényben Lóri „hétköznapi” élete. A fiú magányos, keveset van az iskolában, állandóan betegeskedik, még gyászolja édesanyja halálát, leginkább egyetemista nővére viseli gondját. Eközben a biológiai éres korszakába lép, és egyre biztosabb abban, hogy szerelmes lányosztálytársába, Panniba. Az énelbeszélés hitelesen ábrázolja ugyan a fiú érzelmeit, mégis úgy gondolom, ezen a területen még van hová fejlődni az írónak. Egy-egy mondat tökéletesen érzékelteti, milyen Lóri magánya, hogyan érinti a szerelem, édesanyja emlékmiséje miként hat rá – de a jól eltalált mondatokat nem egészíti ki, nem épít fel belőle komplexebb képet, olyan, mintha ezeknek a mondatoknak a hangulatán lavírozna csupán, amitől összességében neutrális modalitása lesz a narrátori hangnak; legalábbis énelbeszéléshez képest igencsak visszafogott. Ez jól illett a barátját elvesztő Erdős Vili álarcának rezzenéstelenségéhez, de kevésbé illik Lórihoz.

Ennek a regénynek a főszereplője ugyanis nem oldódik fel annyira a mindenna-

pokban, mély nyomot hagy benne életének minden problémája – főképp a klímaszorongás. Ahogy már a *Tiki* esetében is sikeresen alkalmazta Regős a beiktatott elbeszélés technikáját, úgy e szövegből sem marad ki ez a szerkesztési elv: a kislány álmaiban a kihalt állatok (Holdkarmú, Gyomorköltő, az Óriásalka, a Kardfogú és a Bozótpatkány) mondanak mesét népükről és kihalásukról, másként szólva: az ember megjelenéséről. E betétek egyféle mise en abyme-ként lépnek működésbe, tág perspektívát nyitva az olvasóknak a regényen túli valóság felé. Nem lehet véletlen, hogy éppen őt letűnt faj jelenik meg a regényben – miközben a hatodik nagy kihalás folyamata zajlik. Regős szerencsére kerüli az apokaliptikus jóslatokat, írása higgadt szembenézés az ökokatasztrófiával bűnbakkeresés, vádaskodás, vészhisztéria nélkül. A beiktatott részek a regény világára szűkítve egyrészt Lóri cselekedeteire, másrészt állapotára utalnak. A történetek fő tanulsága, hogy „még mindig az a jobbik eset, ha rájönnek, hogy valamit elrontottak”, márpedig ő nagyon bizonytalan abban, hol hogyan kell viselkedni, miként működnek az élet dolgai („nem is tudtam, a többiek hogyan szerelmesek”). Emellett a regény során Lóri egyre közelebb kerül a valósághoz (nagyon szemléletes, hogy az első mese szinte egy eposz, eredetmítosz, míg az utolsó álomban a kislány majdnem mindent tud a Bozótpatkányról), és egyre inkább nyit osztálytársai felé (emlékezetes előadást tart a globális felmelegedésről), még Pannihoz is közel kerül, a végponton már az első szerelem ígérete is megfogalmazódik. Lóri többé-kevésbé feldolgozza anyja halálát, betegségét és a klímaszorongását is kordában tudja tartani. Nemcsak a Föld, Lóri sem volt egészséges, és betegségük párhuzamosan futott végig a történet során, mint erre a Bozótpatkány felhívja a figyelmét: „arról [beszélék], amit a kórházi ágyon fekvő láttál. Képekről, hangokról, amik rád törnek időnként, a fejedbe másznak, és nem tudsz szabadulni tőlük. Tényleg

azt hitted, hogy az ilyesmi titokban marad? Hangos a fejed, akár a tenger”.

A *Lóri és a kihalt állatok* egy antropocén ifjúsági regény – annak viszont kiváló, az író nem egy olcsó és hatásvadász katasztrofaregénnyel jelent meg „hivatalosan” is az ifjúsági irodalom színterén. Ha valaki behatóan foglalkozik az ökológiai válsággal és annak populáris-művészeti ábrázolásával, sajnos sok olyan művészinek szánt, érzett kísérlettel találkozik, ami kiváló példa – a környezet felesleges terhelésére. Regős Mátyás könyvének nem célja sem az, hogy önhitt mentőakcióra sarkallja olvasóit, sem az, hogy a sötét ökológia nihiljét hagyja rájuk. Jelzi, miben kéne változtatnunk, hol az ember helye

a folyamatban, mit jelent a felelősségvállalás, mennyire jelentős a probléma. De más oldalról az ökológiai válság csupán része a komplex valóságnak, amelyben Lóri él. A megváltozott létkörülmények alól természetesen nem vonhatja ki magát, de a regény végére tudatosul a főszereplőben, hogy nem is uralhatja az egész életét: most már ez a valóság, de ez nem ok arra, hogy valaki lemondjon a gyógyulásról vagy a szerelemről. Sőt. Inkább ok arra, hogy mindezeket még jobban akarja. „A végén, hogy legyen valami pozitívum, megemlítettem néhány állatfajt, amelyek visszakapaszkodtak a kihálás széléről [...] meg lehet nézni őket, sok sikert kívánok mindenkinek.”

Baráth Tibor

„...a bárhonnán is jövő imperializmusok elleni küzdelemben”

Bajcsy-Zsilinszky Endre és a Szózat. Cikkgyűjtemény, 1919–1926

Budapest, 2022, Időjel Kiadó

Babits Mihály betegágyán felírta egy cédulára, hogy Bartókot Bajcsy-Zsilinszkyt, Móriczot és Szentgyörgyit tartja a korszak négy nagy szellemi tekintélyének. Manapság bizonyára kevesen vannak, akik Zsilinszky tekintetében osztják ezt a nézetet, pedig nagyon értékes személyiség volt, érdemes az életmű tanulmányozása. Ehhez segítség a most megjelent könyv.

Bajcsy-Zsilinszky Endre (1886–1944) a 20. század egyik legjelentősebb, ám legkevésbé ismert, inkább félreismert politikusa, közírója, politikai gondolkodója. Életműve a hagyományos értékek erősítése, a nemzet megerősítése és megújítása, az alkotmányosság, nemzeti önállóság, a térségbeli szervező-vezető magyar szerep érvényesítése, annak vizsgálata, hogy mi a „helyünk és sorsunk Európában”. Mindez párosult erős szociális érzékenységgel és megőrző társadalomváltoztató radikalizmussal. Politikai szerepe a szegedi gondolatától, Horthy fővezér, majd kormányzó feltétlen, egész életén át tartó tiszteletétől, a fajelméletet elutasító politikai fajvédelemtől – az 1923. évi Fajvédő Kiáltványt is beleértve – a német birodalmi megszállás ellen szerveződött polgári ellenállás vezetéséig és a mártírhalál vállalásáig széles színpetet mutat. Meghatározó alakja volt a népi gondolatnak, támogatója a népi íróknak.

A 2022-ei esztendő karácsonyára megjelentetett könyv Bajcsy-Zsilinszky Endre politikai és szellemi pályakezdesének éveit, az 1919-től 1926-ig terjedő időszakra eső publicisztikájának ebben az időszakban főmunkatársi, majd főszerkesztői részvé-

telével megjelent *Szózat* című napilapban közölt többnyire vezércikkeit mutatja be Zétényi Zsolt előszavával, bevezető tanulmányával és Szalay László fontos – a közel nyolcszáz oldalas könyv részletes lábjegyzetelésével, névmutatóval való ellátásával végzett – válogatói, szerkesztői munkájával. A kötet része a bevezetőben foglalt Bajcsy-Zsilinszky életrajz mellett és Bajcsy-Zsilinszky műveinek és a róla szóló irodalomnak válogatott bibliográfiája.

Nagyívű pályája során Bajcsy-Zsilinszky háromszor dolgozott ki politikai pártprogramot: 1924-ben ő szövegezte a Fajvédő Kiáltványt, a Magyar Nemzeti Függetlenségi Párt néhány oldalas programját; 1930-ban *Nemzeti radikalizmus* címmel a maga alapította és vezette Nemzeti Radikális Pártt immár egész kötetet kitevő, átfogó és részletes programját készítette el, 1943-ban mint a Független Kisgazdapárt tagja és országgyűlési képviselője a kisgazdák, földmunkások és polgárok Kossuth pártjának (röviden Kossuth-pártnak) programja kidolgozásához látott hozzá, ugyancsak átfogó, „országépítő program” igényével. Ez utóbbi azonban befejezetlen és kiadatlan maradt. Ebből való két kivonat a kötetben, amely összefoglalva jól mutatja a szerző nemzetstratégiai nézeteit.

Közel háromszáz cikkből válogatták mindazokat, amelyek nem a kor mulandó termékei, érdemleges üzenetük, szellemi értékük van napjainkban is. A válogatás egyetlen szempontja, hogy az idejétmúlt vagy a mai olvasó számára érdektelen cikkek kivételével, a *Szózat* hasábjain ebben

az időszakban megjelent legtöbb jelentősebb írás helyet kap a könyvben – kiegészítve néhány más sajtótermékben megjelent szöveggel. A kötet ezáltal a szerző politikai, nemzetstratégiai, jogi, szociális és egyéb mondanivalójú cikkeit mutatja meg az adott időszakban tekintet nélkül a mai értelemben vett értékelési szempontokra. A húszas évek viszonyai között keletkezett írások Zsilinszky nézeteit mutatják meg a határrevízió kérdéséről a gyökeres földreformon át az alkotmányos jogfolytonosság és a királykérdés témaköréig. Szinte minden, a maga korában jelentős kérdésre kiterjedő írás szerkesztéséig adja az egységesen szemlélhető színes életműnek, amelyből nem volt még könyvpiacra egyetlen korszakot átfogó reprezentatív válogatás. Ez az első – egy jól körvonalazható korszakot átfogó – reprezentatív cikkgyűjtemény a szerzőtől, ami azért is fontos, mert gondolati irányai kisebb-nagyobb mértékben és módosulásokkal jelen vannak az egész életműben és politikai pályáján. A kötetben ott lüktet a világháború utáni „nemzeti-keresztény” fordulat, talpra állás léggömbje, a szociális-közjogi-politikai történések és nézetek valósága, néha felületi jelleggel, ám esetenként mélyebb összefüggésben is a szerző igazságaival, izzó hazaszeretetével, harcaival, küldetéses hevületével, tévedéseivel és lelkesedésével. A gyűjtemény az életmű és megélt élet jobb megismeréséhez segítséget adó és történelmi tájékozottságot bővítő olvasmány, értékes tartalommal, amely megkönnyíti az egész Bajcsy-Zsilinszky jelenség megértését.

Eddig a szerző könyvei jelentek meg – nagyobb részben 1945 előtt – nyomtatásban. Számos, az életművet értelmezni kívánó tanulmány használt fel szórványosan, ritkán kiragadott szövegeket, ám cikkgyűjtemény – valamely korszakot átfogó ilyen teljességben – még nem készült Bajcsy-Zsilinszkytől. Ez a kötet azonban nem háttér szemelvény vagy illusztráció, hanem a szerzőt magát mutatja meg egy korszakon túlra is kisugárzóan.

A kötet egy olyan életmű első szakaszának közírói termését ismerteti meg az olvasóval, amelynek eredeti szövegei túlnyomórészt máig nem ismertek részben a kötetben való kiadás máig volt elmulasztása miatt, részben azért, mert jelentős hányada valószínűleg megsemmisült a történelem viharában. A kötetet a teljes életmű részeként szabad és kell értelmezni, értékelni. Jó lenne, ha egy szellemi ébresztés első megnyilvánulása, egy nagy magyar eszmei-szellemi felmutatásának jelenkori első lépése volna ez a könyv: íme, ilyen is volt ez a nagy ember!

Melyek a Bajcsy-Zsilinszky-életmű legfőbb irányai és üzenetei? A nemzeti történelem és közjog jelentőségének, értékének, tanulságainak megvallása, a magyar nemzetnek és hazának feltétlen szolgálata. A magyar paraszt, a nemzetfenntartó erő védelme s tágabban: a kiszolgáltatott dolgozó tömegeknek a nemzetbe való felemelése anélkül, hogy e törekvés mások méltóságát, emberségét sértené, kisebbítené. Az ősi, tiszta forrás keresése, a népi gondolat szolgálata. Az állampolgári jogegyenlőség tisztelete, megkövetelése a történeti alkotmányosság feltétlen megbecsülése alapján tekintettel a zsidóságot sújtó korabeli intézkedésekre is. Az a képesség, hogy a magyarság és a tágabban értelmezett nemzet létérdekeit feltétlenül, minden egyéb érdek mellőzésével szolgálni lehet és kell, s hogy személyes érdekünket, ha szükséges, létünket is kockára kell tennünk a szolgáltni kívánt haza és nemzeti közösség megmaradása érdekében.

Úgy gondolta, hogy Magyarország Kelet-Közép-Európa legerősebb hatalma lehet, amint történetileg az is volt, s élére állhat e régió államai szövetségének „a bárhonnan is jövő imperializmusok elleni küzdelemben”. Ebben a szerepben lehet szerinte esélye az országnak a trianoni diktátum revíziójára. Májig időszerű üzenete szerint nélkülözhetetlen kelet-közép-európai kis népek összefogásának gondolata „az e területeken kívül székelő uralmi gondolatok, szándékok, birodalmi koncepciók

és erők” ellen. Máig érezhető kisugárzása: magyarnak lenni kivételes hivatás, feladat, erkölcs, a sors adománya.

Bajcsy-Zsilinszky küldetéses ember volt, ahogy barátai nevezték, akit értékeivel, érdemeivel és álmaival együtt legjobban egy küldetéses nemzet érthet meg.

A könyv nem méltatja, nem értékeli és bírálja a szerzőt és művét, csupán saját szavaival, mondataival, egy korszakot átfogó gondolataival megmutatja a Bajcsy-Zsilinszkyt a saját maga által kifejezett valójában, a tőle való első és eddig egyetlen átfogó cikkgyűjteményben.

Z. ZS.

Orosz István: Egy jeles Vadkert

